

HOLMI

XXVI. évfolyam 11. szám

2014. november

Alapító főszerkesztő: Réz Pál,
szerkeszti: Várady Szabolcs (megbízott főszerkesztő, vers), Radnóti Sándor (bírálat,
értekező próza), Závada Pál (széppróza), Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Rakovszky Zsuzsa: Fortepan (II). Személyek
„Boldog békeidők” • 1291
Csak egy személy • 1293
Sakkozó katonák • 1294

• Élmények és látászögek •

Naplórészletek és levelek az I. világháború éveiből

- „Kinematográf gyorsaságával jönnek egymás után a nagy események”. *Böloni Györgyné, Itóka* naplójából (1914. július 25.–augusztus 18.)
(*Közléteszi Varga Katalin*) • 1295
- A mámor józanabb percei. Részletek *Dánielné Lengyel Laura* naplójából
(1914. augusztus 16.–szeptember 5.)
(*Közléteszi Komáromi Csaba*) • 1304
- „...az irodalmat úgyis megette a fene”. Részletek *Laczkó Géza* naplójából
(*Közléteszi Veres Miklós*) • 1311
- „Csak itt halt meg minden...” Részletek *dr. Bauer Ervin* visszaemlékezéséből
(1914) (*Közléteszi Molnár Eszter Edina*) • 1315
- „A mag már elhintetett régen, csak vér kellett reá”. Részletek *Erdélyi József I.* világháborús
naplójából (*Közléteszi Veres Miklós*) • 1324
- „...hogyan ez a háború bekövetkezhetett, az emberi kultúra általános és egyetemes csődjét
jelenti”. Válogatás *Reményik Sándor* rokonaihoz,
barátjaihoz írott leveleiből (1914–1918)
(*Közléteszi Varga Katalin*) • 1328
- „...ez a háború mindenkinek a nyakába
szózza a keresztet”. Válogatás *Tersánszky*
Józi Jenő I. világháború alatt írott leveleiből
(*Közléteszi Sulyok Bernadett*) • 1340

• • •

Markó Béla: Rontás • 1345
Háló • 1346
Aczél Géza: (szino)lira. torzósótár • 1347

- Tomaji Attila*: Arany • 1348
Számúzni a fölényt • 1349
Emlékszel rám? • 1350
- Gerőcs Péter*: Győztesek köztársasága (*Regényrészlet*) • 1350
- Bogdán Árpád*: Hókunyhó • 1359
- Kiss Judit Ágnes*: Megbán ária • 1366
Halott cica • 1366
- Sumonyi Zoltán*: Londoni anziksz 2014-ből • 1367
- Kappanyos András*: Egy filológiai regény vége • 1368
- Christoph Ransmayr*: Ragyogó pusztulás. Víztelenítési projekt, avagy A lényeg felfedezése (*Részlet*) (*Adamik Lajos fordítása*) • 1385
- Szelényi Iván*: Varázstalanítás – jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez • 1395
- Marno János*: Szeptember 1. • 1405
Szeptember 3. • 1405
Alaktan • 1406
- Kukorelly Endre*: Már kopaszodnak a • 1406
Most jó • 1407
Lassan halni • 1408
- Szaniszló Judit*: Leli • 1409
- Miklya Zsolt*: Döm. Dödöm. (*Részlet egy szonettregényből*) • 1427
- Suhai Pál*: Dimenziók • 1434
- Fűri Mária*: Van egy pont • 1437
Hatan • 1438
- Szekfü András*: Móricz Zsigmond, G. M. Höllering és a „Hortobágy”-film • 1438
- Simon Armitage*: Figyelj figyelj figyelj • 1452
A holt-tengeri versek • 1453
A kiáltás (*Lesi Zoltán fordításai*) • 1454
- Darányi Sándor*: Robin és Lady Montagu • 1454
Meg nem született szavakért • 1455
- Magyar László András*: Állatklinika • 1456
Sellő • 1456
Sirató • 1457

FIGYELŐ

- Kocsis Zoltán*: A legnagyobbak közt (Annie Fischer: Encore • in concert) • 1458
- Takáts József*: Grotosz történetírás (Szabó Miklós: A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal) • 1467
- Keresztesi József*: A kultusz szaga (Lanczkor Gábor: Folyamisten) • 1473
- Kőríz Imre*: Mi végre kell a nyúl? (Magyar László András: Átváltozások) • 1476
- Artzt Tímea*: Gasztroszkript (Bíró Zsófia: A boldog hentes felesége) • 1478
- Imreh András*: Aki nem szűnik mutálni (Simon Armitage: Válogatott versek) • 1480
- Weiss János*: Egy fejezet Heideggerhez (Martin Heidegger: Überlegungen II–VI, VII–XI, XII–XV) • 1485

Rakovszky Zsuzsa

FORTEPAN* (II)

Személyek

„Boldog békeidők”

Lakásbelső: lakályos dzsungelek.
Kert párnákból és családi ezüstből.
A szemhatár mögött az idő vulkánja füstöl,
a még felhőtlen égre. Belvárosi telek,

nagy belmagasságú, zsúfolt szobák.
Sok porfogó, régen halott cselédek
rémálmai. A szoknyák földig érnek.
Fűzős cipők. Dézsában rózsafák.

Csipkék közt csecsemő. Szakállas agg,
kismacskával szerettei körében.
Ülnek a szürke, léten túli fényben,
árnyak: már nincsenek, csak látszanak.

„Mert eltűntünk, és eltűntek velünk
kedves kutyáink, és eltűnt a kertünk,
ahol zseblámpafénynél sünt kerestünk,
éjfél körül. Nincs hol kísértünk:

a ház, ahol az életünk leéltük
– balkon, spaletták, kő virágfüzerek –,
s amely még gyermekeink gyermekének
is otthont nyújt majd, azt reméltük,

ha áll is még, a falak vizesek,
tetőgerince megroskadt a hótól,
csatornabúz száll föl a lefolyókból,
vagy hült helyén bomba ütötte seb,

amely fölött a földből mértani
formák nőttek ki, négyzetes hasábok,
tarkán és múlttalan, a gazdaságos
térfelhasználás mesterművei,

* Az interneten elérhető fényképgyűjtemény. A képek az 1900–1990 közötti időszakból származnak.

melyek pár évenként gazdát cserélnek,
lakóikat örök szél sodorja erre-arra.
A villa, ahová kiköltöztünk nyaranta
– szőlőlugas, virágágy, kerti székek

édenkertjében állt (rég fölverte a gyom) –,
most egereknek, baglyoknak ad otthont
vagy csoporttréningek helyszíne, wellnessközpont,
panzió lett belőle, ebül szerzett vagyon

kopottas ékköve. S mint fiók mélyében őrzött
öreg ruhák, esett szét a jelenben a múlt
lenyomata, szokások s szabályok bonyolult
akadályrendszere vágy és teljesedés közt.

Földet söprő, állig gombolt ruhák
jelzik, hogy rejteni és fékezni igyekeztünk
a megnevelhetetlen vadállatot, a testünk,
s ügyeltünk, hogy ne érje a napvilág

a lélek pincemélyi szörnyeit sem.
Tudtunk róluk, de azt hittük, a gyeplőt
mi tartjuk a kezünkben, azt képzeltük, szereplők
vagyunk egy színdarabban, melynek szerzője Isten,

s igyekeztünk hibátlan fölmondani magunkat.
De fedte csak vajon vagy formálta is az arcot
a maszk? Katona, pap, családfő, hivatalnok,
mind részei a Rendnek, mit semmi meg nem ingat.

Vándor, ne menj tovább, nézz még egy percig minket
– de ne reméld, hogy onnét hozzánk visszatalálnál!
Egy szakadék fölött, mely mélyebb a halálnál,
emeljük rád naiv, komoly tekintetünket.

Nézd kissé hosszasan, de ne nevesd ki mégse,
állig gombolt mellényünk, sétapálcánk,
a kis fehér kutyát ölünkben, s hogy szítál ránk
egy elsüllyedt, gyanútlan időszak napsütése,

ahogy otthonosan és magabiztosan
ülünk a parti fűz alatt a fűben,
a mindjárt ránk omló idő tövében,
lábunknál zavaros patak rohan.

Csak egy személy

Fura, de mintha minden nő te lennél
 bizonyos években, mondjuk, negyvenkilenc és
 hatvanöt közt. Te jársz-kelsz a kopott
 utcákon (a hirdetőoszlopok
 s golyóvert tűzfalak óriásplakátja
 az Opera kölnit és Lottó Ottót kínálja,
 és a Népfront jelöltjét... Régi szilveszterek
 szendvicses táljai közt koccintanak veled,
 Ámor pezsgővel köszöntve az éjfélt,
 te fekszel a nyugágyon, nagy napszemüveged
 tükrözi a havas hegyoldal napsütését
 Galyatetőn, te mész a léggömbök alatt
 a harmadik sorban, nyitott ballonkabát, sál,
 letűnt korok szelében lobog sötét hajad,
 te ülsz a söripari vállalat
 irodájának íróasztalánál,
 az ismerős, kopott kosztümkabátot
 viseled, és kell pár pillanat, míg az agy
 feldolgozza az elmosódó arcvonások
 különbségeit, és eldönti: nem te vagy.

Tegnap a YouTube-on hallgattam a J'attendrai-t,
 olvastam a könnyes kommenteket.
 Úgy tűnik, legalább másik tizenkét
 anyának ugyanaz volt a kedvence, mint neked.
 A Kor és társadalmi réteged
 terméke lettél volna eszerint,
 átlagnő, amelyenből számtalan van?
 Vagy akinek kezdetben láttalak:
 a dolgok értelme, a Hold, a Nap,
 maga a kozmosz emberi alakban?
 Attól függ persze, hogy nézlek, a lélek
 jobb vagy bal szemével, azzal, amelyik ébren
 nappali fénynél lát jól, vagy azzal, amelyik éjjel,
 holdvilágnál? A dél árnyéktalan terében
 minden körvonal éles, és minden csak önmaga.
 Éjjel a határok átjárhatóak:
 a fában szellem él, a gyertyalángban a holtak,
 a hajóst églakók vezérelik haza,
 s Isten mutat utat a civódó vándoroknak,
 felhőként nappal, és mint tűzoszlop éjszaka.

Sakkozó katonák

Hogy juthatott eszükbe
sakkozni ott, abban a hevenyészett
fedezékben? (Csupasz fatörzs falak,
kirajszögezve rájuk néhány újságkivágás,
kövérkés revütáncosnők fürdőruhában,
foguk villogtató filmcsillagok.)
Az arcuk
komoly és töprengő, minden bizonnyal
a következő lépést fontolgatják, de arra
nem utal semmi a képen, hogy tudatában
lennének: talán már
fél óra múlva, vagy ki tudja,
talán a következő pillanatban
szembe kell nézniük a Gorgófő halállal.

Mi ez? Bátorság? Megszokás?
Egymás előtt játsszák meg a nyugodtat?
Vagy azt hiszik – mint mindnyájan, amíg
a tapasztalat másra nem tanít –,
hogy rájuk, éppen rájuk, különös
gondja van a Gondviselésnek?
Hogy valami varázskör óvja őket?
És hogy a szörnyűségek
– kifolyt szemek, leszakadt végtagok –
mindig csak másokkal szoktak megesni?

Akárhogy is, úgy tűnik, hogy a lélek
nem képes felnőni a szörnyűséghez,
nem bír sokáig a tragédia
oxigénhiányos hegycsúcsán megmaradni,
jeges sziklán, a hóhatár fölött.
Úgy látszik, hosszú távon
– és bizonyos körülmények között
pár nap vagy óra is már hosszú táv –
a hétköznapi nagyobb erő a borzalomnál.
Az ember a pokol
legmélyén is képes berendezkedni és a
hamu és törmelék fölött
újjáteremteti a hétköznapi rutinját.
Különben is,
a borzalom az irrealitás
bélyegét viseli, akár az álmok.
Amint elmúlt, máris valószerűtlen.
Valóság csak az aznapi leves
(a férges hússal), az elromlott autó,
egy ügyes kis bicska, konzervnyitóval,

melyet kölcsönadtunk, de visszakérünk,
 mert még szükség lehet rá arra a kis időre
 – és végül is mi számít kis időnek?
 Ha úgy vesszük, tíz, húsz vagy ötven év sem
 olyan hosszú a fák, a csillagok vagy
 a kozmosz idejével összemérve.
 Korlátozott időnk tudata mégse
 gátol meg benne, hogy rátegyük a szívünket
 erre-arra, hozzánk hasonló
 mulandóra, végtére is nem
 az örökkévalóság szemszögéből,
 hanem tér és idő
 egy adott pontjáról nézzük, amit
 nézünk, és erről a pontról fontosnak látszik,
 hogy indulóban a lövészárókba még
 sáncoljunk a királlyal, és megvédjük a bástyánk.

• Élmények és látószögek •

Naplórészletek és levelek az I. világháború éveiből

„KINEMATOGRÁF GYORSASÁGÁVAL JÖNNEK EGYMÁS UTÁN A NAGY ESEMÉNYEK”

Bölöni Györgyné, Itóka naplójából (1914. július 25.–augusztus 18.)

Közzéteszi Varga Katalin

Marchisius Otilia avagy Márkus Otilia, első házasságában Kozmutza Kornélnak, Bosznia-Hercegovina postaigazgatójának a felesége, második házasságában Bölöni Györgyné, írói álnevén Kémeri Sándor, az irodalmi életben azonban – Ady névadó leleményéből következően – többnyire csak Itókaként ismert, művészi és újságírói kvalitásokkal rendelkező, több nyelvet beszélő, ha kellett, magát eltartani tudó, színes asszony volt. 1913. január 20-án házasságot kötött Bölöni Györggyel, a *Világ* fõmunkatársával. A Budapesten csak

egy éve lakó Itóka friss városélménye, a szeme előtt kibontakozó utcai és társaságbeli történelmi események, Bölöni háború diktálta „hadi” munkatempója és távollevõ fiának hadba vonulása érzelmileg külön-külön is felkavaró élmények lehetnek. Vélhetően ez készíthette – a naplót egyébként nem vezető – írónõt, hogy az 1914. július 25. és augusztus 18. közötti napok egymásra torló történéseit rögzítse. A naplót a Petõfi Irodalmi Múzeum őrzi (V. 3501/1).

V. K.

1914. szombat, július 25. Este Budapest

Szakad az eső. Nedves aszfalton sárgásan fénylik felgyújtott utcalámpák fátyolos világozása. Fáradságtól zsongó idegekkel kikönyöklök az ablakon, és várom türelmetlenül a telefonhoz küldött kis cselédleányt. Gyurkámtól kérdeztem, a Világ szerkesztőségéből, hogy lesz-e háború? Mint erős szomjúságtól, már oly tikkadt vagyok a várakozástól. [...]

– Különkiadás! Szerbia enged!! – kiáltással két rikkancs szalad el egymás után ablakom alatt.

– De jó, hogy nem lesz véres, gyilkos háború! – sóhajtom, és ernyedten ledülök az ablak előtti székre, olvasgatom a különkiadást: „Szerbia jegyzéket adott át Giesel bárónak,¹ melyben a Monarchia a feltételét teljesíti.”

Ritkul, halkul az eső, lassanként csillapul nyugtalanságom, izgalmam.

– Háború lesz!! azt üzeni a szerkesztőségből a nagyságos úr! – lelkendezik a hazatért kis cselédleány.

Nem akarom elhinni. Bizonykodik, hogy csakugyan a gazdája üzeni, és hogy már az utcán is kiabálják az újságárusok. Csoportosulnak a Margit körúton az emberek, és mind beszélnek, urak, munkások, parasztok, akik sohasem látták, nem ismerik egymást.

Erősen kihajolok az ablakon, újult erővel, szakadó esőben, és látom, vagy csak rémlik: csoportosulnak, összeverődnek kisebb-nagyobb tömegekben hadonászó emberek. Valami furcsa morajt hallok, riadt, izgatott hangok összecsendülését, mintha mind ezt zúgná:

– Háború, háború, háború!...

Nem igaz, nem lehet igaz – gondolom szorongó érzéssel és szinte bosszankodva.

Július 26., vasárnap

Reggel ötkor érkezett haza a szerkesztőségéből szegény agyonnyúzott idegű Gyurkám, és elmesélte, hogy: Budapest népe örült lelkesedéssel a háború mellett van. Ma éjjel zuhogó esőben, szakadó záporban százezrek tomboló lelkesedéssel tüntettek a kitört háború és a hadsereg mellett. Katonákat, tiszteket emeltek a vállukra, éljeneztek őket, és nótázva járták be az utcákat. A szerkesztőségben a lentről felhangzó Kossuth-nóta és az Eugen-marsch zenéje mellett dolgoztak a megizzadt, izgatott munkatársak. Hajnalban percek alatt szétrepült [a] szerkesztőségekből a hír, hogy a magyarok elfogták a szerb hadsereg fővezérét, Putnik vajdát, aki gleichenbergi üdülését és kúróját megszakítva leányával hazafelé sietett, de lekéste a vonatot, és Kelenföldnél foglyunk lett.²

¹ Wladimir Rudolf Karl Freiherr Giesl von Gieslingen (1860–1936) osztrák–magyar tábornok, diplomata. 1913. december 5-től a Monarchia nagykövete volt Szerbiában. A sarajevói merényletet követően, 1914. július 23-án ő nyújtotta át a Monarchia tízpontos jegyzékét, amelynek teljesítésére 48 órás határidőt szabtak a szerbeknek. A szerb kormány azonban nem járult hozzá az osztrák–magyar nyomozószervek szerbiai tevékenységéhez, ezért Giesl – felhatalmazásának megfelelően – július 25-én 18 órakor megszakította a diplomáciai kapcsolatot Szerbiával.

² Putnik Radomir (1847–1917) szerb vezérkari főnök. Putnik vajdát Tersztyánszky Károly tábornok kezdeményezésére vették őrizetbe. Ám a hadiállapot akkor még nem állt be, ezért az akció nemzetközi jogi szempontból aggályos volt, csakúgy, mint a szerbek gesztusa, akik viszont a Monarchia állampolgárait tartóztatták fel Belgrádban. Végül – az esetet lovagiatlan eljárásnak minősítő – Ferenc József utasítására a szerb marsallt hazaengedték.

A reggeli lapok már tele voltak az örvendetes hírrel, hogy megvan az első hadifogoly. Mindenféle kommentárt fűztek hozzá. És megírták, hogy Putnik vajda főbe akarta lőni magát, amikor elfogták, hogy leánya sírt és könyörgött hisztérikus görcsök közt.

A Népszava tegnap azt merete írni – dacára annak, hogy a képviselőház egyhangúlag a háború mellett szavazott, és hogy a főváros népe is háborúért rajong – „Nem akarunk háborút!” Ma reggel már csak rezignáltan megállapítja: „Kitört a háború!” Ebből a bátor hangú lapból biztosan kezes bárányt csinál a cenzúra, sőt az sem lehetetlen, hogy a tömeg bolondul nagy lelkesedése háborúbaráttá teszi.

Valamennyi lap izzó lelkesedéssel a háború hangulatát szítja, talán az is, amely nem akarja. Az első híradással már tervek, remények ébrednek a felkavart lelkekben. [...]

Gyurkának éjjelre is be kellett menni a szerkesztőségbe, mert Miklós Jenő, akit táviratilag hazaszóltattak, még ma sem érkezett meg.³ Lacival én Veress Pistához mentem a Deák Ferenc Szállóba, ott megtudtuk vonatuk késését, erre Laci elükbe sietett a Keleti pályaudvarhoz, én pedig a szállóban vártam meg a fiumei késést. Csaknem egy egész órát. Pista és Gizi kissé fáradtan érkeztek, és újságolták, hogy tömve volt vonatuk hazai gyekvő, háborútól megijedt emberekkel. De mégis bementünk az Abbázia kávéházba, hogy oda legalább egy-két percre lehívassuk Gyurkát. Az utcák, a kávéház tele volt emberekkel. Izgalmas, mámoros élénkséggel. Behívott katonák masíroztak, tüntetők éljeneztek, nótáztak. Zene zendült, dob pergett, réztrombiták harsogtak. Jött-ment a sűrű néptömeg az Andrássy úton, mint egy hatalmas folyó hullámmásban. [...]

Itthon éjjeliszekevényemen találtam a kis cseléd céduláját, melyben kér: engedjem el korán reggel kikísérni a vonathoz édesanyját, akinek ágyával együtt haza kell sietni nemcsak azért, hogy ezután nem kap vonatot, de mivel bátyját is behívták sürgönyileg öt gyereke mellől.

[Július] 27., hétfő

Veress Pisták mégis itt maradtak még egy napig, hogy Gizi doktorához ellátogathassanak. [...] Pisták ma este nyolckor indultak haza az utasokkal teli, túlságosan élénk Keleti pályaudvarról, ahova Lacival együtt kikísértük őket. Nehezemre esett átadni Lacinak Gyurkámnak azt az üzenetét, hogy az ő hadtestét, a 8-dik ágyüzredet már mozgósították. Laci vígan fogadta a hírt – lehet, hogy csak azért, hogy Pistáékát megnyugtassa.

– Engem nem vihetnek el – nevetett –, hiszen én invalidus vagyok. Nem tudnék lóra ülni.

Esti hír: Putnik vajdát és lányát hazabocsátották!

[Július] 29., [szerda] csütörtök

A Nap azt a kacsahírt hozta: „Belgrád a mienk!” A vörös sapkások unokái, a jászkun gyalogezred legénysége vonult be elsőnek, és foglalta el a szerb fővárost.

Budapest egész éjjel örömmámorban úszott, a nép szívesen hitt ennek a korai győzelmi hírnek. Reggelre már hivatalosan megcáfolták.⁴

³ Miklós Jenő (1878–1934) újságíró, a háborúban katonai szolgálatot teljesített, megsebesült.

⁴ Június 29-én a szerbek felrobbantották a zimonyi hidat, de csak részleges sikerrel, június 30-án a dunai monitorok Belgrád erődítményeit bombázták.

[Július] 30., [csütörtök] péntek

Rádu Demeter nagyváradi püspök biztató, lelkesítő beszéddel harcba küldi a román nyelvű katonákat.

Lacit mégis behívták, és orvosi bizonyítványa dacára elvitték. Este nálunk volt búcsúzni. Együtt vacsoráztunk és poharaztunk: „vessenek a muszkák, éljen az ípi tiszteltes” – mondogattuk koccintgatva. Látszólag jókedvűek voltunk, de lelkünk mélyén bizony aggodalmaskodtunk. Nagyon sajnáltam szegény, beteg Lacit, hogy elviszik, és ugyancsak vigyáznom kellett, hogy sírva ne fakadjak.

[Augusztus] 1., szombat

Moratórium! Statárium! Általános mozgósítás! Budapest népe izgul, lelkesedik és retteg. Nagy a drágaság: 32 fillér a burgonya kilója, 50 fillér a paradicsom, hús kilónként 20 krajcárral drágább. Nincsen tej. A [...] nullás liszt kilója 58 fillér. Fogytán a szén, gőzmalomok nem örölnek. Élelmiszerhiány fenyeget.

A városi hatóságok erélyesen felléptek az élelmiszer-uzsorások ellen.

Zárva marad a gabonatőzsde. A londoni tőzsdét is bezárták. Emelik a kamatlábakat.

Délben Gyurkám az Érdekes Újságtól azzal a szomorú hírrel jött haza: Jaurès-t lelőtték!⁵ Rettenetesen hatott reánk ez: „Úgy érzem – mondotta Gyurka –, mintha valami, ami Párizshoz fűz, leszakadt volna a lelkemben.” Én olyasfélét éreztem, hogy megingott a föld, és vége a világnak.

Gyorsan, egymás után zúdulnak reánk fejbekölintés-szerűen az események.

Kétszáz magyar baka elesett. Nagy csatározások Belgrád alatt.⁶

Holnapra, vasárnap délután 2 órára várják a trónörökös párt.

Gyurka ma éjjel is bent dolgozik a szerkesztőségben. Szeme fehérje már vörös véres.

Augusztus 2., vasárnap

Világháború rémségére gondolunk. Általános mozgósítás Németországban. Jaurès a világbéke nagy halottja – mintha csak azért tűnt volna el az élők sorából, hogy Franciaországot a lavinaszerű romlásba indulástól, ne legyen egy bátor elme, aki malgré-sát [?] visszatarthassa. Már érzik: kigyullad Európa. Kinematográf gyorsaságával jönnek egymás után a nagy események. Erzékeny idegességgel figyelünk.

Két óra tíz perckor megérkezett Károly Ferenc József és Zita főhercegnő. Gyurkával elmentünk a Kossuth Lajos utca sarkára, szemben az Astoria Szállóval, és ott a tömeg közé vegyülve néztük a trónörökös párt és kísérete elhaladását. Gyerekek a járdaszéli fákra másztak, egy szakács és fehér ruhás, fehér sapkás kuktaí létrát hoztak magukkal, és arra kapaszkodtak fel, hogy jobban lássák a királyi vár felé robogó automobiloikat. Csaknem egy óra hosszáig vártunk a jó forró napon. Egyszerre nagy éljenzés és kalaplengetés közben elszáguldozott a trónörökös párt autója. A nép olyan túláradó örömmel éljenzett, hogy a mostanáig nagyon népszerűtlen Tisza István miniszterelnöknek is bőven kijutott a lelkes éljenzésből.

Amint szétvonult a tömeg, felmentünk az Astoria Szállóba Cosma bej⁷ ismerősünkhöz, aki menyasszonyával, Dénes Zsukával kinézett az ablakból a fellobogózott városra és a

⁵ Jean Jaurès (1859–1914) francia író, filozófus, szocialista politikus háborúellenes magatartása miatt lett merénylet áldozata.

⁶ Július 31-én Klotjevancnál egy határőrcsapat szerb támadást vert vissza.

⁷ Cosma bej (+1925) török orvos 1916-ban vette feleségül Dénes Zsófia (1885–1987) író-újságírónt.

nótázó, tüntető népre. A trónörökös párról beszéltünk mindnyájan. Kövérnek, pirosnak, ragyogó egészségűnek láttuk Károly Ferenc Józsefet és feleségét, a bájos kis pármái hercegnőt, fekete selyemkosztümjében, nyakánál fehér crêp de Chine-nel, fején fehér kócsagtollas fekete bársonykalappal, végtelenül kedvesen fiatalnak, arcán ragyogó örömmel és meghatottsággal. És megvallottuk, hogy merényllettől féltettük, remegtünk épségükért, mialatt mindketten vidáman, barátságosan integettek az éljenző nép felé. A trónörökösön huszár ezredesi, tábori egyenruha volt, fején szürke sapka. Közvetlenül, feszesség nélkül fogadta az üdvözléseket, a hódolatot. [...] A közönség közül sokan sírva fakadtak, és észreél szórták a pompás, színes szirmú rózsákat, melyek lepkeként repültek a napsugaras levegőben a trónörökös pár kocsija elé. [...]

Este Zsukáéknál vacsoráztunk, és arról beszélt nekünk Gyurka – aki délutáni munkája után egyenesen a szerkesztőségből jött Dénesék Nagydiófa utcai lakására –, hogy Franciaország mozgósított, Németország megüzente a háborút, Oroszország pedig már meg is kezdte, tehát már harc áll a német–orosz határon.⁸ Egész vacsoraidő alatt a háború eshetőségéről és az élelmiszerhiány fenyegetéséről beszéltünk.

Csak a feketekávénál volt szó vidámbb dologról. Gyurka elmondta a trónörökös párról szóló legújabb híreket: Huszonötezer ember ment a budai királyi várba hódolatát bemutatni. Szerenádokat adtak a trónörökös párnak, akit az ősz uralkodó küldött hűséges magyar népéhez. Százötven fáklyás vörös lánggal öntötte el a vár belső udvarát. Elöl zászlósok és zenészek jöttek, a balkon alatt hosszú vonalban megállottak. Harsogva zengett: Éljen a trónörökös pár! A cigányzenekar a himnuszba kezdett, a közönség a zenével énekelte a nemzeti dalt. Aztán a Rákóczi-indulót és a Gotterhaltét játszották.

Augusztus 5., szerda

Szerbiában ropognak a fegyverek. Anglia semlegességéről beszélnek, Olaszország mozgósítását firtatják. Putnik tábornokot, aki régóta asztmában szenved, átutazóban Turn-Severinben megoperálták fuldoklási roham miatt. Mozdósítják a bolgárokat. A németek Sedan felé! jelszóval nyomulnak előre. Hollandia és Svájc semleges. Anglia fenyeget. II. Vilmos német császár lelkesítő trónbeszédet mondott. A német csapatok megszállták Luxemburgot, és már a belga területen vannak. II. Vilmos császár és II. Miklós cár táviratot váltanak.⁹ A német császár táviratai: katonásan nyíltak, egyenesek, igazak, a béke fehér [!] cáré: alattomosak, bujkálók, minden őszinteséget és igazságot nélkülözők.

A budai királyi várban ma is szerenád, fáklyásmenet van Károly Ferenc József és Zita hercegnő tiszteletére, akiket a budapesti magyar nép minden szeretettel elhalmoz.

„Párizs brutálisan bánik a magyar menekülőkkel!”¹⁰ Erről szól sokféle rémhíre a lapoknak. Ha fele igaz ezeknek a híreszteléseknek, akkor is nagyon szomorú és fájdalmas

⁸ Oroszországban július 30-án, Németországban és Franciaországban augusztus 2-án, a Monarchiában augusztus 4-én rendelték el a teljes mozgósítást, Németország augusztus 1-jén üzent hadat az oroszoknak, Ausztria–Magyarország augusztus 5-én. Orosz őrtájakat támadólag léptek fel a porosz határon, Eydtkuhennél pedig átlépték a német határt.

⁹ Az osztrák–magyar hadsereg offenzívája Szerbia ellen augusztus 12-én kezdődött meg; Anglia augusztus 4-én küldött hadüzenetet Németországnak; Olaszország augusztus 2-án tett semlegességi nyilatkozatot; Németország augusztus 2-án küldött ultimátumot Belgiumnak, a hadiállapot augusztus 4-én állt be a két ország közt.

¹⁰ Az I. világháború idején Franciaországban a legtöbb magyar állampolgárt internálták, azaz bírói ítélet nélkül katonai felügyelet alá helyezték őket, és a hatóság által kijelölt kényszerlakhelyüket nem hagyhatták el.

nekünk, akik megszoktuk Párizst „a mi Bakonyunk”-nak tekinteni, akik művészetének, irodalmának szinte fanatikus rajongói vagyunk. Mikor Párizsról kegyetlenséget, durvaságot hallok, mintha tüzes korbáccsal sújtanának végig lelkem legmelegebb érzésein. Nem tudom és nem akarom az embertelenséget elhinni erről az emberien legszebb, legtökéletesebb világvárosról.

Cornél fiamtól csak egy kártya érkezett a Garda-tó mellől. Azt írja: Rivába indul az ezredéhez, mert már mozgósítás van. Egyelőre nagy zűrzavar, rendtelenség, annyit beszélnek, hogy nehéz meg tudni, mi igaz belőle. Ezt a kártyát augusztus elsején írta. [...]

Augusztus 7., péntek

Ma is két kártya jött szegény kis Cornéltól, az egyiket Gyurkámnak írja, az bús, csüggedt, aggó, búcsúzik Rivától, amelyet már csak szépségéért is nehezen hagy el. Nekem azt írja: „Az elutazásra készen vagyunk. Már a pokrócokat és a lepedőket is átadtuk, nem tudom, máma min fogunk még aludni: nehezen hagyom el Rivát, eszembe juttatja bretagne-i együttlétünket.” Stb. stb.

Egy szegény asszony három kisgyermekét helyeztem el az állami menhelybe, ekörül érdekes ismeretségeket és tapasztalatokat szereztem.

Gróf Pejacsevich horvát minisztert nem engedik haza Párizsból.¹¹

Olaszország semleges.

A Monarchia hadat üzent Oroszországnak.

A londoni német nagykövet elutazott.

A cár harcias proklamációban fordult alattvalóihoz. A németek újból előrenyomultak. [...]

Augusztus 9., vasárnap

A Világban Ignotus búcsúzik három igazi várostól: Párizs, London, Rómától. Lehet őszinte az írása, de nincsen igaza, ezektől a városoktól intellektuel nem búcsúzhat. Szavai, érzései olyan naivak és meggondolatlanul kedvesek ebben az írásban, és olyan fiatalosak, mint egy kis gimnazista duzzogó levele polgárista kisasszony ideáljához, aki valami rossz csínytet követett el vele.

Gyurka tegnap éjjel azt a hírt hozta, hogy: Svájc megszállja a francia Savoyát.¹²

Jules Lemaître, Anatole France fiatalkori barátja meghalt.¹³

A montenegróiak lövik a Cattarói-öblöt, eredménytelenül.

Augusztus 10., hétfő

[...] Az éjjel két órakor felébredtünk egy földrengésszerű, tompa, fájdalmas dübörgésre. Ablakunk alatt a kocsúton bosnyák katonák masíroztak. Pergett a dob, és lovak patkói dübörögtek. Katonák egyenletes lépéseinek trappolásától visszhangzott a Rózsadomb hajnali csendessége. És jöttek, egyre jöttek végtelen hosszú sorokban. Rengett és sírt izmos lábuk alatt a föld. Két órától öt óráig szakadatlanul vonultak lefelé a házunk előtti lejtős úton, úgy vonultak, olyan mélységes mennydörgésszerű robajjal, mintha

¹¹ Pejacsevich Tivadart (Petar Pejačević, 1855–1928) horvát–szlavan–dalmát tárca nélküli minisztert 1914. augusztus 22-én internálták Franciaországban.

¹² A bécsi kongresszus (1815) óta Svájcnak joga volt háború esetén Felső-Savoya katonai megszállására.

¹³ Jules Lemaître (1853–1914) francia író, kritikus.

fejünk felett valami végzetes, nagy veszedelem terjesztette volna szét suhogó, fekete szárnyát.

Elszorult a lélegzetem, sós forróság marta szememet. Arra gondoltam, hogy napok óta Gyurkával együtt elnézegettük őket. Először, mikor bosnyák nemzeti viseletükben megérkeztek fezzel a fejükön, bocskorral a lábukon, lobogós ujjú, kivarrt vászoningben. Milyen hatalmasak, marcona alakúak voltak, és milyen félelmesek hengeres mellükkel, széles, erős hátukkal.

Az egyiket megkérdeztem, mikor egyik nap délben csajkával kezében ablakunk előtt elhaladt:

– Dobrol smáručeli? (Jó-e az ételük?)

– Värlo dobro – csettintett nyelvével a nagy bajuszos bosnyák népfelkelő –, istina e värlo dobro! (Nagyon jó, igazán nagyon jó!)¹⁴

Ha esténként a kaszárnyává alakított rózsadombi Áldás utcai iskolában pihenésre tértek a vérmezei gyakorlatozásból, elhallgattuk dalolásukat. [...]

Korán délelőtt Pogány Józsefné Czóbel Irén jött hozzánk. Népfelkelő férjét¹⁵ elvitték az orosz határra. Most valami állást keres ez az okos, művelt, szerény és félnék asszony. Dolgozni akar, valami kis pénzt összeszerezni, mire hazakerül az ura. Felajánlottam neki, hogy szívesen segítségére leszek, amennyire tőlem telik, az álláskeresésében, amelyet nem is gondoltam nehéz dolognak, mert Irén érettségít, egyetem, kereskedelmi iskolákat végzett, tud nyelveket, gépírást. De egész két óra délutáni járkálásunkból láttuk, hogy ez a mai nehéz háborús időkben éppen nem könnyű dolog. Először a postánál próbálkoztunk, bizony eredménytelenül. Erre Farkas Feri postafogalmazó ismerősömhöz akartam fordulni valami útbaigazításért. De lehetetlen volt beszélni vele, mert nemzetközi leszámolás osztályában van alkalmazva, ahol a szigorú cenzúra miatt szuronyos katonák őrizték a bejáratot. Majd egy ismerősöm közbenjárására Harkányi kereskedelemügyi miniszter magántitkárával beszéltem, aki azt a barátságos tanácsot adta, forduljak először protekcióért, ha van valakim, a külügyminisztériumba, és csak az ajánló sorokkal induljunk el állást keresni. Enélkül nincs remény eredményre.

Thallóczy Lajos¹⁶ szíves pártfogására gondoltam, és nála időző két barátomra, akik külföldi útjukból hazafelé Bécsben rekedtek a katonaszállítással elfoglalt vasúti közlekedés miatt. Írtam azonnal Blankának és Clotildnak, és kértem őket, eszközöljék ki közbenjárását ajánlólevél formájában a jószívű, de nem éppen nyájas szavú Thallóczy Lajos excellenciás úrnak, akit jó pár esztendeje magam is személyesen ismerek. [...]

Augusztus 11., kedd

Végre jött hír fiunktól (így mondom, mert drága Gyurkám is így mondja). Az egyik kártyán azt írja, indul Rivából, de még e percben sem biztos, hogy az orosz vagy francia határra viszik őket. A másik kártyát Hallban való átutazásából küldi csak üdvözléssel. De ebből látjuk, hogy mégis az orosz határra megy. Jobb is, szeretjük így!

¹⁴ Helyesen: Dobro smo ručali? – Vrlo dobro... istina je vrlo dobro!

¹⁵ Pogány József (1886–1938) újságíró, politikus, a Tanácsköztársaság alatt népbiztos. A háborúban katonaként, tudóstóként is részt vett.

¹⁶ Thallóczy Lajos (1856–1916) történész, politikus, 1916-tól a megszállt Szerbia polgári kormányzójaként nevezték ki. Ferenc József temetéséről hazajövet vasúti szerencsétlenség áldozata lett.

Lacitól is van hírünk. Még Lugoson készülődnek a csatára, és nem tudják, merre fogják kommandírozni őket. Csak ennyi hírnek is igen megörvendtünk, legalább tudunk felőle valamit.

Budapest közönsége egyre melegebben tüntet a háború mellett. Éjjel nemzetiszínű lobogóval, nemzeti dalokat dalolva járják be a népesebb pesti utcákat. Új népköltők, új népszónokok bukkannak fel a sűrű, forrongó, lelkesülő tömegből. Nappal szorongó aggodalomban az egyre dráguló liszt- és marhahúsárak miatt, a közelgő élelmiszerhiányra gondolnak, és mindenki igyekszik beszerezni, amit csak lehet, amit csak tud. Én is sokat fáradozok, hogy kis kamrám megteljen. Lisztet, sőt – amit alig kapunk –, makarónit, tarhonyát, rizst, darát, kávé, cukrot, teát, csokoládét szerzünk be. Tejet pár nap óta nem kapunk.

Augusztus 12., szerda

Olteán bácsi és Kernstok Károly ebédelték nálunk. Természetesen másról se beszéltünk, mint a háborúról, hogy: a Monarchia csapatai folytatják az előnyomulást Orosz–Lengyelországban, hogy lesz még Lengyelország! Aztán a német katonákat dicsértük, amiért Elzász-Lotaringiából kiverték a franciákat. Megmosolyogtuk, hogy a kis Montenegró megüzente a hadat nagy Németországnak. Aggódtunk, hogy az angolok ugyancsak támadják a német gyarmatok kikötővárosait. Beszéltünk szerb és orosz kémekről, akik nálunk bujkálnak. Megemlégtettük még azokat a kósza híreket is, amelyek szerint ellenséges repülőgépeket láttak elvonulni Budapest felett. Vajon nem készülnek hidat, kaszárnyát vagy valami más fontos középületet tönkretenni?

Stoki mester kissé fáradt volt, és nyugtalanságfélét is érezhetett, hogy talán elviszik fiától, feleségétől a csatába, valamelyik ágyúörgéstől hangos határra. De azért nem voltunk kedvetlenek, poharaztuk a „részeg epreket”, ahogy a rumos gyümölcsömet nevezték.

Mire a feketekávé ittuk, a kis Tihanyi is megérkezett, őt is a háborús hírek hozták haza a nógrádi tájképfestéstől. [...]

Augusztus 14., péntek

Ma sem kaptunk semmi hírt a fiúinktól! Vajon merre jár, milyen hegyekre kúszik vadászerede? Talán szenved a nagy melegtől? Tegnap Beck Vilmos¹⁷ szobrász feleségénél jártam. Szegény asszonyt ágyban találtam operáció előtt. Két szép, egészséges gyermeke nagyanyjukkal játszadozott az elárvult műteremben. Mária mesélte, hogy levelet kapott Vilitől, aki azt írja, „nem a golyótól félt, de kis családja miatt oly nyugtalan, hogy attól tart, szíve szakad meg”. Majd elpanaszolta, hogy férje rokonai, tulajdon édestestvérei, akik igen jó módban vannak, egyáltalán nem törődnek vele betegségében, bajában, sőt apró gyermekeivel sem. És elmondta, mi híreket tud Kaffka Margitról: elutazott Szegedre, katona vőlegényének¹⁸ édesanyjához, hogy elbúcsúzzon jövődő élettársától, akitől nagyon fájdalmas a válása! Olyan levert[nek] és kétségbeesettnek láttam én is a minap a szerkesztőségben, elutazása előtt, hogy komoly aggodalmaim voltak idegei és egészsége miatt.

¹⁷ Fémes Beck Vilmos (1885–1918) Beck Ö. Fülöp szobrász öccse, szobrász, ötvösművész végigszolgált a háborút, 1918-ban betegen tért haza.

¹⁸ Bauer Ervin (1890–1938) orvos, biológus kutató, Balázs Béla testvére, a háborúban katonaorvosi szolgálatot teljesített.

Vedres Maxi ma este csakugyan nálunk vacsorázott, roston sült húsunkból. És Gyurkám előételnek feltálalta neki a sabáci győzelmet,¹⁹ térképen, fogpiszkálóval spékelve, a térkép másik oldalán pedig a kragujevac diadalt. Mielőtt valamit is ittunk volna, egészen megmárosodtunk a nagy győzelmi hírektől. Gyurka elbeszélte, hogy hazajövet a villanyosokon miket kérdezgetnek, mondogatnak egymásnak az emberek. Ma azt tudakolták: – Igaz, hogy Petár királyt egyik fiával elfogtuk? [...]

Mikor a vacsorától felállottunk, Vedres Maxi barátunk azt mondta:

– Szinte szégyellem, hogy jól eszünk, iszunk, mialatt szegény katonáink masíroznak, harcolnak.

Augusztus 18., kedd

Amióta az angolok és franciák hadat üzentek a Monarchiának, a következő dolgokról adnak hírt a lapok és beszél a főváros népe:

A belga nők forró vizet öntöttek a németekre Lüttich bevételénél.

A románok tüntetnek az oroszok ellen.

A német szövetségessel egyesült csapataink több kozák szotnyából²⁰ álló orosz csapatot, melynek 12 ágyúja volt, megszalasztottak.

A Földközi-tengeren az angol flotta egyesült a franciával.

Törökország felkészült az Oroszország elleni háborúra.

A moratóriumot meghosszabbították szeptember 30-ig.

Fiumét, mivel nyílt tengeri kikötő, nem fogják bombázni, védi a nemzetközi egyezés.

*

Lüktető, mámoros, lelkesen hangos estéi vannak Budapestnek. A körutakon és az Andrássy úton ezer és ezer ember gyűl[ik] össze a város minden részéből. Most az utca a nép nagy találkozóhelye. Hírek és izgalmak itt száguldanak végig. Tüntető, katonabandák vonulnak el az éljenző, daloló embertömegben. Csoportok támadnak, valaki magyaráz valamit, híreket hoznak, amelyekről nem tudni, hol születtek, riadoznak, lelkesednek, összetömörülnek és szétválnak elszéledve apró utcák árnyékában. Jönnek újabb tömegek, lampion színes fénye lobog. Kossuth-nóta, hazafias dalok zengenek, dob pereg, zúg a réztányér, kibontott magyar zászlók alatt csukaszürke katonák masíroznak szalagosan, bokrétáson, félrecsapott sapkával, duhajosan, nótázókedvvel. Erkélyekről, ablakokból integetnek feljűk úri- és cselédlányok egyforma buzdító meghatottsággal.

Csatába induló magyar legények búcsújától hangos és forró indulatoktól felpeszdült az utca. Visszhangos minden kő: „Ferenc Jóska azt üzente!...”

Míklós Jenővel és feleségével egy kis vendéglőben vacsoráztunk, és néztük az utcák élénk képét.

Ma van a király nyolcvannegyedik születésnapja.

Egyre zeng a harci dal:

„Ferenc Jóska azt üzente!...”

...mindnyájunknak el kell menni...”

¹⁹ A magyar csapatok átkeltek a Száván, és augusztus 14-én elfoglalták Sabácot.

²⁰ Lovasszázadból.

A MÁMOR JÓZANABB PERCEI

Részletek Dánielné Lengyel Laura naplójából
(1914. augusztus 16.–szeptember 5.)

Közzéteszi Komáromi Csaba

Dánielné Lengyel Laura (1874–1954) regény- és drámaíró, újságíró, az I. világháború kitörésekor a *Budapesti Hírlap* munkatársa. 1914. július 28-tól az esztendő vé-

gégig vezet naplófeljegyzéseket. Lelőhelyük: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, leltári szám: 2012.45.1.

K. Cs.

[1914.] Augusztus 16.

Jól haladunk – föltéve, hogy tudósításainknak legalább fele igaz. Ami egy odavetett szóból, mellékesnek tetsző sorból látszik, hogy ellenségeink sem alusznak. Egy-egy véletlenül nehezen megkapott ellenséges külföldi lapból látjuk, hogy ellenfeleink sem veszik komolyabban az igazságot, mint mi. Ez különben természetes. – Harcolni most kötelesség!

És annyi bizonyos, hogy a párizsi lapok szenzációs híreinek ellenére is még élünk – vagyunk. Meddig? Azt nem tudjuk, de még eddig nem sikerült a glóbuszról lesöpörni bennünket. És huhogás az is, hogy a németek egyenesen törnek Párizs felé, hogy Lüttich¹ elesett, Namur alig tudja már magát tartani. És az északi harctéren is verik vissza az oroszokat, kik mellesleg mondva Königsbergig hatoltak. A mieinké Sabác, és bár vészesen nagy emberáldozat árán jutottunk a vár birtokába, Budapest lampionnal ünnepelt, és mámoros volt az örömtől.

A mámoroknak azonban vannak józanabb percei, s e percekben úgy tetszik, kissé túllontúl nehezen haladunk mi ott lent, Szerbiában. Érteni egyikünk sem ért a dologhoz, de hivatalos katonai főemberek mondták, hogy ne várjunk apróbb értesüléseket. Szerbiával egyszerre, gyorsan, minden dulakodás nélkül kell végeznünk. Hogy is mondta Tisza István, „rendet csinálunk Szerbiában, mint ahogy a patrol rendet teremt a korcsmában a duhaj legények közt”. Nekünk Szerbiával nem szabad apró csatapatekba [!] kezdeni – mondotta Hazai² –, az északi harctéren megesik, hogy egyik ütközetben mi győzünk, másikban az oroszok, ám Szerbiával szemben ezt nem engedhetjük meg magunknak. Nagy fensőbbsséggel kell egyszerre összetörni. S még egy Tisza István-féle mondas is eszembe jut: „ha poloskát irtatok, nem jelentetem bulletinekben, most füstöl a kézi, [!] most fuldokolnak a piszkos állatok stb. Elég a végeredmény tudatása: a lakás tiszta.” (Ezek a mondasok!... A szerkesztőségben suttozták. De vajon igazán mondta az illető?... Ha igaz?... Rettenetes.) Ha komoly, vezetői felelősséggel bíró emberek ajkáról hall ilyesmit az ember, képzelhetni, mint gondolkodik a tömeg. Gyerekjátéknak vették a szerb háborút. Fájdalom, a dolog sokkal komolyabbnak bizonyult. A szerb nem rossz

¹ Liège, Belgium.

² Hazai Samu báró (1876–1942) honvéd tábornok, 1910 és 1917 között a Magyar Királyság honvédelmi minisztere.

katona, s ha az volna is, neki ugyanúgy élet-halál harca ez, mint nekünk. Erkölcsei erejét (ha szabad ez ügyben ilyesmiről beszélni) erősen növelheti, hogy a kultúr Európa ómiatta borult vérbe-lángba!

Am amit Belgrád állítólagos bevételével csináltak, az mégis erősen operettízű volt. Ezen nagyon mulattak ellenségeink. A párizsi krogik napokig a mi belgrádi bevonulásunkból éltek. Szó, ami szó, nevetséges is volt ez ügy. Éppen a szerkesztőségben voltam, mikor távirat jött, hogy Belgrád elesett. A táviratot Balázs Ignác³ vette át, megmutatta nekem is, és bevitte Csajthayhoz.⁴ Pár órával később már dühösen cáfolta meg a hírt Hazai miniszter, de már semmi sem tudta megakadályozni, hogy a plakátok és esti lapok ne hoznák Belgrád elestét. Színes leírásokkal természetesen, melyekből nem hiányzott a nagy szakállú polgármester az obligát sóval, kenyérrel, kulccsal és alázatoskodó szavakkal. Meg volt énekelve a mi tábornokunk kegyes, jóakarató biztatása a védtelen polgárokhoz. Mikor ezeket a lovagias, középkori históriákat olvasnom kellett, már hallottam Rákosi Jenőtől,⁵ hogy „mindez csak pihent agyvelők romantikus munkája”. Hazamentem, sírtam, dühöngtem, és egész éjjel undorodtam magamtól.

Nem, ennek, ilyesminek nem szabad megtörténni. Nem szabad komikus elemnek vegyülni ebbe a hömpölygő vértengerbe. Ez gyalázatos. Ez megbecstelenítő azok ellen, kik oly komolyan és elszántan indulnak a halálba értünk.

Mert indulnak komolyan, elszántan, bátran. Mindennap nézem a katonák elvonulását. Néha órákig állok az utcán, és vizsgálom arcukat, szemüket, homlokukat. Egy barna kun arcú, harmincas években levő férfi szeme nem megy ki a fejemből. Olyan messze néző, „távolba vesző” pillantása volt, mintha már semmi köze nem volna a földi dolgokhoz. A szemünk összekapcsolódott, remélem, nem látta meg, mit gondolok: ez az ember nem fog hazajönni a háborúból. [...]

Hát itt volt a trónörökös, Károly Ferenc József a feleségével, Zitával. A fogadtatásuk szép, meleg és kedves volt, s ők úgy álltak ott az éljenző tömegben, mint két ijedt, eltévedt gyermek. Sem a férfi, sem az asszony nem ért meg még a reprezentálásra. Igen fiatalok. Meg, mint mondják, Ferenc Ferdinánd akarata elzárta őket minden nyilvános szerepléstől. Zavaruk, az idegességük határozottan kedves volt. A férfi állandóan mosolygott, az asszony csinos arca különböző színeket váltott. Hol fehér volt, hol piros. Úgy álltak ott, mint két kis szegény, eltévedt, zavarba jött gyermek. Vagy talán azok is. Ki tudja, ebben az éghőborúban hová vezet életük útja? És hová vezet mindnyájunké? Három hónap múlva talán Szent Pétervárott és Párizsban leszünk, de az is lehet, hogy nem leszünk sehol, és vége mindennek. A fiatal trónörökös párt nézve pedig Carlyle leírása jutott eszembe. XV. Lajos meghal, és az udvar rohan a dauphinhez tisztelegni. Lajos és Marie Antoinette ott állnak a terem közepén, és hirtelen sírva fakad mind a kettő. „Istenem, még olyan fiatalok vagyunk.” Úgy sajnálták magukat szegények, és olyan igazuk volt.

Augusztus 19.

Soha ilyen lelkes királyünneplés. Ferenc József sohasem volt ilyen népszerű, mint most, mióta a világháborút megindította.

Azt is beszéltek a romantikusabb lelkek, hogy 18-án, a király születésnapján proklamálják Szerbia elestét. Szép kis születésnap ajándék a királynak! Ám természetesen az

³ Balázs Ignác (1856–1938) újságíró, jogász.

⁴ Csajthay Ferenc (1862–1940) a *Budapesti Hírlap* felelős szerkesztője (1891-től).

⁵ Rákosi Jenő (1842–1929) a *Budapesti Hírlap* egyik alapítója, 1881-től 1925-ig főszerkesztője.

egész meglepetésszerű terv olyan naiv, hogy a gondolkozó ember egy pillanatig sem hitt benne. Sőt percről percre bizonyosabbá válik, hogy Szerbia jóval keményebb és keserűbb falat, mint hitték. A sabaci vérfürdőről⁶ rémmeséket beszélnek, és Belgrád még mindig áll. Sőt most már nem is szükséges a bevétele – jelentik. Ezek azok a hazugságok, melyeknek örülnek a naiv, hiszékeny lelkek. Bár én is tudnék hinni bennük.

Vannak pillanatok, mikor én is erővel elhitetem magammal, hogy győzünk, és mi – ej, dehogyis mi – a Német lesz Európa ura és parancsolója. Ez most a legjobb eset, ezért kell harcolnunk, ezért kell imádkoznunk.

De vannak kétségbeesett, gonosz, kegyetlen perceim, mikor mintegy vízióban látom magamat menekülni az orosz uralom elől. [...]

Hagyjuk most ezt. Gondoljunk arra, hogy győzünk, és megalapítjuk a németiség világaluralmát. Mert erről van szó most és nem másról. Huj, micsoda juncker szellem lesz itt uralkodóvá, hogy fog tombolni a gentrygőg! Ez is mindegy! Csak győzzünk! Aztán még közben ráérünk a magunk külön igazáért verekedni. Most verekedjünk együtt közösen az életért. Ha győzelem lesz, jön egy nagy gazdasági fellendülés, és két osztálynak lesz jó dolga, az úgynevezett történelmi osztálynak és a szabad pályán levő vállalkozónak, üzletembernek. Mi, kik valamiféle progresszív gondolkodást képviselünk, ott a háttérben fogunk kullogni. És valljuk meg, ezt meg is érdemeljük. Tettünk-e ezért az úgynevezett progresszív ügyért egyebet, mint hogy alkalomadtán a jó Istent detronizáltuk, mintha vele és nem a rossz emberekkel lett volna bajunk. Semmi sem volt lelkünkben a látnokból, a prófétából, és bár benne éltünk a világtörténelmet megalkotó időkben, nem sejtettünk belőle semmit. Ha a béke a mi békénk, német béke lesz, nagy reakció, sovinizmus, türelmetlenség szakad reánk. De bár már szakadna, bár már itt volna! Mert ha a szerencse ellenünk fordul, akkor igazán nem jön semmi, csak a nagyszerű halál. [...]

Irtózatos hírek jönnek a szerbek kegyetlenkedéséről, ám azt hiszem, a mieink sem szavalnak lírai verseket nekik. Gyermekes és asszonyok lőnek reájuk rejtékhelyekből. Ez irtózatos! De ezek a másállapotos asszonyok és tízéves fiúk ezzel az orgyilkossággal hazájukat védik a betörő idegentől, ki elveszi élelmüket, felgyújtja házukat, legyilkolja férjüket és apjukat. Irtózatos a szegény magyar baka sorsa, ki ott hörög átlőtt mellel a szerb mezőkön, de az a gyilkos asszony és gyermek ilyenkor nagynak, dicsőnek, hősnek érzi magát, és elfogadja, viseli a mártírhalált, mely nem is késik soká! Mi lett azokból a nőkből és a gyermekekből, kik lövöldöztek? – kérdeztünk meg egy sebesült tisztet. Ne beszéljünk erről, nem akarok rá gondolni – mondta, és fehér lett még az ajaka is.

Azok a szerb asszonyok és gyermekek ott függenek a fákön, himbálja testüket a szél, varjak keringenek a fejük felett, és a szerb történelem – ha lesz még ilyen, alkalmasint [mint] mártírhalált halt hősokról beszél róluk. Vagy nem ünnepeljük mi még ma is az egri nőket, kik forró vizet öntöttek az ostromló törökökre? Az ostromló basa előtt ezek a nők megdühödött fúriák és veszett bestiák voltak, és e jó véleménye szerint bánt is el velük, ha egyet-kettőt megkaphatott közülök.

Így a háborúban nem szabad gondolkozni, s ahogy a rendes polgári törvények fel vannak függesztve, úgy kell felfüggeszteni a józan ész ítéletét, az emberiség, a méltányosság, a humanizmus szempontjait. A mi nagy, a mi cinikus Mikszáthunk írja va-

⁶ Šabac (Szerbia), a csatáról és a szerbek kegyetlenkedéseiről lásd részletesebben: A VILÁGHÁBORÚ KÉPES KRÓNIKÁJA, 7. füzet, 1914. nov. 22. 201–213. http://epa.oszk.hu/01500/01596/00007/pdf/1vh_kepes_kronikaja_1914_07.pdf-213.

lamelyik munkájában,⁷ hogy egy görögnek elmesélik, hogy a törökök a görög hadifoglyokat sötét, föld alatti börtönökbe zárják. Oh, a gazemberek, a gazemberek – sóhajtozik a görög. No-no – vizsgáltják az elkeseredett hazafit –, hiszen a görögök sem maradnak adósok, forró zsírban sütik ki az elfogott törököt. Mire a görög vállat vonva felel: – Istenem, hát mit csináljanak szegények? Csak nem süthetik finom vajban vagy pampuskában?⁸

Ez a háború – hogy valahogy franciául ne mondjam.

Augusztus 25.

A németek már alaposan ráfeküdtek Belgiumra. Lüttich, Brüsszel, Namur, minden a kezükben, vonulnak Párizs felé. Már nincsenek messze Franciaországtól.

Meg kell állapítani – bár az objektív megállapításoknak van e napokban legkevesebb értelmük –, mindamellett meg kell állapítani, hogy Belgium becsületességének szomorú áldozata. Szerződés, rokonszenv, kultúra, minden a franciához fűzte. Komolyan vette a kötelességét, a szimpátiát, a barátságot, s most lehet, hogy elpusztul ezért a föld színéről. Ezek a görbe sorok nincsenek a nyilvánosságnak szánva, hát itt leírhatjuk, hogy kár értük. A mi lapjaink tájékoztatnak a szerencsétlen nemzet ellen, holott sokkal becsületesebben, hívebben és nemesebben járt el, mint eljár a mi kedves szövetségeseink, Olaszország, lesve, hogy ki lesz az erősebb, hogy annak kedvéért billentse fel a jóakarát semlegességét.

Egyébiránt nincs-e neki is igaza? [...] Igenis az olasz királynak, az olasz kormányának kötelessége őrködni az olasz nép minden csepp vére felett, és igenis perfiden, alávaló módon hitványul, mindenféle baráti, szövetségi és egyéb köteléket felrúgva úgy kell neki balanszírozni, hogy csak akkor avatkozzék a háborúba, ha haszna lehet belőle, csakis akkor csatlakozzék, kitől kaphat ezekért valamit. Akkor még mindig ráér kitálatni valami szép erkölcsiséget, mi föltétlenül szükséges a háborúhoz. [...]

Az orosz az keményebb dió; bár ott is sok diadalt arattunk. A németek teméntelen foglya, a mi kraszniki diadalunk⁹... Hát ők? Hát az oroszok? Ők sem szavalják Puskin verseit, az már biztos, hogy jó mélyen bent vannak Galíciában. S mi nem tudunk semmit. A hadijelentések szép időről és a jobb- vagy balszárny meggyöngyüléséről szólnak. Mentül több újságot olvas az ember, annál jobban kóvályog a feje. Egy bizonyos, hogy hazudtunk mi is, az ellenségeink is. A háború igazi képét majd a béke után egy-két évvel írják meg. Addig sötétben tévelygünk, és nem lehetetlen, hogy az oroszok már Hatvanban lesznek, és mi még mindig a kraszniki diadal részleteit olvassuk. Örömmel olvasva, hogy az idő jó, s az ellenség balszárnya gyöngül. S mind e sok szenzáció megerősítve a derék haditudósítók által, kik munkájuk felől bátran ülhetnének idehaza, a New York kávéházban.

Augusztus 29.

Az első nagy változás, amit az embereken észlelek, kezdenek beletörödni abba, hogy körülöttük vértenger hömpölyög. Az első hetekben annyi sápadt arc, nyugtalan, álmat-

⁷ Mikszáth Kálmán *BESZTERCE OSTROMA* című regénye első részének bevezető sorairól van szó.

⁸ Fánk.

⁹ Ma: Krasznik, Lengyelország. Az akkor Oroszország részét képező településnél 1914. augusztus 23. és 25. között zajlott a háború első csatáinak egyike, mely a Monarchia első győzelmét hozta az oroszok ellen. A csatáról lásd bővebben: *AVILÁGHÁBORÚ KÉPES KRÓNIKÁJA*, 9. füzet, 1914. dec. 6. 263–274. http://epa.oszk.hu/01500/01596/00009/pdf/1vh_kepes_kronikaja_1914_09.pdf.

lan éjjelekről beszélő szempár... S ímé egy hónap sem telt el, az emberek beletörődnek a háborúba, s elviselik a vértengert. Már tudok aludni, s ha leülök az ebédhez, nem gyűröm gépiesen a falatot a számba. Némelyik falat már ízlik is, pedig fent éjszakai még tart az ötnapos csata, emberi fantázia be sem éri a borzalmakat, mik ott, Lemberg alatt történhetnek. Eddig alig bírtam aludni. Brómot szedtem. Tegnap éjjel tudva azt, hogy ott fent hömpölyög az embervér, elaludtam, s ostoba és úgynevezett kellemes álmaim voltak. Utálok magamat!...

Ejh, talán nincs is igazam!... El kell viselni mindent – mondják az erősek, kik oly könnyen beletörődnek a más bajába. Úgy látszik, megedződtem. Az erősek fajtájához tartozom.

Csak néha hirtelen, váratlanul szorul össze a szívem, és oly különös sajjással fáj, hogy majd leesek a földre. [...]

Szeptember 1.

Hétnapos csata, és még mindig csak annyit tudunk: Szép idő van, a harc folyik. [...] Ez a Sabác! Láttam a sebesültjeit. Csak a könnyebbeket. A nehezebbeket nem szállítják ilyen messze, s ha nagyon rosszul van vagy lázas a sebesült, senkit nem eresztenek be hozzá.

Majdnem minden kórház telve van velük. A legtöbbjéből nem lesz ép ember soha. És ezek a könnyebb sebesültek!... Hát a súlyos betegek? Hát, akik ott fekszenek szerb mezőkön, megcsónkítva, kifordult belekkel, felhasított gyomorral. És ez a sabáci diadal!

Azt mondják, hogy ez a sabáci diadal a József főherceg ügyetlensége volt. Ő vezette úgyszólván mézárszékre a somogyi magyar fiúkat, legbátrabb katonáinkat, kiknek nem is kellett sok biztatás. Aknák, farkasvermek, drótsövények és egy megdühödött, életét védő vad nép várta őket. A sabáci diadal egyik legvéresebb fejezete lesz a háború történetének.

Ez bizonyos. És bizonyos az is, hogy József főherceget visszahívták, itt van Budapesten, és sebesülteket látogat, feleségével, Augusztával együtt. Ma is volt két vagy három kórházban. És az is feltűnő, hogy szó sincs visszameneteléről. [...]

Említettem, hogy milyen hatalmasra fog csapni a háború után a faji gőg, a sovinizmus, a nacionalizmus stb. stb. Íme itt van egypár szép jele. A japánok, kikről joggal feltehetjük, hogy az oroszok ellen fognak fordulni, segítségére mentek szövetségesüknek, Angliának. Azelőtt a legkitűnőbb, legszimpatikusabb faj volt, a férfiasság, a bátorság, az erő, az önfegyelem mintaképe mind-mind a japáni. Most alávaló, sárga ördögök, ravasz, alantas, erkölcstelen, mint minden színes ember. Angliának örök szégyene, írja egyik szabadelvűségéről híres lap, hogy a sárga veszedelmet rázúdította fehér testvéreire, hogy alantas, színes emberekkel kell mérkőznünk stb. stb.

Szóval a japántól már visszavettük a nekik nagylelkűen odaajándékozott emberi méltóságot. Színes ördögök lettek megint, s a fehér faj immár halálosan szegényli, hogy úgy bánt vele valaha és úgy gondolkozott róla valaha, mint embertársáról.

Hasonló szemrehányást kap a francia, mert fekete katonáit is a harctérre küldi. Szóval a fehér kör faji öntudata már a háború hatodik hetében dühöng. Majd jön a többi is...

Majd jön... Úgy követi ezt a háborút, mint követi majd a kolera, a pestis, a fekete himlő. A sok emberélet... A tenger vér!... Istenem, de kár értük, de vajon nem éppen olyan kár az emberi lélek kultúrtermékeiért, mik most egymás után pusztulnak el.

A németek 120 kilométernyire vannak Párizstól.

Szeptember 2.

A nagy északi csata ott, Lemberg alatt már-már nyolcadik napja folyik, s most este hét órakor még mindig nincs eldöntve.

Nyolc napja folyik a világtörténelem legnagyobb ütközete. Nem tudunk semmit. Minden csepp vérünk remeg az izgalomtól... Ez a harc döntő kimenetelű lehet... Ez a harc Varsóért folyik!

Állítólag már Lublinon túl vagyunk, s haladunk Ivangorod erős vára felé. Ivangorodot nekünk hagyták a németek. Kell is valamit csinálnunk, hogy ne csak csöndes kibiceik legyünk Hohenzollern Vilmosnak. A kraszniki csata megerősítette tekintélyünket, de egypár nagy dologra még szükségünk van. Mert ha nem lesz ilyesmi, akkor a diadalmas győzelem sem hoz nekünk semmit. Hűséges vazallusai lehetünk a német császárnak... Ej, hiszen valószínűleg úgyis azok leszünk, de legalább olyan vazallusok, kiknek lehet és szabad élni, boldogulni, gazdaságilag fejlődni.

Egyszer már említettem, hogy a béke, melyért szívemből, lelkemből sóvárgok, milyen konzervatív, junker szellemet szabadít ránk. Próféciám kezd teljesedni. A Bud. Hírlap már nyíltan írja, hogy a köztársasági kormányforma tette tönkre Franciaországot, és egy ország csak a szent monarchikus formák közt fejlődhetik szabadon. A Budapesti Hírlap klerikális, konzervatív stb., mondják erre... Jól van, de majdnem ilyen hangnemben írnak a liberális lapok, és találgatják, kik jönnek Poincaré bukása után, az Orleainok-e [Orléans-ok] vagy a Bonaparték? [...] Az bizonyos, hogy sok minden nekünk, intellektueleknek drága érték fog elpusztulni a háborúban. A pusztulást azonban nemcsak megnyugvással, de örömmel nézzük. Mit nekünk most mindez? Ez az élet-halál harcban nem bír, nem bírhat értékkel. Ha győzünk, majd verekszünk aztán a magunk külön igazáért. Most hadd legyen Tisza István a legnépszerűbb ember. S hadd mulassanak szegény Károlyi Mihályon, ki kint rekedt hajdani szövetségesei között.¹⁰ Magam is odaállok az éljenzők és a nevetők közé – ha kell. Majd azután meglátjuk... Egyelőre győznünk kell, mert ha megvernek bennünket, lefeküdhetünk a közös sírba mindnyájan, konzervatívok és liberálisok, burzsoák és proletárok, Tisza István és Károlyi Mihály. Lefeküdhetünk szépen egymás mellé; örökös halálos álomra. [...]

A magyar újságírók közt legérdekesebb alak most Ignotus. Mindnyájunk között ő a legerősebb legény, a legkülönb, a legkiválóbb, a legarisztokratikusabb talentum. És az ember, ki maga volt a tiszta megértés, a ragyogó értelem, most mintha megbolondult volna, olyan vérszomjas. Háború, háború! Most már mindnyájan a háborúval élünk vagy halunk. De ennyire elveszíteni az objektivitását?! Egy Ignotusnak?! Különben valószínűleg neki van igaza. S ez[ek] a mostani cikkei, melyekben az ellenségben nem lát egyebet alávaló, csirkefogó, bandita seregnél, jobb minden más dolgánál – mert szükséges. Most ilyen cikkekre van szükség, mondják. És jaj annak az írónak, ki 49 után A Nagyvidai cigányokat írja meg, még ha Arany Jánosnak hívják is. Ám a Nagyvidai cigányok fájdalmas, önmarcangoló jajkiáltás, de az a háborús düh!... Ignotus szeme előtt vérben izzik a világ. S lehet, megint neki van igaza, amikor hetenként kétszer-háromszor lebanditázza, lecsirkefogózza, legazemberezi az angolt és franciát. Milyen rettentés nagy és véres lehet a keserűség a szívében, hogy fejedelmi értelmét, gigantikus intelligenciáját, tudását ennyire befolyásolja. [...]

¹⁰ Gróf Károlyi Mihályt, az Egyesült Negyvennyolcas és Függetlenségi Párt egyik vezetőjét – amerikai diplomáciai körútjáról visszatérve a kontinensre – Le Havre kikötőjében hadifogollyá nyilvánították képviselőtársával együtt 1914. augusztus 4-én.

Szeptember 4.

A németek kiverték az orosz Lembergéből. A mi nagy, immár kilencnapos csatánknak az oroszokkal nemigen lesz végleges döntő eredménye. Dankl nagy diadalt aratott Kraszniknál, Auffenberg pedig Lublin alatt, az már bizonyos!

És bizonyos, hogy Franciaország le van tiporva. A német sereg úgyszólván Párizs alatt áll, és a német császár francia földön van. Könnyen és hamar nem fogja otthagyni az országot, mely megalázva, letiporva fekszik lábainál. Természetesen örülnünk kellene neki, mert hiszen a német haderő Franciaországban lekötött része felszabadul, és teljes erővel mehet az oroszra. Az oroszra, mely sokkal keményebb és nagyobb, mintsem hittük vagy szerettük volna hinni.

Ám Franciaország! Ki kell neki a keserű kelyhet üríteni. A világosság városára, Párizsra nemsokára sötétség borul. Poincaré és a kormány immár Nantes-ba menekült, és egy kétségbeesetten szép kiáltványban tudatta Párizs népével Franciaország tragikumát. Meneküljön, aki tud! A legújabb hírek szerint Párizst nem védték, nyílt városnak deklarálják, így legalább a bombázást elkerülik, minden kultúrember nagy öröme. A harc még talán folyik azután is, hogy a németek bemasíroznak Párizsba, de ez már csak az agónia végvonaglása.

A szedáni évfordulót¹¹ szeptember 2-ikán fényesen ünnepelték nemcsak a németek, hanem mi is. Szegény Párizs most megint átszenvedte a 70-iki borzalmakat. Ámde ez így van jól nekünk, és én próbálom elnyomni sajnálkozásomat, mert most a mi életünk a fontos és nem az, hogy mi lesz a világosság városával, Párizssal.

Érdekes alak ez a József főherceg, kinek állítólagos meggondolatlansága idézte fel a sabáci vérfürdőt. Jár-kelek a sebesültek között, most már nemcsak Augusztus, de ő is megjelenik a peronon a többi peronelőkelőséggel együtt. A szegény sebesültek névtelenül, hogy úgy mondjam, inkognitóban érkeznek meg, de a peronelőkelőségek nevét még mindig olvashatjuk. Undorító!

Szeptember 5.

[...] A németek ágyúinak dörgése immár behallszik Párizsba. A kormány maga tanácsolja a népnek, hogy meneküljön, aki csak teheti, különösen tanácsolja az asszonyok és a gyermekek elszállítását.

Hát úgy látszik, mégsem üritik ki Párizst, védeni fogják, a bombázás borzalmaitól akarják megkímélni azt, akit lehet.

Élelemmel állítólag azt vannak látva. Ám lehet-e egy akkora várost, mint Párizs hosszabb időre ellátni? Láttuk 71ben.

A kormány, az elnök Bordeaux-ba ment, úgy látszik, biztosabb helynek tartják, mint Nantes-ot. Az Atlanti-óceán partján van, ott Anglia flottájának védelmére számíthatnak. A francia bank minden érckészletét már áthelyezte Bordeaux-ba. A lapok nagy része már át is ment; a szerkesztőségek csak egy munkatársat hagynak Párizsban, hogy értesítsék őket az ottani eseményekről. A hivatalos lap már Bordeaux-ban jelent meg.

¹¹ Az 1870-es porosz-francia háborút lezáró ütközet Sedannál fölényes német győzelemmel végződött, következményeként a Második Francia Császárság összeomlott, a Német Császárság („Második Birodalom”) pedig a következő év elején megszűnt.

A pánik szörnyű lehet, és ez nekünk jó, ennek örülnünk kell. Örüljünk hát, de mértéketlenül, és nem úgy, mint lapjaink teszik. Már nemcsak a Budapesti Hírlap, de a radikális, ízléstelen túlzásai miatt immár egyszer kormányrendeletre majdnem megfojtott Nap is örül, hogy a francia köztársaságnak vége, s császárság vagy királyság jön most helyébe.

Miért kell örülni ennek? Mert nem gondolkozunk, mert a harci düh elvakított bennünket, s mert mindenre inkább van most szükség, mint logikus, értelmes, tiszta gondolkodásra. Az erők harca ez, és semmi köze hozzá az értelemnek, a belátásnak, a judicizmusnak.

Ahogy a lipcsei csata¹² száz évre visszavetette az emberiség fejlődését, úgy fogja most 1914 visszavetni megint száz évre a konzervativizmus és feudalizmus karjaiba. Ez lesz a sorsunk – ha győzünk, s ha megvernek bennünket –, nem kell többé a sorsunkról gondoskodni, a halottnak mindig és mindenütt jó, az ő pihenését nem zavarja semmi.

Lublin körül tíz nap óta folyik éjjel-nappal a küzdelem. Ezekről az emberekről tíz nap óta nem került le a ruha, és tíz napja alusznak szabad ég alatt, a földön. Mikor lefekszem az ágyamba, mindig reájuk gondolok, és szégyenlem magam, hogy kényelmesen, nyugodtan fekszem, és aludni bírok.

Lemberg immár az oroszoké, teljesen kivertek onnét bennünket. Szeptember 31-ka óta vették el tőlünk.

„...AZ IRODALMAT ÚGYIS MEGETTE A FENE”

Részletek Laczkó Géza naplójából

Közzéteszi Veres Miklós

Laczkó Géza (1884–1953) író, újságíró háborús naplója, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum őriz (V. 4887/1), egy befutott budapesti író helyzetét, gondolatait, belső vívódásait tárja az olvasók elé. A mozaikos írás 1914 és 1920 közötti bejegyzései három jól elkülöníthető időszakot ölelnek fel. Az első rész 1914 nyaratól 1915 januárjáig

tart. A második rész 1915 májusától 1916 márciusáig tartalmaz bejegyzéseket. A jóval töredékesebb utolsó rész 1918 októberéig és 1920 májusa között született. Az alábbiakban közölt részlet a merénylet és hadüzenet közötti, valamint a háború első napjainak eseményeit mutatja be.

V. M.

¹² Az összesen közel százezer halottat követelő „népek csatáját”, az I. világháborúig Európa minden addiginál nagyobb ütközetét 1813. október 16. és 19. között vívták, melynek következtében az Első Francia Császárság megbukott.

Egy vasárnap délután, a hőség csökkenésekor, áldott állapotban lévő feleséggel felültem a Széna téren az omnibuszra, hogy az épp épülő Lánchídig lemenve a parton levegőzzünk. Már a kocsiban beszélt valaki, s a kalauz ijedt fontoskodással erősítgette a mondást. Oly ritka Pesten, hogy omnibuszban, villanyosban beszélgetés fejlődjék ki az emberek között! Odafigyelek tehát, s Ferenc Ferdinánd nevét hallok. „Megölték!” Egymásra nézünk az asszonnyal, s hideg értetlenséggel némán tanakodunk. Eh, nem igaz! De leszálva a kocsiról, itt is, ott is elkapunk egy-egy szót, míg végre a tömött sétaúton üvöltő rikkancs áll meg rohantában. Körülálljuk, s csakhamar elfedik. Hang után megyek, s a part kőkorlátjához támaszkodva, egy messenger boyt látok, furcsa, karimátlan, kerek, lapos tetejű sapkájában, aki lázasan osztogatja „különkiadás”-ait. „Ferenc Ferdinándot és feleségét, Hohenberg Zsófia grófnőt Szarajevóban meggyilkolták!” Az első híradás zavaros volt, és bombáról beszélt.¹ Fel s alá sétálva olvasgattak az emberek, de sem rendbomlás nem volt soraikban, sem megilletődés arcukon. Az enyémen se. Ezt a rejtélyes, szigorú trónörökös aligha szerették sokan. A magyarok egyáltalában nem. „Más világ lesz, szabadabb, magyarabb, művészibb!” – mondtam a feleségemnek, mert Ferenc Ferdinándtól mindenki a magyarság elnyomását, bigott katolicizmust s rideg militarizmust várt. Második gondolatom volt csak az emberi szánakozás. Apa és anya voltak, s ha nekünk tán rossz is lett volna uralmuk, három félig cseh, félig Habsburg árvát hagytak hátra, az ellentétes sors könnyű prédájául.² Mindent összevéve nem nagyon sajnáltam elmúlását, én, a szabadgondolköző, szabadkőműves, népjogok barátja, a függetlenség harapós közkatonája. A következő nap még elolvastam a lapot, de a temetése körül lejátszódott csúf viszálykodás már nem érdekelt. Aztán elfelejttem az egészet. [...]

A Szerbiának küldött ultimátum nagyszerű, főnnehéző, büszke mondataival, amelyeknek minden szava egy-egy az érintéstől undorodó, de hatalmas pofon, elragadott. Tetszett finoman sértegető, férfias ereje. Azt bizonyította, hogy a trónörökös ellen elkövetett gyilkosságot Szerbiában szótték, s a legteljesebb elégtételadást követelte. Mindenkinék föltűnt benne egy passzus, amely „az állítólagos Ciganyevics” szerepéről szólt. Akkor egy szerb vezérkari tisztre tett célzásnak vettük, de ma azt beszélik, hogy az állítólagos Ciganyevics maga György szerb királyi herceg.³ De mi még, békés polgárok, csak találgattuk, hogy lesz-e ebből háború. Én rögtön mondtam, hogy igen, de arra nem gondoltam, hogy európai lesz. Csakhamar megjelent Németország jegyzéke, amely teljes erővel követeléseink jogosságát hangoztatta, s keményen megfenyegette azt, aki a Monarchiát jogos kívánságainak keresztülvitelében megakadályozná.

Aztán minden összezavarodott. A villanyosok itt, Pesten megálltak, tömegekké tolongott az egyébként előkelően nyugodt pesti sétáló, emberhangtól néma utcáink kiáltástól, beszédétől visszhangzottak, a katonaruha egyszerre elszaporodott, mozgósítási plakátok ültek ki a falszegletekre, az új trónörökös lejött nejjével Budapestre, a vonatok nem mentek, s a lapok félóránként üvöltették végig a városon különkiadásaikat: a Mo-

¹ Az első merényletkísérletet Szarajevóban Nedjelko Čabrinović követte el, robbanószerkezetet dobott a trónörököspár autójára, de célt tévesztett.

² Sophie von Hohenberg hercegnő (1901–1990), Maximilian von Hohenberg herceg (1902–1962) és Ernst von Hohenberg herceg (1904–1954).

³ Egykori sajtóhírek szerint a szarajevói merénylők elfogásuk után azt vallották, hogy egy „Ciganovics” nevű szerb férfi bérelte és fegyverezte fel őket. Az 1914. július 23-án Szerbiának küldött jegyzék több pontban is utalt „Ciganovic Milán” szerepére. Milan Ciganović (1888–1927) a Fekete Kéz nevű terrorszervezet tagja volt, melynek élén a szerb ezredes, Dragutin Dimitrijević állt, aki kitervelte a merényletet.

narchia megüzente a háborút Szerbiának. Volt nálunk lelkesedés, de úgy vettem észre, azok csinálták, akik itthon maradtak. Feleségem állapota utolsó napjait nyögte, s a legnagyobb izgalom borzongott végig Budapesten. Annyira meg voltak keveredve az emberek, hogy az első napokban senki sem akart húszkoronás papírpénzt ezüstre váltani. Itthon már megvolt minden a jövődó kisbaba méltó fogadására. Ablakaink alatt, egyébként a legcsendesebb Budán bosnyák katonák masíroztak, doboltak, trombitáltak, s a lábdobogások félóránként megújuló zaja pótolta a Lövéház utcai kis, egylovas omnibusz megszokott kocogását. Az omnibusztársaságtól 300 pár lovat rekvirált a katonaság. Alice aggódva vett tudomást minden újabb hírről: félt, hogy engem is elvisznek, ki pedig sosem voltam katona. Senki sem tudott semmit; a ritka magyar nyugalom most sem hagyott el minket, de belül, azt hiszem, mindenki meg volt ijedve. Egy ilyen délután álmomból zavarnak fel, hogy egy úr s egy tiszt keres. Kimegyek az előszobába. (Feleségem már azt hitte, visznek.) Kisül, hogy egy tisztet akarnak elszállásolni nálunk. Jó, mondom. Fölírják a kis hálószobát, s mikor már menni akarnak, így szólók a fővárosi tisztviselőnek:

- Csak az komplikálja a dolgot, hogy kisbabát várunk!
- Ja úgy, persze, az más, akkor természetes! És mikor fog az történni?
- Azt igazán nem tudom – felelem egy percre meghülyülve, udvarias kitéréssel.

Lefordítja aztán németre a tisztnek, amiket mondtam. Erre:

– Also, ich reflektiere nicht!⁴ – szól mereven a kis cseh tiszt, s láttam az arcán, nehez-
tel, s az egész históriát mesének tartja.

Másnap, július 29-ikén megint folyton masírozás, kocsik, automobilonok már kora reggel. Mikor fölbredek, azt mondja Alice, te, azt hiszem, ma meglesz. Hajnali négy óra óta meg-megújul a fájás. Mivel a bábának hamar kellett így telefonálni, mondtam, menjen le maga, mire én felöltözöm, sok idő elmúlik. Le is ment. A bába jön rögtön. De házi orvosunk, Záborszky István, nincs Pesten. Újabb ijedelem: nem értesített, hogy el fog utazni, bár tudta, hogy gyerek lesz. A madám és Alice föl s le jártak, a feleségem meg-megállt, s fájdalommal nyögött, kiáltott. Aztán bezárkóztak a hálószobába, s én a gyerekszobából lestem szorongva az eredményt. Eszembe jutott a Háború és béke szülési jelenete, s borzalmas hatásától nem tudtam szabadulni. Egyszer csak megszólalt az előszobacsengő. Kimegyek, ajtót nyitok, s előttem áll anyám és nagyanyám, akiket én Dunántúlon tudtam. A háborútól megijedtek, és siettek haza Kolozsvárra. Intettem, hogy halkan, mert az előszobaajtóval pont szemben van a hálószobáé. Némán tipegve jöttek utánam a dolgozóba.

– Szervusz. Üljetek le, mindjárt itt lesz a kisbaba – szóltam, megcsókoltam őket, és kimentem.

Azt hitték szegények, hogy délutáni továbbutazásuk előtt nálam megebédelhetnek. Mondtam, hogy most már menjenek át a szomszéd vendéglőbe. Én visszaultem a gyerekszoba díványsarkára, s a kiáltások fokozódó erejét figyeltem, s babonás erővel féltem Alice halálától. A cigaretták gyorsan fogytak remegő ujjaim között. Egy éles sikoltás, utána nyekergő, halk gyereksírás. A nevemet hallom. Odaugrok, benyitok, a madám masszírozza a boldogan mosolygó Alice-t, s az ágyam tetején egy vászoncsomó mocorog, vinnyog.

Anyámék visszajönnek, benéznek Alice-hoz. Gyorsan ebédelek, ők aludni dűlnek a dolgozóban, aztán Györgyike lányommal beszélgetnek, s már messziről behallatszik

⁴ Én nem mondok semmit.

a rikkancsordítás Belgrád bombázásáról. A kis Márta Belgrád bombázásának napján így született. Szerencsés kor kezdődátuma ez, vagy oly időé, melyben minden elpusztul, amit szerettünk?

Mély izgalom fogott el minduntalan e napokban, ha Magyarország sorsára gondoltam. Ha győz seregünk, maga a magyarság vajmi kevés hasznát fogja látni, mert Ausztria mindig szorosabbra fűzte a barátság kötelékét, úgy, hogy szolgaság kötelévé lett csakhamar, ha fegyvereit győzelem koszorúzta, s mert ha miénk a siker, kik a német imperializmus jegyében harcolunk, minden külön szabadságnak, felvilágosodásnak jó időre vége. S ha levernek bennünket, tán fel is oszlik a Monarchia, s szláv, germán tenger ölelte kis szigetünkéből mindig elmos valamit az éhes hullám, feltéve, hogy meghagynak kis, önálló szigetnek.

Aztán jöttek a hadüzenetek: Németország Franciaországnak, Oroszországnak, Anglia Németországnak és vice versa, úgy, hogy végül csak Dél és Észak maradt ki a játékból. [...]

Az asztalnál hárman ültünk: a német kisasszony, Baba meg én. Megsajnáltam a szegény nőt, s kezdtem vele, hogy Alice feküdt, nem tudott senkivel beszélni a Babán kívül, németül beszélni. Nehezen ment, de a háborús hírek újdonsága tüzelt, erőlködtem, s ma már, alig két hónapra rá, vígan kotyogok germánul. Végül a lány már nevetett híreimen: ma ez üzent háborút annak, holnap az amannak, így ment ez egy héten keresztül, s ki lapot nem olvasott, mint ő, végre is csakugyan furcsának találhatta együgyűségében a sok összevissza hadüzenést.

Lapokat tömegben vásároltam. Máskor az egy nekünk járót még át se futottam, s most csak hírlapokkal tápláltam magamat. Hihetetlen izgalmak szántottak végig rajtam, s megismertem, ami csak néha, ha derengett bennem eddig, a hazafiú remegését, szorongó aggodalmát a földért, melyet mostohámnak tartottam, s amelyről folyton-folyvást máshova vágytam gall formációjú lelkem minden germángyűlöletével.

A város képe megváltozott. A katona lett az utca s a szívek ura. Szinte szégyellte az ember, hogy itthon maradt. Szinte óráról órára más hirdetés jelent meg a falak alján: ma részleges mozgósítás, aztán járművek, lovak bekérése hadi célra, automobil-avatás a Vérmezőn, népfőlkelők dolga, házbérfizetésről, a Vöröskeresztről, ingyenebédről, a hadba vonultak hátramaradottainak segítéséről. Közben álhírek terjengtek minden épkézláb ember behívásáról, s feleségem komolyan aggódott miattam, hátha elvisznek. Közben el-elnéztem az iskolába, meg fog-e nyílni. Volt kolléga, aki attól félt, hogy fizetést sem fogunk kapni. Schindler Gyulát behívták, Szabó Gábort is; az iskola helyettesítésükről gondoskodott. Ezerfelé szaladgáltam, izgatódtam, s közben lassan megfeledkeztem az írásról, csak úgy máról holnapra. Istenem, hova lesz a művészet, a békés irodalom. Katona, katona, halál, betegség, nyomor: ez a horizont.

Szegény egyetlen jó Dadi barátom Franciaországban maradt mint hadifogoly.⁵ Hogy van az, hogy eddig is elég kalandos élete most evvel a felejthetetlen kalanddal bővült, míg más szürkéből csak szürkébbe kerül, mint én?

Az izgalmat csak szította a pénzre éhes lapok sok különkiadása. Az iskola beíratásai azonban lefolytak, Alice felépült, a Nyugat megjelent, s a nyugalom mintha örökre eltávozott volna belőlünk.

⁵ Célzás Laczkó legjobb barátjának, Kuncz Aladárnak a helyzetére. Kuncz a háború kitörésének pillanatában Franciaországban tartózkodott. Mint ellenséges ország állampolgárát a francia hatóságok előbb Noirmoutier-be, majd d'Yeu-be internálták. 1919-ben, öt év fogság után szabadult, és térhetett haza.

„CSAK ITT HALT MEG MINDEN...”

Részletek dr. Bauer Ervin visszaemlékezéséből (1914)

Közzéteszi Molnár Eszter Edina

Bauer Ervin (1890–1938) orvos, Kaffka Margit író nő férje az I. világháború során két alkalommal, 1914 őszén és 1915 tavaszán teljesített katonaeorvosi szolgálatot az orosz harctéren. Élményeiről a feleségének küldött naplószerű levelei,¹ a fronton írt „kis napló”,² valamint a hazatérését követően írt visszaemlékezései³ számolnak be. A leveleket és az itt közölt visszaemlékezés-töredéket (és annak további részeit) – egyetlen kötetté fűzve – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik.

Habár egyazon szerzőtől származnak, a címzettek személye és a betöltendő funk-

ciók eltérése teljesen különbözővé teszi az egyes forrásokat. A levelek a saját környezetéből kiszakított férj beszámolóí feleségének. A „kis napló” és a visszaemlékezés ezzel szemben a katonák frontéletének és az egészségügyi személyzet munkájának körülményeiről kíván képet nyújtani a *Nyugat* olvasói számára. Valamennyi írásnak közös vonása azonban, hogy a frontok világa a háborút az első perctől elutasító, társaitól már-már teljes elzárkózásban létező értelmiségi nézőpontjából elevenedik meg bennük.

M. E. E.

Már hazajöttem néhány hete, betegen. Beleszokva a természetes életkörnyezetbe, az otthonba, tudva és látva életem vágyainak valódiságát: szerelmemet, a könyveket, a meleg szobát – mint egy hosszú, súlyos lidércálmom képei támadnak fel a háborús emlékek egy-egy eset, egy-egy kép alakjában. Én, ki élek, gondolkodom, szeretek, olvasok, ki most itt, otthonában veled él, mint egyetlen elképzelt lélegkörben – én voltam az, ki tényleg ott voltam, láttam e képeket, és nem csak [az] egy betegségtől meggyötört lelkem torzszülöttei azok – alig tudom magamnak elhinni. Valóban sokkal súlyosabban nehezédtek azok az én lelkemre, semhogy azokat úgy elevenen le tudtam volna pontosan írni. Most így, a visszaemlékezésben talán jobban, nyugodtabban formálhatom szavakba, írhatom le őket.

¹ A naplószerű leveleket 1915. január 27. és március 25. között, részben még Budapesten és a harctérre való utazás során, majd február végétől Galiciában írta. A forrás nézőpontbeli kiegészítéseként olvashatjuk Kaffka Margit ugyanezekről a napokról fennmaradt rövid naplóbejegyzéseit (Kaffka Margit: FELJEGYZÉSEK EGY HÁZTARTÁSI KÖNYVBEN. = Uő: NAPLÓ. Nap Kiadó, 2008).

² 1914. őszi frontélményét örökíti meg a HÁBORÚS KÓBORLÁSOK (KIJEGYZÉSEK EGY KATONAI ZSEBKÖNYVBŐL) (*Nyugat*, 1914/23.) c. naplószerű írás, amelyet minden bizonnyal Kaffka Margit öntött irodalmi formába. Név nélkül jelent meg, de az események és a szereplők egyértelművé teszik az írás forrását. Az eredeti kézirat nem ismert.

³ A csupán alapanyagként szolgáló visszaemlékező írások az író nő irodalmi feldolgozásában, de Dr. B. E. monogrammal, EMLÉKEK címmel jelentek meg (*Nyugat*, 1915/7.).

Első, II. hónap, leninai hegyek⁴

Az első benyomásaimat arról, hogy milyen lehet egy ütközet, a leninai hegyek között szerezhem. Itt láttam először készülődést esetleges ütközetre, beásást stb. A gefechtstrain,⁵ melyhez értem először, éppen készülődésben volt az országút mentén, a Lawrow nevezetű falucska előtt. Készülődtek, hogy hátrébb menjenek, mert nem állanak veszélytelen helyen ott. Még világos, napos délután volt. Az országúton, a falu előtt állva végig lehetett látni az utat vagy egy félórányi gyalogjáró távolságban, ahol a hegyek arrafelé is elzárták a kilátást, és a lábuknál látható volt egy háromtornyos épület – valami templom lehetett, amellet volt egy kis épület – egy régi vízimalom volt. Itt volt a h[ilfs]-pl[at],⁶ de az is készül éppen bejönni Lawrowba, ahol most a trén van. Ahol mi állottunk a falunál, jobbra, balra magas hegyek, erdők. Csak annyit tudtam, hogy a csapat valahol az úttól jobbra, a hegyek között van. Azt mondták nekem, hogy jó nehéz és sokáig tartó az út odáig. Az előttünk fekvő hegyek felett, amelyek lábainál feküdt az a háromtornyú épület, mutattak egypár kis fel-feltűnő és lassan elmúló füstfelhőt – azt mondták, hogy azok shrapnellek, melyek ott robbantak fel. Én a magam teljes járatlanságában hajlandó lettem volna azokat kis felhőfoszlányoknak nézni [...] – nem tudom már, hogy foglalkozással járó természetfigyelő ambícióm – vagy pedig a tényleg sikeres aggodalomfelébredés eredménye volt, melyből kifolyólag valóban elkezdtem a többiek fölényes odasehederítési gesztusától teljesen diszharmóniában állva a tüneeményt pontosan figyelni és érdeklődni a dolgok pontosabb állásáról. Azok a füstfelhők valóban hirtelen léptek fel – néha többesével és lassan foszlottak szét –, valóban shrapnellrobbanások kell, hogy legyenek; de hogyhogy olyan végtelen magasságban – vagy talán azokon a hegyeken vannak emberek? –, de még a hegy felett is jó magasságban keletkeztek. Erről pontosabb értesítést nem tudtam kapni, és meg kellett elégednem avval, hogy egyelőre ide nem fognak lőni, és hogy messziről úgy néz ki a shrapnellrobbanás. A közvetlen veszély érzését még nem ismertem. Nemsokára ideérkezett a h[ilfs]-pl[at] teljes személyzetével. Lassanként besötétedett, és egyik orvosnövendék [...] kellett, hogy a „faszoló”-kal⁷ kimenjen az ezredhez. Ez az egész rendszer: faszoló, akik kimennek az ezredhez – orvos v[agy] medikus, aki kimegy a csapathoz –, mindez még idegen volt előttem, mert ez csak akkor van mind, ha az ezred „állás”-ban van – menetelésnél v[agy] kvártélyozásnál mindez nincs. Figyeltem, ami körültem történik. Észrevettem, hogy nem szívesen veszik sem a faszoló, sem az orvosok v[agy] növendékek, mikor arról van szó, hogy melyiknek kell kimenni. Mindegyik régi érdemeire hivatkozik – de mikor a választás, ill[etve] parancs elhangzott, akkor mind bizonyos büszkeséggel emlegeti: „ma én megyek ki a faszoló”-kal. A faszoló azok az emberek a gefechtstraintól, ki[k] az állásban levő csapathoz, ahová szekérral eljutni nem is lehet, felviszik az élelmet, muníciót; megraknak néhány „tragtierlovat”⁸ (ahogy a baka mondja – aki a „tragtierlovat” vezeti, az a „tragtier”), és egy ember vezetése mellett indulnak fel a csapathoz, hogy ott kiozzák. A sötétség beálltával ez a kis csapat az orvosnövendékekkel együtt elindult egy kis gyalogösvényen, jobbra az országúttól a hegyek közé. Hogy ennek este sötétben kell történnie, mert egyébként az ellenség megláthatja őket,

⁴ Első feljegyzés, a fronton töltött második hónapról. Lenina Wielka – ma Ukrajnában.

⁵ Katonai málhás szekerekből álló menetoszlop és legénysége.

⁶ Segélyhely.

⁷ A szó a német fassen (‘hord, vételez’) szóból ered, itt a szekérral nem megközelíthető állásban lévő csapatoknak élelmet és muníciót vivőket jelenti.

⁸ Málhás állat.

sőt rájuk is lőhet – mindez egészen új volt előttem [...], hogy van veszély, golyó, ellenség, halál – tényleg van. De ez csak úgy homályosan volt ekkor még bennem, csak úgy az eszemben volt – egyébként csak olyan kellemetlen feszültséget éreztem. – A „faszólók” elmentek már, és T. dr. helyet keresett a h[ilfs]pl[at]z számára – én a tréncocsik között, az országút mentén rakott egyik tűz mellé ültem, ahol néhány baka ült és két ismerős zászlós, az egyik egy orvosnövendék. Nem tudom már, milyen hangulatból kifolyólag – el akartam-e terelni gondolataimat vagy nagyon is kívül álltam-e tényleg még akkor az egészen (bár úgy lett volna mindig) – sokat beszéltem, hogy milyen is az a tudomány, milyen szép, nyugodt dolog az, milyen szép az, mikor az embernek az a felesége, akit igazán szeret [...] – egyik, másik is elmondta, hogy miből zavarta őt ki a háború. Mindegyik valami termékeny, a társadalomra nézve hasznos munkába kezdett vagy akart kezdeni éppen a háború előtt – és itt, itt tulajdonképpen semmit sem csinálnak. Ebben megegyeztünk, aztán bámultuk a tüzet – egy konyhakocsi állott éppen mellettünk, attól kaptunk teát. – Nem tudom már, hogyan történt, valami jelentést hoztak az ezredtől – azt hiszem, a parancs állott benne, hogy a trén hova menjen vagy ehhez hasonló –, de az is benne volt, hogy „die Ba[taill]onschefärzte haben zu ihren Ba[taill]onen einzurücken”⁹ – szóval nekem is fel kellett mennem még az éjjel az „állás”-ba, hogy mi célból és az egésznek mi az értelme, őszintén szólva arról sejtelmem sem volt. Arra, hogy valami orvosi tevékenységre van szükség, nem lehetett gondolni, mert azt ott az „állás”-ban persze nem lehet végezni, és ha h[ilfs]pl[at]z felállításáról van szó, azt persze szintén nem ott csinálja az ember – de az ilyen adminisztratív parancsok az orvosokat illetőleg, melyeket nem felettes orvos ad ki, legtöbbszörre nem is célozzák (vagy ha igen, akkor persze szakszerűség híján legtöbbszörre hibásan) az orvosi tevékenység eredményességét. Elindultunk este 9 óra körül valóban, nem tudom már, kik és hányan voltunk – azt tudom, hogy velem volt két medikus, két bandagenträger,¹⁰ az én dienerem,¹¹ de még mások is, lovak (sanitätstragtierek),¹² lovászok – egy egész jókora kis csapat –, a lovas, aki hozta a jelentést, vezetett vissza fel. A hold világított nagyon jól – érdekes, hogy akkor holdfényes éjszaka volt, azt most tudom csak – akkor nem tudtam. [...] Most átélve és megértve a férfi- és emberi erőt a maga teljességében, most ha még egyszer ilyen körülmények közé fogok esetleg jutni, és azokat megint emlékeimben felidézni, talán csak arra fogok emlékezni, hogy holdas éjszaka volt, hogy mi ketten szeretjük a holdat, és hogy mit beszéltem menet közben – ha beszéltem – a szerelemről, az igaz erkölcsi erőről, a tudományról. De gyenge voltam, és nem voltam a magamé. Az út bizonytalan volt, egyik sem tudta teljesen biztosan – az erdők, az új rémségek, a bizonytalan barangolás, mindez kiforgatott magamból, és siettem, hogy legalább menni ne kelljen már, hogy odaérjek, hátha ott valahogy békében maradhatok. (Azt hiszem, így születik meg sok hőstett is, ilyen állapotból kifolyólag, amikor az ember elveszti önmagát – igaz, hogy a valódi hős nyilván azért hős mindig, mert sohasem is lelte meg emberi önmagát.) Az egészről annyira emlékszem, hogy csaknem egész éjjel bolyongtunk fel magas hegyeknek, hol fűben, hol meg sárban, hol mezőségen, hol erdőben. Hangosan nemigen akarózkodtunk beszélni senkinek sem. Csak póz volt-e a csendes beszéd és az állandó „ellenséges patrouille”¹³ stb. emlegetés, mint

⁹ „A zászlóaljorvosoknak követniük kell a zászlóaljukat”.

¹⁰ Kötyszerhordó.

¹¹ Tisztiszolga.

¹² A szanitécek lovai.

¹³ Őrjárat.

mikor a gyerekek katonásdit játszanak, vagy tényleg jogosult volt ez a félelem – azt most már nem tudom eldönteni, akkor pedig sokkal kevésbé voltam magamnál, és sokkal járatlanabb voltam, semhogy ezt látni tudtam volna világosan. (Azután láttam már mind a kettőt gyakran: jogosult félelmet és katonásdit egyaránt.) Én siettem, amerre vezettek, a társalgás, úgy emlékszem, abban merült ki, hogy merre és még mennyit kell menni, és mikor és mennyit rasztoljunk,¹⁴ mert fáradságos út volt nagyon. Egy része az útnak mégis emlékezetes volt – egy erdőn vitt át, az út mellett fedezékek ásva elszórtan, mindenféle orosz, magyar fegyverek és fegyverdarabok – töltények – ruhadarabok... és két magyar és két orosz baka holtteste temetetlenül. A tegnapelőtti véres ütközet, roham színtere volt ez az erdő. Megzavart a brutális viccelés, melyet a bakák, kiket szelíd, jó embereknek ismertem, üttek a holttestek helyzete stb. fölött. [...] Eltereltem gyáván rémületemet, és igyekeztem megnézve futólag a hullákat tudományoskodóan arra gondolni, hogy meddig kínlódtak, és milyen módon, mi okból halhattak meg stb. Alig álltunk meg, és siettünk tovább. Néhol leültünk a földre vagy egy fatörzsre, és a fáradtságtól mindannyiunkat majd' elnyomott az álom. Végre nagy fáradtan hajnali 3 órakor kiértünk az ezredhez, az „állás”-hoz vagy a „lövészárkok”-hoz. – Itt bementünk az ezredparancsnokhoz az „ezredirodába”, mely egy szép nagy, földbe ásott szobácska volt – falai föld[ből] és fenyőgallyból építve. Úgyes munka volt – a „pionérek” építették, itt kellett nekem is jelentkeznem. Azután e körül a házacska körül, néhány lépéssel mögöttem belefeküdtem – mint mondták – én is egy üres fedezékbe másodmagammal, az egyik medizinerrel.¹⁵ Úgy mondták, nincs veszély semmi. Nekem az egész szituációról semmi fogalmam nem volt, szerepemet, mint azután is sokszor, képtelen voltam látni. De mindenki oly természetesnek vette ezt a helyzetet körültem, hogy azt gondoltam, hogy jobb, ha nem is érdeklődöm, úgysis itt kell lennem, ha tudom, ha nem, hogy miért vagyok ott. [...] Lefeküdtem, a fáradtságtól csakhamar el is aludtam, és 7 óra, reggel volt már körülbelül, mikor a hideg felébresztett. Ködös reggel volt, hideg. Egy kis teát főztünk, azután nekem kiadták, hogy én át fogok menni a h[ilfs]pl[at]personalommal¹⁶ az én IV. ba[taill]onomhoz,¹⁷ melyhez most át lettem osztva – egy ordonánc¹⁸ (szóval egy baka) majd el fog oda vezetni – ott is majd jelentkeznem kell a ba[taill]onskommandánsnál, és attól majd talán (reméltem titokban) meg fogom tudhatni, hogy voltaképpen mi célból vagyok itt. A ba[taill]on egy szomszédos magaslaton volt, és hogy oda feljuthassunk, bizonyos ravasz utakat kellett választani, mondták, mert „takarva” kell mindig menni. – Ők nyilván jobban tudják, gondoltam magamban, és bizony én sohasem voltam ellensége semmilyen előrelátó óvatosságnak. Jó nagy út volt, mentünk vagy négy óra hosszat, ha jól emlékszem. Le egy völgybe, azután megint jó meredeken állandóan fel, míg felértünk. Velem (illetve én voltam velük) volt két bandagenträger, két sanitätstragier és azoknak lovászaik, az „én lovam” a lovással – egy cseh zenész őrmester, ki szintén h[ilfs]pl[at]personal volt, és az én dienerem. Mikor felértünk, valóban ott találtuk a sok, egy sorjában ásott fedezéket (mindmegannyi kis emberhossznyi árok, elöl, oldalt földhányással – némelyik cifrább, nagyobb – másik egyszerűbb, kisebb) – abban feküdtek a katonák egyenkint kettesével – elszórva, ahogy jött. De ezek idegen ezredbeliek voltak, és azt mondták, hogy akiket mi keresünk, azok

¹⁴ A rasten (pihenni) német szóból.

¹⁵ Orvostanhallgató.

¹⁶ A segélyhely személyzete.

¹⁷ Zászlóalj.

¹⁸ Katonai küldönc.

amarra előbbre, feljebb vannak, a hegy púpján, mert ők most „reserva” – rendben van, gondoltam, akkor hát gyerünk még egy keveset – tényleg valamivel feljebb ott leltünk egy hasonló fedezéksort, és abban már a mieink feküdtek – az egyik valamivel nagyobb fedezésben ott feküdt a ba[taill]onskommandáns, akinél jelentkeztem, és csak annyit tudtam meg, hogy menjek arra le még, amazok a másikkal mögé – ott is fogok lelni olyan gunyhószerű fedezésekre, és azok egyikében húzódjak meg, ott legyen a h[ilfs]pl[at]z – egyébként „ütközet”-re nem fog kerülni a sor minden valószínűség szerint.

II

Mi, ahogy mondták, hátramentünk a hegy lejtőjén megint lefelé – amazok mögé –, és ott valóban volt egy-két földbe vájt kunyhó – hogy azokat ki és miért ásta, azt nem tudtam, és nem is érdeklődtem. A személyzetem már jártasabb volt az ilyenekben, de azok nem mondták meg, és én nem kérdeztem. Kinéztük az egyik ilyen barlangot magunknak. Amelyikben a legkevesebb talajvíz volt felgyűlve. Egy kb. három négyzetméternyi területen a föld egy félméternyire volt leásva szép szabályosan – ennek a nagy ároknak egyik falába beásva még mélyebbre egy nyílás (az ajtó), azon tovább ásva a lakás: egy szó szoros értelemben vett barlang – föld a teteje, az oldala, a fenéke. Elfértünk szűken benne félig fekvő négyen: a két bandagenträger, a dienerem meg én – a lovászok, a muzsik őrmester egy másik hasonló alkotmányban telepedtek meg, amely vagy tizlépésnyire volt tőlünk, és idegen katonák is voltak ott, az elé kikötötték a lovakat, a kötszeres és orvosságos kosarakat a sanitätstragtier két oldaláról leszedték, és odarakták az én lakásom elé, abba a nagyobb árokba. Még világos volt, de nagyon hideg kezdett lenni. A dienerem és bandagenträgerem a kivágott négyszögletű, összeálló, füves földdarabokkal, melyek az árok szélén voltak egymásra rakva, kiparkettírozták a barlangunk fenekét, rátettek fenyőgallyakat, és így a víz nem jött már föl. Azután a kosarakat nyitották fel, és rendezték el a benne levő kötszert, gyógyszert és egyéb holmit – közben én mind megnéztem, hogy tudjam, mi áll rendelkezésemre, és igyekeztem tanácsokat adni az elhelyezés célszerűségére vonatkozólag. Mindezen foglalkozások tulajdonképpen teljesen függetlenül folytak tőlem, és bár értelmüket csak sejtettem, mindenki előtt igen természetesnek látszván én is kezdtem elhithetni magammal, hogy ez a jelen szituációban természetes, hogy így legyen. De beleélni mégsem tudtam magam a dologba – idegenül álltam benne. Most már tudom, hogy az volt a hiba, hogy akkor nem vallottam be magamnak teljes tudatossággal és merészen, hogy idegen tőlem mindez, és idegen is fog maradni – idegen kell, hogy maradjon. Le kellett volna ülnöm és olvasni, írni – vagy komoly enmagamat valóban érdeklő dolgokról intenzíven gondolkodni. Később ködös este lett, és főztünk teát – állandóan megvolt a tudat alatt bennem egy csodálkozás azon, hogy az emberek ilyenkor is mindig és állandóan érdeklődéssel csak az itt történő dolgokat tárgyalják minden kicsinyességükkel. „Bizony az a d[okto]r úr jó, hogy most már nincs velünk, mert az a kosarak után sohasem nézett.” – „Meg mindig is csak a maga holmijának keresett benne helyet.” – „De ez a kapitány úr, akinél most vagyunk, nagyon finom ember.” – „Meg aztán volt itt, kérem, egy másik, az a sebesült tiszt uraktól – meg akik elestek – mindent elvett magának mindjárt, és magára vette.” – „Meg amikor erre meg erre jártunk, ilyen kvártélyunk volt.” – „Bízta csak rám a doktor úr, nem hagyjuk mi a doktor urat, tudom én már, hogy kell a jó kvártélyból kizargatni az embereket. A múltkor is, amint erre mentünk, az meg az a tiszt úr így parancsolta, azután nekünk nem jutott volna hely, de mi csak megcsináltuk,

hogyan legyen, emlékszel, pajtás.” – Meg száz efféle kicsinyes, aprólékos téma az itteni dolgokról – meg a muszkákról – meg a kötszerekről, meg isten tudja, miről. Én csak hallgattam ezeket a nekem tulajdonképpen érdektelen dolgokat – de ezek már mind benne voltak a „háborúban”. Most tudom, hogy ha akkor is erős lettem volna, tudtam volna tudatosan, hogy min csodálkoztam, és mi volt nekem idegen, hogy én vagyok és kell, hogy legyek idegen örökké mindezen dolgoktól. [...]

Bebújtunk a kunyhónkba, nekem elkészítettek, ahogy lehetett, egy fekvőhelyet – de nemigen aludtam. Az egyik bandagenträgerem: a „szelíd” csakhamar nyugodtan szuszogott, elaludt – nemsokára rá a másik, az „élelmes”, de sokkal kevésbé jóindulatú és becsületes is elkezdett horkolni, noha néhány perccel azelőtt még szólt a társát, hogy „az nem elég figyelmes, mindjárt alszik, pedig ilyen helyen nagyon figyelmesnek kell lenni”. Az „inspekció”-zást is ők intézték el, még mielőtt elaludtak, meg volt mondva, hogy 6–8-ig ez a lovász, 8–10-ig amaz, azután az egyik bandagenträger, azután a másik stb. lesz „inspekciós” egész reggelig. Ez is új volt előttem. Az inspekciósoknak az volt a dolguk, hogy az idejükben ébren legyenek, hogy ha találna valami történni, arról tudomást vegyenek rögtön. Mindezek a dolgok, melyről szerettem volna hinni, hogy csak nagyképűségek és ceremóniák – de mégsem mertem –, igen idegessé tettem, és ébren ülve töltöttem a barlang hátuljában csaknem az egész éjszakát, néha-néha elszundikálva, azután megint felébredve. A többi sem aludt egyfolytában, és reggel 2 órakor már megint mindannyian ébren voltunk. A muzsik őrmester, aki felment a ba[taill]jonhoz megkérdezni, hogy mi lesz vajon, soká volt oda, és az izgalom, mellyel láthatólag várták, átragadt minden különösebb meggondolás nélkül reám is. [...] De még gyenge és nem elég edzett voltam az új zuhatagként rám ömlő inzultusokkal szemben, és nagyon is járatlan valék, és körültem mindenki oly gyermekesen nagyon jártas. Végre megérkezett az őrmester a hírrel, hogy hajnali ½ 4-re legyünk készen, mert elvonul a társaság a hegyről visszafelé le a lejtőn, amazokkal az idegenekkel együtt. – Még van egy óránk – főztünk egy teát –, hideg, nedves, ködös idő volt. A tea nagyon jólesett. A sok gubbasztástól elfáradtam, kimásztam, hogy kissé kinyújtózkodjam. Sűrű köd – ideges félelem vett erőt rajtam – teljesen egyedül! – Egy ember, aki emberi dolgokról tudna beszélni az én nyelvenem! Reménytelen! Itt mindenki olyan teljesen jártas! – Mindezek átfutottak homályosan rajtam. Szóval én vagyok ott egyedül – éppen én, aki így meg így élt eddig – de mindezek nem elég tudatosan. Itt volt a hiba – nem a ködös éjszakában. Ha férfi lettem volna, ezeket a gondolatokat, akárhogy fájtak volna, megrágtam volna, és megleltem volna a kapcsolatot veled, a világgal, és a helyzetem lett volna csak nagyon fájdalmas, de vigasztaló lett volna, és erőt adott volna a tudat, hogy az én világom él, és élve vár rám, csak itt halt meg minden, csak itt olyan jártas mindenki. – Végre kezdtek vonulni a csapatok lefelé, tíz lépésről is alig láthatóan és alig hallhatóan jöttek a szürke alakok lefelé. – Mi közéjük álltunk – behaladtunk egy erdőbe – kissé zűrzavaros a menetelés rendje – de lassanként mind rendesebb. Mikor már beljebb értünk az erdőben, félreálltam az idegen ezredbeli katonák soraiból az embereimmel, és vártam az utánok jövő mieinkre. A végén egy orvos lóháton. Egy pillanatra úgy felörvendtem – egy ember, aki civilben kartárs, itten sem stratég – ösztönszerűleg egypár lépést tettem felé – de akkor hallom a káromkodó hangját: „Azt a kutya istenit annak a büdös gazembernek, most elmarad a kosarakkal, majd kiköttetem a gazember disznáját! Belélövök a gazemberbe! Itt hagyja a kosarat a muszkáknak a disznó! Eldekkol¹⁹ nekem

¹⁹ A decken (elrejtőzni) német szóból.

– de csak kerüljön meg a gazember, majd ellátom én a baját!” – Ez is nagyon jártas már – a hang durva, az arc kevés intelligenciát árult el. – Elkerültem, és igyekeztem észre nem vétetni magamat. [...]

Bizony most, amikor frissen magamhoz térve testileg és idegileg, és magamhoz megterve lelkileg keresem a képeket, egyetlenegy sincs, mely kedves volna, egyetlenegy sincs, melyet tulajdonképpen csak azért már, mert jelen voltam, ne szégyellnék kissé leírni – hogy kerültem én oda, minek voltam én itt – hogyan tudott annyi is megmaradni emlékekben, amennyi megmaradt. De megmaradt, noha teljesen idegenül tőlem és groteszk jelleget öltve.

Nem tudom már, honnan jöttünk és merre mentünk, ezt különben legtöbbször nem tudtam, amikor estefelé, egész napi menetelés után, már sötétben beérkeztünk D. nevű faluba. A faluból én az országút mentén kétoldalt fekvő kb. tíz házat láttam összesen – mondták, hogy egy elágazásnál az úton feljebb egy kilométernyire ott is vannak házak, melyek idetartoznak ehhez a faluhoz – sőt az elágazásnál az egyik ba[taill]on arra is fordult, hogy ott keressen kvártélyt magának. Nekünk az egyik házat mutatva az élelmes bandagenträger, mondván, hogy ott van hely számunkra, és istálló is a lovaknak, odamentem hát embereimmel. Az országút mentén egy, hogy is mondjam, „emeletes” faház volt – kissé beljebb az úttól a talaj is hirtelen emelkedett, lent volt a „földszinten” egy ajtó és két ablak, azt nem láttam, hogy ott milyen lakás volt, ott már el volt helyezve legénység, a ház külső szélén egy pallófeljárt volt egy tornác-, illetve külső „gang”-félére, és abból nyílt a közepén egy ajtó egy a ház hátsó felére átjárható helyiségbe, és abból jobbra és balra egy-egy szoba sparherttal, padozott szobák voltak, az egyikben már elhelyezkedtek az őrmester urak és Zugführer²⁰ urak kártya mellett, és éppen tésztát főztek maguknak, azoknak valahogy mindig akad minden, különösen az „élelmesebb”-jinek. A másik szoba még lefoglalatlan volt, oda mentünk mi: a két b[andagen]träger, a muzsik őrmester, diener, a lovászok a lovaknál találtak kvártélyt maguknak valami színben. [...]

Piszkos, bűzös, dohos levegőjű volt a szoba, és füstös, egy csúnya, iszonyú kellemetlen, bekötött fejű asszony volt benne, úgy hiszem, az ilyenekre mondják, hogy szipirtó. Amint beléptünk, rögtön elkezdett sopánkodni (magyarul tudott, nem tudom, honnan származhatott ide), hogy ő nagyon beteg és szegény, és a katonák már mindenét elvitték, hogy ő nagyon előkelő helyeken szolgált valamikor Magyarországon, és most nagyon beteg, és ezek a katonák mindent elrabolnak stb. Leraktuk a kosarakat, és készítettük a fekvőhelyeket. Az asszony meg csak folyton főzött, és füstölte a szobát, és sehogy sem akart lemondani róla. Az embereimnek végre csak feltűnt, hogy hogyan és mit tud ez a szipirtó annyit főzni, amikor azt mondta, hogy beteg, és semmije sincsen, figyelmeztettek azután rá, hogy mindenféle málét meg teát meg miegyebet főz, és drága pénzen eladja a szegény bakának, aki a két hatost egy kis meleg lötytyért nem sajnálta, vagy egy kis akármilyen rossz tésztáért; ha csak három napig tűzte is ezt a lelketlen üzletet az ő utálatos állandó siránkozásával, hát azt hiszem, keresett rajta egy hónapra való. Szegény bakát, akármilyen durva és komisz – mégis mindenki be tudja már csapni, és mindenkinek ki van szolgáltatva. Az embereim csak mulattak rajta és a dolgon, és csúfolták az asszonyt a háta mögött: „Nézd mán, hogy főzi már tizedszer ugyanazt a füvet.” „Még egy hétig abból főzi.” „Abból az még a muszkának is.” „Ugye, asszonyság, drága most a teafű erre nagyon – gondolom.” Ilyesformán diskuráltak, és azután összenevettek

²⁰ Szakaszvezető.

maguk között, de a bizarr üzlet azért folyt tovább. Én már magam sem tudom, helyén lett volna-e, hogy beavatkozzam vagy sem, akkor, tudom, eszembe sem jutott semmi ilyesmi, tudja isten, miért nem. Most is lehet, hogy nem avatkoztam volna bele, de tudnám, hogy miért nem, megállapítanám, hogy történnek itt még ennél külön dolgok is, de nekem nincs közöm hozzá, de akkor ezt sem gondoltam. De az embereimnek talán megmondtam volna, hogy mondják meg neki, hogy ezt ne csinálja, de [!] úzzenek ilyen tréfát a háta mögött, és ne mulassanak a többi baka rovására – de akkor erre sem gondoltam – isten tudja – nagyon nyomott hangulatban voltam, és teljesen reménytelen és magamvesztett már akkor is. Persze belemenni a durva tréfába vagy katonásan fellépni és intézkedni – mint ahogy „stílszerű” lett volna –, attól azért mégis visszatartott az ösztönöm vagy mi. [...]

Lefeküdtünk a pallón a szalmára, és reggel hajnalban felkeltünk, „abmarsch”.²¹ Az országúton összeálltak a századok, mi a csapat legvégére, és elindultunk Magyarországra felé, de alig mentünk talán egy órát, amikor azt mondták, hogy parancs jött a visszafordulásra. Valóban vissza kellett fordulni. Tanakodtak azután, hogy hogyan és miért lehet ez, a bakák csak azt mondták, hogy: „mindegy az, komám, ne akarj más mindent tudni, nem mindegy az neked, hogy merre mégy”. „Hát az elébb tán tudtad, hogy hová mégy, azt mégse kérdezted.” A tiszt urak már csináltgatták a teóriákat, hogy arra a helyre, ahová jutnunk kell, a másik völgyben hamarabb érünk – mások meg azt mondták, hogy valószínűleg valami trén vagy tűzértség vagy miegyéb állja el az utat – vagy tán – mások szerint – egy másik ezreddel kell együtt vonulnunk, és azt bevárni, vagy azzal együtt a másik völgyben haladni. A végén mégiscsak titokban bevallották a tiszt urak is egymásnak, hogy a bakának van igaza. Túlmentünk a falun, ahol háltunk, és mentünk még egész délután talán 4 óráig körülbelül. A ba[taill]onomat az ezrednek egy másik ba[taill]onja mellé felvezették egy hegyre, és ott azt a parancsot kapta, hogy itt „beássa” magát. Ez a század itt, az a század onnan idáig stb., front arra. Rendben van. Na, a doktor, az majd arra valahol keres magának egy hilfplatzot. Erre én az embereimmel és a lovaimmal mindjárt siettem is keresni a helyet, lementem a hegy túlsó lejtőjén, és onnan még valami fél kilométernyire akadtam is jó mélyen a völgyben, jól fedve egy kis dombocskától vagy három kis parasztházikóra. Itt voltak a „maschin[en]gewehrlovak”²² is elhelyezve, hogy bajuk ne történjen. A mellettünk levő házban, amely kb. 40 lépésnyire volt tőlünk, volt a másik ba[taill]on orvosa. Gondolom, itt jó helyen vagyunk, és betelepedtünk a házba. Az embereim rögtön krumplit kezdtek sütni, és megkínáltak engem is. Lassanként besteledett, és sötét lett, az emberek behordtak szalmát, és lefeküdtek, az én helyemet is elkészítették mellettem az asztalnál; már nem emlékszem a szoba lakóira, sem annak alakjára. Azt tudom, hogy egy asztal volt benne, és pad a fal mentén – de hogy gyertya világított-e vagy egy rossz kis petróleumlámpa, arra már nem emlékszem. Teljes csend volt – a civil lakók is elmentek talán, vagy aludtak, nem tudom. Én ültem az asztalnál, és ez egyszer mégis, úgy látszik, magamnál voltam, és magamhoz méltó foglalkozást űztem; előszedtem mindent, ami írás és könyv volt, és bár energiám nem volt nagy az olvasáshoz, és féltem is, hogy minden percben kizavarhatnak belőle – sőt talán a nyugtalanság emiatt volt az, amely aludni sem engedett – mégis nézegettem legalább betűket, papiroost, lapokat, és nagyon jólesett, és eltöltött ezer vággyal – ülni egy íróasztal mellett vagy egy laboratóriumban, egy könyvtárban

²¹ Indulás.

²² Fegyverszállító lovak.

írva elmélkedni okos, szép dolgokról, miknek nincs köze emberi érdekkörökhöz – csendesen ülni veled intim, kis sárga fényű villanykörténél, egy íróasztal előtt, és felolvadni egymásnak kezét kézben! [...]

Egyszerre egy asszony jött be nagy handabandázva és hevesen beszélve. Az élelmes b[andagen]träger felébredt álmából, és odakiáltott, hogy: „ne krits” (ne ordíts) – de én valamit véletlenül kivéve az asszony szavaiból, hogy a katonákról beszél valamit, szóltam neki, hogy figyeljen oda, mit mond, és kérdezze meg tőle, mert ő tud tótul. Valóban azzal jött az asszony, hogy a katonák mind elmentek már. Kiküldtem gyorsan az egyik embert, nézze meg, itt vannak-e még a „maschi[n]engewehrlovak” – az visszajött, hogy már nincsenek itt. Gyorsan felszedelőzködni, lovászoknak segíteni kosarakat felrakni. Már kinn is voltunk a sötétben. Lámpánk nem volt, botorkáltunk az úton fel, amelyiken jöttünk, mi még csak mentünk volna az irány szerint, de a lovakkal nehezen ment nagyon. Amint a lejtőn megyünk nehezen fel, jön le egy ember: „Ki az?” , kérdjük mi csak úgy civilesen, „Maguk a h[ilfs]pl[at]z tölünk?” , hangzik a civiles válasz. „Igen, hát maga?” „Én szanitéc vagyok, a kapitány úr küldött le, hogy szóljak, hogy elmegyünk.” „Hova?” „Úgy volt mondva, hogy vissza a faluba, a régi kvártélyba.” Egy kicsit fellélegzettünk, hogy legalább mégsem hagytak itt minden üzenet nélkül. Hát most gyerünk fel, mert még fenn lesz az ezred. „Amikor magát leküldték, még nem indultak el?” „Nem, akkor még csak készültek.” „Tudja az utat?” „Tudom, de azért nem olyan könnyű így sötétben meglelni.” Hát nem is volt könnyű, meg a lovak miatt is lassan kellett menni, botorkáltunk sokáig úttalanul, végre nagy nehezen megleltük a „deckungokat”, de bizony azok már türesek voltak, és sehol katonákat nem leltünk. Hát most gyerünk abba az irányba, ahonnan idejöttünk – árkok, gödrök, bokrok –, koromsötétség volt. Egypár ház a dombon. A muzsik őrmesternek egy jó gondolata támadt, ő tud tótul, majd beszél a házba, hogy adjanak egy lámpát, és mutassák meg a kocsiutat, amelyik abba a faluba vezet. Megálltunk a dombon, nagyon fúj a szél is, és vártuk, hogy milyen eredménnyel jár az őrmester. A dolog kalandosságát sehoggy sem tudtam élvezni, és úgy vettem észre, az embereim sem. Egyformán értelmetlennek tetszett mindnyájunknak, hogy itt vagyunk. [...] Az őrmester visszajött, és két kendős fehérszemély vezette ijedten beszélve egymással, de se lámpa, se semmi más világítás. Nincs semmi lámpájuk, ők is sötétben voltak, ezeket kihozta, hogy ők majd megmutatják az utat. A két nő ijedten ment elöl, és beszéltek egymással, a rajtok levő világos kendő volt az irányítóknak – talán egy negyedóra is beletellett, míg így szaladgáltunk úttalanul utánuk – végre egy háznál bementek, és azt mondták, hogy itt van egy ember, akinek van lámpája, majd az elvezet. (Nem egy falu volt ez, csak úgy messze elszőrva egymástól volt, úgy látszik, a hegyoldalban vagy két-három ház.) Persze mindnyájan megijedtünk, hogy ezek most itt hagynak bennünket – hát velök küldtük a házba az őrmestert megint. Tényleg jött azután egy öreg tót egy jó petróleumos, szélmentes kézilámpással, aki Amerikában is járt, és „gud bej”-jal köszöntött bennünket, és úgy látszik, egyáltalában nem volt megütözve az egészen. (Nem tudom, Amerikában tanult nyugalom vagy a szláv egykedvűség volt-e ez nála.) Ez azután csakhamar levezetett az útra, és megmutatta, merre menjünk. „Na, őrmester úr, mondja meg az öregnek, hogy nagyon szépen köszönjük: ...hanem várjon csak, sötét van ám az úton.” „Vegyük el az öregtől a lámpát” – szólt bele az egyik legény. – „Na, azt nem lehet – örüljünk, hogy levezetett idáig is –, de talán eladja az öreg – kérdezze meg tőle, őrmester úr, ha eladja-e, és mennyiért?” Az őrmester megkérdezte: „Azt mondja az öreg, két koronáért ideadja.” „Rendben van, akkor végképp meg vagyunk mentve – itt van három korona, adja oda az öregnek.” Az öreg elvette a

pénzt, [...] jól megnézte, azután megköpködte, és földig emelve a kalapját nagy alázattal (ez már a tót volt, nem az amerikai, hiába köszönt angolul) elköszönt, és indult visszafelé a sötét hegynek, ahol mi úgy meg voltunk ijedve, és ahol ő „otthon” volt. Mi meg felszabadultan a nagy aggodalomtól, mentünk a lámpával a biztos országyúton az elhagyott kvártélyba. Ahol tényleg ott volt az ezred, és ahonnan azután másnap hajnalban megint továbbindultunk. De most azután tényleg az eredeti irányban. „Hogy ez miért volt, azt mán az urak tudják megmondani, komám, én nem, pedig én is okos ember vagyok, meg öreg baka!”

„A MAG MÁR ELHINTETETT RÉGEN, CSAK VÉR KELLETT REÁ”

Részletek Erdélyi József I. világháborús naplójából

Közzéteszi Veres Miklós

Erdélyi József (1896–1978) a világháború kitörésének pillanatában tizenhét éves volt. 1915 márciusában sorozták, két hónappal később vonult be mint úgynevezett egyéni önkéntes. Az orosz frontra került, a tűzkeresztségen 1915 szeptemberében esett át. 1916 májusában tanulmányi szabadságra küldték. Ezalatt leérettségizett,

majd mint harctéren kitüntetett őrmester jelentkezett a tiszti iskolába. Utána 1918-ig ismét részt vett a harcokban.¹ A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött (V. 5257/48), fronton vezetett naplója az 1916 novembere és 1917 májusa közötti időszakot mutatja be.

V. M.

1916. november 22.

Ma egy nyurga, fakó arcú tót fiúval szaporodott a szakaszom. Kórházból jött ócska, nyári ruhában, amely alatt még téli alsóruha sem volt. Ráadtam a köpenyemet, úgysem volt rá szükségem: rajtam – kár pedig ennyire elkényeztetnem magamat – ing, kötött téli ing, alsó, felső zubbony, köpeny és esőköpeny volt, s még úgy is melegem volt kissé, mert ez a szélsőséges időjárás az elmúlt napok csípős hideg szelére májusi napot ragyogtatott a nagy perspektívájú, szelíd dombos vidékre. A fiú szemmel láthatólag csudálkozott, és átlátszó savószelei hálát sugárzottak felém, amely nekem kimondhatatlan jólesett. De azért úgy tettem, mintha az egész semmi volna – rám nézve az is volt –, s a gyakorlatoknál szokott álszigorral ügyeltem föl. A tízperces szünetnél, pihenő alatt kileste a fiú az alkalmat, s mihelyt meggyűrtem az elmaradhatatlan cigarettát, ott termett

¹ Erdélyi József: A HARMADIK FIÚ. Turul, 1942. 178–217.

előttem, szolgálatra készen, égő gyufával. Nem tudtam megállani, hogy ki ne kérdezzem, ami különben, mint szakaszparancsnoknak, új emberrel szemben kötelességem volt. A fiú elmondta, hogy Bzsezsánnál² sebesült meg a nagy orosz offenzíva pergőtüzében.³ Kérdezősködtem ismerősök felől, s erre egy szegény hadapródjelöltről, Baska Emilről, annak haláláról, öngyilkosságáról és a pergőtűz borzalmairól beszélt. – „Egymaga volt már a szegény hadapród úr tiszt a századnál a nagy pergőtűzben, tehetetlenül, óvóhely nélkül. Egy árva szót sem szólt senkinek, leült egy kőre, s nézett a földre. A gránátok meg zúgtak, csikorogtak, vágták fel a földet, az orosz tábortábori ágyúk őrjítő módon ugattak, és olyan volt az a hely, mint a pokol. Az ég szinte megtüzesedett, csak várta az ember, hogy no, most mindjárt leszakad. S ehhez a pokoli robogáshoz még a sebesültek segélykiáltásai, végső könyörgő szavak és jajveszékélések. – Úgy hagytam ott a hadapród urat, a kőön ülve, magam kötöztem be azt, akit előbb-utóbb találtam, úgy, ahogy tudtam. Egy óra múlva visszajövök, hát mit látok. A hadapród úr... még ott ül, feje a térdén van, mintha elaludt volna, előtte vértócsa, a vértócsában – egy kitépott szem... A vér a két halántékán szivárgott, balról gyűszűnyi rés, jobbról hüvelyk nagyságú seb tátongott, a sapka rendesen letéve a földre, mintha a halott maga tette volna le, előre. A puská baloldalt támaszkodott a holttesthez, a billentyűn a szurony hüvely vége... A hadapród úr agyonlőtte magát. Fölemeltem szépen, hanyatt fektettem, kinyújtóztattam, arcáról letöröltem nyakkendőmmel a vért, és elmentem néhány emberért, hogy vigyük el a szegény hadapród urat, és temessük el. Hát, ahogy megyek – tele volt halottakkal meg sebesültekkel mindenfelé, aki még élt, ott feküdt összekuporodva az összelőtt harántgátak mellett, lehetett látni, mint csap agyon a gránát egyszerre hármat is, mint vágja tovább a halottakról is a húst a gránátszilánk – engem megvédett az Isten, bár alig vártam már a szabadulást – kilátszó gerincek, bordák, kiöntött belek, levágott fej, kéz, láb, aludt, síkos vér a földön – kit látok: a rajparancsnokom, egy őrzető, kijön az árokból, agyonlövessel fenyegetve kihajítja az árokból a szakasz megmaradt embereit, és elkezd ordítani – a szemei forogtak és csillogtak: »Szakasz, rajvon! Előre! Roham! Rajta!...« Odafutok, az embereket visszaküldöm; az őrzetőt leteperem, az felugrik, és egymaga rohan a tűzbe; szegény... megőrült...

Mikor másodmagammal visszamentem, ott volt még a hadapród úr, de – kirabolva. Volt órája, pénze, a dózniban cigaretta, minden oda volt, a levelek szétszóródva a sárban, a vérben... Kirabolta valami bitang, de azt is kívántam neki – Uram, bocsáss meg –, hogy haljon meg, dögöljön meg, de ne ilyen hősi halállal, mint ezek, hanem valami csúf nyavalyában vagy akasztófán.

Kezdtük ásni a sírt – könnyű volt, megpuhította a földet az eső meg a gránát – s munka közben jött számomra egy megváltó srapnelgolyó, amely a bokám alatt csúnya sebet ütött. Bekötöttük nagy nehezen – fájt nagyon: csont a boka – aztán a cimborám vállára támaszkodva hátrabicegtem a segélyhelyre. A sebem be sem gyógyult, és itt vagyok. A bakancs sérti a lábamat, még egy kicsit dagadt, de majdcsak elvánszorgok már valahogy, meggyógyít az Isten, s ha igazán van az égben, végét veti ennek az utálatos háborúnak...” „Van Isten – szoltam –, s aminek eleje volt, vége is lesz annak.”

*

² Lengyelül Brzeżany, a mai Berezhany Ukrajnában.

³ Bruszilov-offenzíva: 1916. június 4. és 1916. szeptember 20. közötti orosz támadás, amely a világháború egyik legvéresebb katonai akciója lett. Nevét megtervezőjéről, a világháború legsikeresebb tábornokáról, Alekszej Bruszilovról (1853–1926) kapta.

Ma este hozta a százados hivatalosan a hírt Mikolajówból:⁴ I. Ferenc József, királyunk meghalt. – Még meg se döbbenek, hiába, fásult vagyok, s bár az események jelentőségét mérlegelni tudom, nem érzem azt. [...] – Most pedig: „Meghalt a király – éljen a király!” I. Ferenc József már életében a történelemé volt, most már egészen azé. Viharban fogan, viharban halt meg uralma, de nagy műve: a magyar–osztrák monarchia, dönthetetlenül áll, és nagy jövő vár reá. Nyugodjék békében I. Ferenc József, magyar király és osztrák császár, a legnagyobb Habsburg. A következő király ne legyen rosszabb, mint ő volt!

1916. november 23.

[...] Mikor még angyalhoz hasonlítottam inkább, mint emberhez vagy ördöghöz, a föld hamar kisiklott lábam alól, s a lelkem az első reménytelen szerelem szárnyain zokogva tévedezett a kétes, ismeretlen, boldogabb világot sejtető magasságok felé. A tiszta, szűzi szárnyak a kétségbeesett vergődésben lerongyolódtak, a földhöz közelebb került a lelkem; a földhöz, ahonnan bűn és szenny elől menekült, amelyek ellen fegyverét, az emberi vallásba vetett hitet elvesztvén oly fegyvereket sóvárgott, amelyek az övéi csupán és senki másé. E fegyverek között egyet már megtalálni vélt, s ez a fegyver lett volna a szűzi, tiszta szerelem, [...] Ebben a korban jambusok lüktettek a szívemben, és emlékszem az első, Hozzá írott versemre:

Ha távolból a képed fölmerül,
Fülembe váddal csendül a neved,
Lappangó bú karol le engemet
S a lelkemben nő óriási úr.

Ez úrt megtölti vágyam tengere
S feléd ragad nagy átja, Angyalom;
Feléd, kihez sosem jut el dalom,
Számumsírással öntsem bár tele.

Úgy érzem, mintha nem e sártekén,
Egy másik, tisztább bolygón fénylenél,
Ahol vággyal keverve nincs a vér
S hová sosem jut ily bűnös szegény.

S míg ajkam csókos kintől megremeg
S e vágytengerből dalt adok Neked,
Úgy érzem, mintha új, tisztább eget
Új bolygón néznék, nagy tisztán, Veled!...
[...]

1916. november 24.

Ma esküdtünk hűséget Károlynak, az új királynak, Mikolajów főterén. Festői kép volt. Az erődöktől övezett városra acélkék ég borult, a késő őszi nap langyossá tette a levegőt. Tarkabarka ruhás polyák asszonyok, zsidó lányok és szakállas lengyel zsidók alkották a közönséget, s a tér tele volt a közös és honvéd csapatokkal.

⁴ Mikolajiv városa, a mai Ukrajnában.

A csapatok eskütétele és elvonulása után a csoportparancsnok összehívta a jelen volt tiszteket és zászlósokat, méltatta röviden a nap jelentőségét, és rátért egy általunk rég koptatott dogra: a német fegyelem dicséretére s a németeknek mint követendő mintának megvilágítására. Hallgattam türelmesen, és elgondolkoztam. Összehasonlítottam magamban a német tiszt és a magyar honvéd vagy közös és osztrák tiszt munkakörét. – A német tiszt egy nyelvű és többnyire amúgy is fegyelemben nevelt, jól iskolázott, iparos, kereskedő vagy ha földműves legénységet képez is ki, a kiképzendő legénység intelligenciája csimborasszó a mi legénységünké fölött. S a fő, amit legelőször megjegyeztem, a legénység egy anyanyelvű, a tiszt tehát minden nehézség nélkül bármely emberével közvetlenül érintkezhet; a kiképzés ezáltal a legegyszerűbb. Azonban pl. az erdélyi magyar tiszt kiképzése alatt egyszerre van magyar, oláh, szász, szerb, tót, rutén. S egy században az elemek rendesen mind feltalálhatók, s ami nagyon sajnós, a magyar elem pusztul legjobban, amely az egésznek mintegy kovásza, élesztője. Természetesen az oktatás nem lehet intenzív, mert a mozdulatok elsajátításán kívül, ami ennyi nyelvű legénységnél csupán utánzáson alapul jobbadára, az erkölcsi oktatás gyarló, holott gyarló a legénység értelmisége is, még ha meg is értenék a többnyire magyar nyelvű oktatást, amelyet rendesen hasonló anyanyelvű altiszt tolmácsol többnyire elsielve, homályosan. S ha az oláh azt mondja rá: „precseput”,⁵ akkor már rendben is van, a többtől meg se kérdik, érti-e vagy nem. Ily körülmények között aztán helyénvaló is a sok testi fegyelmező gyakorlat, hogy bármint is, de valahogy némiképpen pótolhassuk az erkölcsieket. S hogy mindemellett is mily bámulatos eredményeket tudunk fölmutatni, az csodálatra méltó és páratlan dolog. A világon semmiféle nemzetiségű tisztnek annyi dolga nincs, mint a monarchia bármely csapatneméhez tartozó tisztjének. Próbálná meg csak az a pedáns porosz tiszt, oktasson teljes tudatlanságban havasok közül bevonult oláh legénységet azzal a szisztémával, amellyel oktatja a németjeit, minő eredményt érne el? Vegyék tekintetbe ezt a német tiszteket, s akkor csodálattal és tisztelettel fognak meghajolni a magyar és osztrák monarchia tisztjei előtt.

1916. november 25–26–27–28.

Nevetem azokat, akik az eljövendő békéről úgy beszélnek, mintha az teljes nyugalmat hozna a vér és vas háborúja után. Tévednek. Ha megpihen a vas, az elfolyt vérből új háború magva szökken virágba: megkezdődik igazán a társadalmi osztályok harca. A mag már elhintetett régen, csak vér kellett reá. Elhintetett, és csírázik. Még a folyton tartó háborúval küzdenek a csírák. A lelkek hallgatnak, most még a vas, a test beszél. De majd ha visszatér a nép, amellyel mindenáron azt akarják elhitetni, hogy hazájáért harcol, ha visszatér, és látja az otthon meghízott gazembereket, s eszébe jutnak szenvedései, látja elpusztult családját, fellázad a régi szolgálélet ellen, követelni fogja azt a földet, melyet vére hullatásával váltott meg, követeli, mert joga van hozzá, több, mint az ingyenélő papságnak és az elkorcsosult arisztokráciának. Nem fog kelleni sok felvilágosítás, csak egy-két szó kell, amely lánggra lobbantja majd a lappangó tüzeket, csak egy sugár kell, amely kipattantja a háború fagya után bimbóba szökcent csírákat. Mert mindennek eljő az ideje, amit lehet siettetni vagy késleltetni, de megtörténtét megakadályozni nem.

A minap, az említett erkölcsi oktatásban erősen hangoztattam honvédeim előtt, miért harcolnak, s lelkökre kötöttem, ne feledjék el szavaimat, ne feledjék el, ha vége lesz a háborúnak, hogy jogos követelésük, vérükkel pecsételt követelésük a jobb sors, a föld és

⁵ Értettem.

munkájuk nagy értéke, hogy ezek mellől ne tágítsanak majd, ha meg tudták nyerni ezt a háborút, ha meg tudták szerezni a jogokat, akkor legyen erejük ahhoz is, hogy azt a másik nem kevésbé nagyszerű háborút is megnyerjék, amely a békében vár rájuk, hogy e szent jogok érvényre jussanak. – Én hiszem, hogy a vér és vas e legnagyobb háborúját megnyerjük, s abban is hiszek, hogy megnyerjük az elnyomott osztályok háborúját is, a tőke és nagybirtok, a szociális haladás e két óriási kerékkötő szörnye ellen. Ez a század a szociáлизmus százada lesz, és az emberek történelmében a legvéresebb és legistenibb fejezet.

„...HOGY EZ A HÁBORÚ BEKÖVETKEZHETETT, AZ EMBERI KULTÚRA ÁLTALÁNOS ÉS EGYETEMES CSÓDJÉT JELENTI”

Válogatás Reményik Sándor rokonaihoz, barátaihoz
írott leveleiből (1914–1918)

Közléteszi Varga Katalin

A huszonnégy éves joghallgató Reményik Sándor a hadüzenet idején éppen a Balatonon nyaralt. Azok közé tartozott, akik a praktikus és az elvi kérdések terén is megőrzik tisztánlátásukat: higgadt döntéseket hozott a hirtelen beállott hadiállapot okozta közlekedési káoszban, eredendő háborúellenessége miatt pedig fel sem mérülhetett, hogy a lelkes tömeghangulat – akár csak rövid időre is – magával ragadja. Ugyanez az attitűd érezhető például a vá-

ratlan román betörést tudató, 1916. augusztus végén kelt levelében is.

A hadba vonulás terén fatalizmusra rendezkedett be. Első sorozására 1914. november 27-én, a másodikra 1915. november 22-én, a harmadikra 1916. június 6-án került sor, minden esetben alkalmatlannak nyilvánították. Végül 1917. december 15-én fegyver nélküli katonai szolgálatra mégis beosztották.

V. K.

Reményik Károlynénak

Balatonfüred, 1914. júl. 31. (PIM V. 4557/15/11)

Édes Mama!

Tegnap délután megkaptuk végre „elkeseredett” és csakugyan kétségbeesett hangon megírt, a kiállott izgalmaktól visszhangzó leveledet. Végtelenül sajnáljuk a történeteket, nagy kár mindenképpen, hogy a nyaralást így s méghozzá ilyen körülmények közt kellett megszakítanotok. De megértjük, hogy az első percek pánikszerű zúrzavarában

fejetekeket vesztvén, egyebet nem cselekedhettek. Viszont azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy mi nem segíthettünk rajtatok az adott körülmények közt. Ugyan mit sürgönyöztünk volna az első percben, amikor még voltaképpen mi sem tudtuk, hogy mi a helyzet? Az ottani viszonyokat s hangulatot sem ismertük, sürgönyözzünk, hogy maradjatok? Úgyse maradtatok volna, tekintve az ottani speciális rémhírzeteket és az általános kétségbeesést. Utánatok csak nem indulhattunk, s ha követjük példátokat, s mi is fölkerekedtünk volna, százszor rosszabbul járunk. Siófok felé, a pragerhofi vonalon hétfőn már a behívottakat szállító vonatok dübögtek, s a forrongó, hadi lázban égő Budapesten, ahol akkor százezernél több idegen fordult meg s vette ostrom alá a szállókat s a vonatokat, nem tudom, mit csináltunk volna. Bölcs dolog volt maradni, s hétfőn, mikor már bizonyos volt, hogy kitört a háború, egy lev. lapon azonnal megírtam ama nézetünket, hogy jobb volna, ha maradtátok. Persze késő volt, mi nem számíthatunk olyan örült pánikra, pláne Erdélyben, ahonnan alig visznek csapatokat a harctérre, s amely most éppen nemzetiségi szempontból úgy meg van rakva katonasággal, hogy az oláhok nemhogy fegyvert, de egy gombostűt sem foghatnak észrevétlenül! Itt B.füreden is alig egynegyed része maradt a rengeteg vendégnek, de itt nem volt sem pánik, sem zűrzavar, sem egymás ijesztgetése, sem tömeges futás, csak szép lassan, csendben elpárologtak az emberek, két-három nap alatt kiürült a fürdő. Annál jobb most nekünk! De mi sem tartjuk ki a tervezett négy hétig. Vasárnaphoz, azaz holnaputánhoz egy hétre mi is hazamegyünk. Főként azért, mert elutazott a mi kedves, derék orvosunk, a szimpatikus Schmidt Ferenc dr. (Nem hiszem, hogy a vizaknai orvos csinosabb legény lett volna!) Behívták őt is a hadsereghez orvosi szolgálatra.¹ Bizony, c'est la guerre! Furcsa ez nekünk bizony, akik még ilyet nem értünk meg! De azt hiszem, mire mi hazamegyünk, legalább az ország belsejében, befejeződve a mozgósítás, újra normális állapotok lesznek. Általában, mivel most már igen valószínű, hogy a muszkát nem engedik beavatkozni, az egész hadjáratot nagyon rövid időtartamúnak hiszem. A tízszeres túlerőnek az a vasgyűrűje, amelyet osztrák–magyar hadseregnek neveznek, néhány hét alatt menthetetlenül összeroppantja a szemtelen és örült kis Szerbiát. Persze vér, főként magyar vér nélkül nem fog menni. Mint mindig, megint egyszer balekek vagyunk, mint mindig, megint egyszer magyar katonák friss, párolgó vére ad újra ragyogó színt a fakuló Habsburg dicsőségnek, s mint mindig, megint „megadnának” mindent a veszély pillanatában „hű népeinknek”, annyit legalábbis, hogy Budapest utcáin a tüntető tömeg felváltva énekelhesse a „Gotterhalté”-t meg a – Kossuth nótát!! – Furcsa dolgok ezek: dühös magyarok Vilmos császárt, dühös ellenzékiek Tisza Istvánt kezdik egyszerre éljenezni! Bizony a „vitam et sanguinem!” új kiadása ez. És ha kell is egy-egy bevonulót puskatussal kergetni, én itt magam szemével láttam embereket boldogan indulni s itthon maradtakat panaszkodni, hogy mért nem ehetnek meg ők is egy-egy szerbet! Csakugyan, ezt a háborút valahogyan a közhangulat kívánta, majdnem követelte. – Atavizmus, valami évszázados magyar átok még ennek a korcs-keverék generációnak a vérén is! – A háború általában azt jelenti, hogy milyen sajnálatra méltó bolond az ember, a mi háborúink pedig azt jelentik, hogy a legsajnálatraméltóbb bolond a földkerekségén a magyar! De ezt most csakugyan nem szabad hangosan mondani, mert nem a hatóság fog el, hanem az utca népe üt agyon!! [...]

Mindnyájatokat csókol

Sándor

¹ Schmidt Ferenc (Zalaegerszeg, 1881–San Diego, Kalifornia, 1958) belgyógyász, kardiológus, balneológus, 1912–1952 között a balatonfüredi Erzsébet Szanatórium igazgató főorvosa volt. „Az

I. világháborúban, 1915 májusáig katonaoorvos, majd törzsorvosi ranggal nyugállományba helyezték. Ekkor Füred fürdőtelepe teljes mértékben katonakórházzá vált, és heroikus munkát végzett a sebesültek rehabilitációja terén.” (Szállási Árpád: ADY ENDRE KÉT KEVÉSSÉ ISMERT KEZELŐORVOSA. *Orvosi Hetilap*, 2010. 2. sz. 74.)

Kenessey Kálmánnak¹

1914. aug. 31. (PIM V. 4557/10/11)

Kedves Musi!

[...] Most kapom éppen kedves lapodat, melyen születésem napjáról emlékezel, oly jólesik minden írásod, s úgy örülök, hogy gondolsz még reám. Nagyon szépen köszönöm.

A balatoni kúra nagyon kellemes volt, s még jobban esett volna, ha az események ereje keresztül nem húzza számításainkat, s még tovább maradhattunk volna azon a kedves helyen! A Dr.-et kérlek ne előlegezd nagylelkűen. Nem vagyok az. Tavaszi betegeskedésem nem engedett tanulni. Most jobban érzem magam, de orvosi rendeletre néhány hétig még mindig nem végezhetek komolyabb munkát. Utolsó szigorlatom után majd igyekszem bármilyen hivatalba mielőbb beülni, s amellet Imre Sándor² útmutatása szerint, akivel Bfüreden végtelenül kellemes órákat töltöttem, igyekszem majd behatóbb esztétikai tanulmányokat folytatni.

Ha ugyan mindezt megérem, s nem visznek el nemsokára engem is „hazát védeni”. Sok hasznomat ugyan ott sem vennék, de meghalni mindenestre könnyebben tudnék sok másnál. S ha igaz az, hogy a szép halál sok mindent kiengesztel, talán az én haszontalan, ronda 24 esztendőös életemet is kiengesztelné valahol a galíciai határon! A háborúról sok mindent írhatnék, de nem Neked, annyira más a felfogásom. És a felesleges bosszankodástól meg akarlak kímélni. Van azóta a fiókomban néhány kiadatlan írás, ami direkt hazaárulás-számba megy a jelen viszonyok között. – Itt most csak annyit jegyzek meg, hogy az én lelkemben az az abszolút igazságtalanság és immoralitás, amit a háború mindig és minden körülmények közt jelent, teljesen elnyomja annak a relatív igazságnak és morálnak az érzését, amely – és ebben teljesen igazad van – kétségkívül a mienk. Én azért nem érzek se bámulatot, se lelkesedést, csak nagy szálnalmat, nagy elkeseredést és egy kis megvetést is az egész emberiséggel szemben, amely ügyeit ma sem tudja másképp, mint otrombán és vadállatias módon elintézni, s amely csak azért épít és dolgozik 50 éven át, hogy egy részeg, undorító és barbár pillanatban eszeveszetten romboljon le minden fölemelt értéket. Érdemes akkor a béke műveit csak egy percig is dolgozni, áldozni? Tedd félre a műszereidet, hisz az ógyallai obszervatóriumot is összelőheti az orosz, vagy katonákat szállásoltathat bele a mi hadvezetőségünk! Hol az emelkedő fejlődés, hol, hol az erkölcsi világrend, hol a Gondviselés, hol van most az Isten? Filozofálhat most már az öreg Schneller³ bácsi a személyiség kultuszáról, mikor a legértékesebb emberélet sem értékesebb a legutolsó rongynál!! Az, hogy ez a háború bekövetkezhetett, az emberi kultúra általános és egyetemes csődjét jelenti, és nem csodálkoznám, ha ebben a krízisben legjobbaink ateistákká és hazaárulókká válnának!! – Megbocsáss! – Isten Veled. Még egyszor hálás köszönet!

Szívből ölel

Sándor

¹ Kenessey Kálmán (1890–1966) meteorológus, geofizikus, Reményik Sándor osztálytársa, barátja.

² Imre Sándor (1877–1945) pedagógiai író, egyetemi tanár, művelődéspolitikus.

³ Schneller István (1847–1939) pedagógiai író, egyetemi tanár, az MTA tagja, a kolozsvári egyetem rektora.

Mannsberg Arvédnak¹

Kolozsvár, 1914. szept. 22. (PIM V. 4557/11)

Ennek a háborúnak az igazi horderejét, a kikerülhetetlen, végzetes szükségességét, de egyúttal egész borzalmas alávalóságát és minden emberi érzést és a haladásba vetett minden reményünket megcsúfoló embertelenségét nem azok a véreskezű, halálos elszántságú vitézek fogják egész jelentőségében felfogni, akik végigküzdöttek, s akik elhullottak közben, hanem a csöndben kontemplálók, az itthon maradtak. Azoknak a szeme lesz látóbb, azoknak a gondolkozása mélyebbre merülő, azoknak az igazságérzete megtéveszthetlenebb, azoknak a szíve irgalmasabb. Azok viszik el egy következő nemzedéknek a tanulságokat, azok hatolnak bele biztosabb lépésekkel az élet törvényszerűségeinek még fölfedezetlen őserdejébe, azokba vésődnek a „ma” impressziói, hogy talán kikeljenek valamikor egy biztatóbb jövőendő áldott, szent vetéseként. Ne gondold, hogy a csatamező hőseinek munkáját kicsinyelem. Meghajlok mindenkinek az önfeláldozása előtt. És – és mégsem szégyellem vagy bánom, hogy itthon maradtam. Nekem ugyanott éppen olyan kevés hasznomat látnák, mint idehaza, de hát erről most ne beszéljünk. Jólesett levedben éppen azt észrevennem, amire az előbb céloztam: nem pusztán a lelkesedést, hanem a továbbvizsgálódást, és jólesett az a kis keserűség is, amely az enyémmel rokon. Én magam igazán nem tudok lelkesedni, nem tudok a mi küzdő fajunkkal valami nagy közösséget érezni, csak a szenvedő embereket sajnálom. Nem tudom, mi ez, lehet, hogy nagyon is önző lettem, s a bennem kifejlődött hedonizmus, az egyéniség kultusza s az esztétikum mindenütt keresése és minden fölé helyezése valahogy nagyon elfeledtették velem a haszonhajtás kötelességét, a közzel szemben való tartozásokat, s meggyöngítették bennem nemcsak a sovinizmust, de általában a normális hazaszeretet érzését is. Tegnap Olosz Lajosnak (aki különben, nem tudom, mi okból, szintén készül önkéntesnek felcsapni!) szó szerint a következőket írtam:

Ha elvesztjük a háborút, hát elvesztjük. A csillagos eget fölöttem s a napnyugta bú-báját, az erdő hangjait s az őszi színeket és azt a szervét a lelkemnek, amely ezeket a szépségeket meg bírja látni, azt sem veheti el tőlem a kozák közigazgatás sem. Se a tollat meg a kalamárist! Múltkor eső után, titkos, mély esti csöndben jöttem végig az elhagyott sétaterén, a gyérülő lombkoronák susogtak-beszéltek, avarlevél is zörrent már egy-egy a lábam alatt; gyérülő lombon át kiláttam az égre. Olyan volt, mint egy kékesfekete bársony templomszőnyeg vagy oltárterítő, amelyre örökmécsek misztikus világa hull álomszerű, ájtatos, nagy néma félhomályba. És akkor, Isten bocsássa meg a bűnöm, azt gondoltam magamban: Mi közöm nekem most az egész világháborúhoz? Mi közöm az elvonuló harc tüzéhez, mi közöm az itt hagyottak könnyzaporához, mi közöm ahhoz, hogy elvisznek-e katonának, mi közöm hozzá, hogy meghalok-e holnap? Ebben a hindu közömbösségben, ebben a halálos, nagy fakírnyalomban boldog vagyok. Mert szépet látok. Megriadsz, Arvédem? Ne riadj meg nagyon. Ez is én vagyok. De ez hangulat csak, nem a lelkem állandó képe. Más az igazi magyarázata annak, hogy bennem nemigen lobog a lelkesedés. Valahogy arra jövök rá, hogy a faji alapon szervezkedés, bármily szükségszerű is, átka az emberiségnek, és feltétlen kerékkötője a haladásnak, mert csak a gonosz indulatokat szítja, a gyűlölködést istápolja, az ellentéteket fokozza. Sohasem volt még ennyire erős a nemzetiségi eszme, és – sohasem volt még ennyire barbár az emberiség!! – S én itt nem osztom a Te megnyugvásodat a fény- és árnyoldalak egyenletes elosztásában. Én látom ránk nehezedni a végzet súlyát, de

nem tehetem, hogy ne lázadjak ellene!! – Isten Veled, édes Arvédem, nem írok ma többet, késő van. Soraidat mindég végtelen örömmel látja, Téged tiszta szívből ölel hű barátod

Sándor

¹ Mannsberg Arvéd (1890–1970) pénzügyi szakember, Reményik Sándor osztálytársa, barátja.

Kenessey Kálmánnak

1914. dec. 5. (PIM V. 4557/10/13)

Kedves Musi!

Levelezőlapodat ma délben kaptam meg. Magam is sajnálom, hogy kolozsvári tartózkodásod alatt többször nem kerestél fel. Én szintén azon okból kifolyólag nem látogatlak meg, mert gondoltam, kevés idődet szűk familiáris körben óhajtod tölteni.

Sorozáson hasonló sors ért. A mértékről lelépve, úgyszólván arra sem ítélték méltónak, hogy alaposabban szemügyre vegyenek. Elkergettek. Nem kellek a hazának. Hát jól van ez így is. Nem nagyon ambicionáltam a hősi halált, bár elég hidegvérrel vállaltam volna szükség esetén, egyébre úgysem lévén használható. – Karácsonyra lehet, hogy ismét Dobsinára készülünk, amennyiben ottani rokonaink nem lesznek kénytelenek a muszkák elől hozzánk menekülni. Felső-Magyarország – dacára győzelmeinknek – még mindig nem biztos hely.¹ Jó, hogy Belgrád végre kezünkön van.² A szerb az egyetlen hadviselő náció, amelyet teljes szívből utálok, s ha Szerbiát megsemmisítjük, fényes erkölcsi elégtétel számunkra még abban az esetben is, ha az orosz háborút elveszítenők. Én azonban azt hiszem, hogy a nagy matek [?] minden vonalon eldöntetlenül fog végződni kimerülés, beleunás és gazdasági krach következtében. Olyan energiák, olyan egyenlő erőmennyiségek állnak egymással szemben, amelyek minden döntő eredményt csaknem kizárnak. S 20, 30 vagy 50 esztendő múlva megismétlődik a tragédia vagy komédia az emberiségnek s az Úristennek nagyobb dicsőségére! S mi még beszélünk haladásról, fejlődésről és etikai értékek folyton emelkedő vonaláról a történelemben, s ámitjuk önmagunkat kegyes hazugságokkal és lélekvigasztaló axiómákkal. Holott céltalan, örült, örök körforgás minden, s e körforgásban kiirthatatlanul azonos arányokban szerepel bűn és erény, harmatcsöpp és vér, béke és háború, habzó kelyhe a kéjnek és tajtékos méregpohara a fájdalomnak. Nincs a fejlődésben, az úgynevezett haladásban egy ezredrészmilliméter hosszú egyenes vonal sem. Az egyenes látszat pusztán geometriai realitás. – Circulus vitiosus a világ; a vak végzet mint középkori mágus a keresztúton, homokba rója az örök circulust, és vasvesszejétől folytonosan körberagadva csikorognak a homokszemek, de hiába csikorognak. Nem csikorgok hát én se tovább Neked, hanem végzem írásom azzal, ami a nyomorult egyesre mégis minden munkánál és minden dicsőségnél megnyugtatóbb, végzem a szeretet megnyilatkozásával, azaz szívből öllelek

Sándor

¹ 1914. okt. 4-én orosz csapatok elfoglalták Máramarosszigetet, a december 5-től december 17-ig tartó limanovai csatában az osztrák–magyar haderő német segítséggel megállította és visszavonulásra kényszerítette az orosz csapatokat Galíciában.

² Belgrád elfoglalása 1914. december 2-ára fejeződött be.

Kenessey Kálmánnak

1915. febr. 20. (PIM V. 4557/10/14)

Kedves Öregem!

Jan. 15-én kelt kedves leveledet jan. 27-én vettem kézhez. Késedelmeskedésem tehát mégsem akkora, amekkorának látszik. – Örvendek, hogy jól vagy. Magamról ezt éppen ilyen mértékben nem állíthatom, de azért elég tűrhetően megvagyok, hetenként kétszeri villanyozás és rendszeres tömés, azaz hizlalókúra mellett. Lassanként valóságos alkoholista lesz belőlem, soha életemben annyi szeszt nem fogyasztottam, mint most kb. egy hónapja. Minden ebédnél és vacsorakor egy pohár malátasört, reggeli és uzsonnakor pedig valami „Kola” nevű idegerősítő szert, amely azonban jó ízre vetekedik a legerősebb, 1896-os kójai szilvapálinkával. Láthatod tehát, milyen jól élek. Szellemi táplálékom korántsem ilyen gazdag. De azért Boér Elek¹ bátyánk háborús előadását mégsem tartom csemegének. A theologián tartott előadások hasonlíthatatlanul sokkal magasabb nívón állanak. Most megvettem a füzet alakban megjelent előadásokat. Csak az a kár, hogy valamennyien túlzottan hangsúlyozzák a háború áldásait, s nagyon sokat beszélnek a háború etikájáról. Ők persze nem is tehetnek egyebet, hiszen a szenvedő emberiséget valamivel meg kell vigasztalni, de az én fellázadó érzésemet nem elégíti ki a háborúnak ez a megadásteljes beleillesztése az erkölcsi világrendbe s az Isten terveibe. A háborúnak „áldása” vajmi kevés van, viszonyítva az általa okozott nyomorúságok nagyságához és roppant tömegéhez, s valahányszor a háború etikájáról beszélnek, az nekem mindig úgy tűnik fel, mint egy *contradictio in adiecto*. Háború és etika egymást kizáró fogalmak, és ennek a ténynek a fel nem ismerése ugyancsak hibája Prohászka háborúfilozófiájának, és Jászi Oszkár a Világ vasárnapi vezércikkében helyesen jegyzi meg, hogy vallásos léleknek, in specie keresztény papnak a háborúval szemben egyetlen igazán logikus álláspontja csak a feltétlen és minden körülmények közti elítélés kellene hogy legyen. – De zárom soraimat. Még csak ennyit: Arvéd tüzer Nagy-Disznódon (Szeben vm.), tartalékos tisztnek képezik ki. Tegnap kaptam egy lapot tőle, jól van, csak nagyon el van foglalva.

Isten Veled. Ha lehet, írj nemsokára.

Szívből ölel

Sándor

¹ Boér Elek (1872–1952) jogász, egyetemi tanár.

Kenessey Kálmánnak

Kolozsvár, 1915. okt. 11. (PIM V. 4557/10/18)

Kedves Musi!

Okt. 1-ről kelt szíves soraid örömmel olvastam, s igen köszönöm. A nyár bizony eltelt úgy, hogy alig hallottunk egymásról, télen talán mindketten jobb fiúk leszünk e szempontból... A nyár, mint mondom, eltelt, mintha nem is lett volna, s nekünk a Hójjában nem is kellemetlenül. Csak az utolsó künn töltött szeptemberi napok valának kegyetlenül hidegek, olyannyira, hogy a vaskályhák melegét voltunk kénytelenek igénybe venni, hogy két takaró alatt éppen csak ne vacogjon a fogunk. Most vénasszonyok

nyara kárpótól, s délutánonként gyakran megyünk ki most is, „kivetném hasunkat a jó verőfénynek”. Rengeteg almatermésünk volt az idén, s annak leszedése sok munkát adott, betakarítása és eladása pedig sok munkát ad még most is. Újabban magam is egészen a „gazdálkodásra” adtam magam, s igen költőien festek kezemben a litervékával... [...]

Mit szólsz a mi negyedik szövetséges társunkhoz? Nem nagyszerű, hogy egy táborba kerül most három turáni őstestvér: a magyar, a török meg a bolgár!... Hogy én is ajánlani bátorkodjam neked egy könyvet, olvasd el Bernard Shaw: Okos szó a háborúról, Mikes Lajos fordítása, Dick Manó kiadása, Budapest. Nekem nagyon tetszett.

Írásodnak mindig örül, és igaz szívből üdvözöl

Sándor

Kálmán relatíve jól van, kedélye is kielégítő.

Reményik Károlynénak

Vizaknafürdő, 1916. júl. 6., csütörtök du. (PIM V. 4557/15/13)

Édes Mama!

E percben kapom Lajos bácsi levelét, melyben fölkér, hogy nyugtassalak meg azonnal, mert Te írtál neki egy nagyon aggodalmas levelet. Tőletek pedig, azon rémült levelet leszámítva, melyre azonnal sürgönyöztem, még mindig semmi, azaz semmi válasz az én Péter-Pálkor, ma egy hete írt nagyon hosszú, bő és kimerítő levelemre. Nem is mondhatom, mennyire sajnálnám, ha ez a levelem elveszett volna, mindenről referáltam benne, ami csak történt, mióta itt vagyunk, legalább 12-14 oldalon, s olyan jó hangulatú, friss levél volt, soha többé nem tudnám úgy megírni és azokat a dolgokat.

Azóta írt Tata hétfőn hosszabb levelet, én Sárinak névnapjára egy lev.lapot és ugyancsak Sárinak egy levelet versekkel. Mindebből láthatnátok, hogy nincs veszedelem, hogy az oroszok még nem fürödnek velünk együtt a vizaknai sóstavakban. Ezt a levelet most már ajánlva adom fel és expressz, hogy biztosan és mielőbb kapjatok végleges megnyugtatót nemcsak a mi egészségi állapotunk, hanem a hadi helyzet felől is.

Gondoltam én azt, hogy Dobsinán az első rossz hírekre már azt fogják kürtölni, hogy egész Erdély elveszett. Minél távolabb a harctér, annál vadabbak a rémhírek. És nem csodálkozom, mert egy-két napig mi is aggódtunk a közhangulat nyomása alatt, na meg Lajos bácsi is írt vagy két riasztó, pesszimista levelet. De benneteket nem akartunk izgatni, amíg bizonyosan nem tudjuk, hogy mennyi ok van rá. Ez idő szerint semmi sincs. Nyilvánvaló, hogy a nagy orosz offenzíva, melynek egy-két hulláma csakugyan majdnem az erdélyi határig jutott, meg van állítva az egész fronton.¹ Egy Petráss nevű besztercei erdőtanácsos, Tatának valami távoli besztercei ösmerőse beszélt velünk a napokban. Neki Dorna-Vatrán kellett összegyűjtenie a megmentett bukovinai marhaállományt, azaz átvennie a már összegyűjtötteket. Egyenesen onnan jött ide a feleségét megnyugtató. Ő mondja, hogy az oroszok Dorna-Vatraig se voltak, csak közel hozzá. Az egyetlen átjáró a megszállott Bukovinából Erdélybe egy szűk sziklahágó: az óvadnai szoros, ide még ellenség be nem tette a lábát soha, talán az egész történelemben. A természettől is már eleve védett, szörnyű vadromantikus hely, nem mint az uzsoki szoros ott fenn s a többiek, amik aránylag kényelmes bejárókapuk voltak a muszkáknak. Ez a hozzáférhetetlen vadnai szoros még hozzá, mint Petráss beszéli, mesterségesen is

minden képzeletet meghaladó módon meg van erősítve, úgy, hogy itt ellenséges hadseregek pusztulhatnak el, amíg egy ember bejön. Petráss most innen hazavitte a felelőségét, miután az kúróját itt már befejezte, haza Besztercére. Tehát még Besztercén, mely pedig legközelebb van aránylag a határhoz, még ott sem gondolnak menekülésre az emberek.

Lajos bácsi azt írja ma teljesen megváltozott hangon: nyugtasd meg anyádékat, semmi baj nincs. „Szamosújvártól Borgóprundig egész Erdély egy roppant hadsereg.” Magyar, osztrák, német, bolgár katonaságtól csak úgy hemzseg minden állomás, ezek a frontra vonuló tartalék csapatok. És mindenütt teljes rend és nyugalom, a katonavonatok mennek, s amellet a szamosvölgyi vasút menetrend szerint közlekedik.

L... felé, Volhyniában rohamtempóban megy előre az új német offenzíva, beszélnek Mackensen új Gorlicét készít elő itt az oroszoknak, az angol offenzívát² pedig nem sokba veszik a németek.

József Ferdinándot³ hazaküldték „pihenni”! Pflanzert Baltinról⁴ pedig a németek úgy gondolják, hogy egy kis sürgős „szabadság” nem fog megártani neki és – bukovinai hadműveleteinknek sem.

No és Ti Dobsinán ugyan éppen nyugodtan maradhattok, amíg Krakkó nincs veszedelemben, no, azonfölül pedig nem egy ezer kilométerrel állnak a szövetséges magyar-osztrák–német csapatok, még mindig mélyen bent, Oroszország szívében.

Ma Tata megint beszélt az orvossal, az örvendetes javulás itt is minden téren konstataálható, s így vasárnaphoz egy hétre, azaz 16-án este (ha semmi közbe nem jön) mi innen hazautaznánk Kolozsvárra.

Most nagyon várunk már Tőletek választ különböző írásainkra. Jól vagyunk, reméljük, Ti is mindnyájan, csak itt két napig, különösen tegnap olyan pokoli hőség volt, amelyet Gradó óta nem tapasztaltunk. Tatával már majdnem sorozási kosztümben járkáltunk.

Csókol sokszor mindnyájatokat

Sándor

¹ 1916. június 4-én megindult az ún. Bruszilov-offenzíva, az oroszok június 7-én elfoglalták Luckot, június 18-án Csernovicot, július 1-jén Kolomeát, július 8-án Delatynt.

² 1916. június 24-én az angol–francia csapatok támadásával kezdetét vette a Somme folyó menti csata.

³ József Ferdinánd Szalvátor (1872–1942) osztrák főherceg és osztrák–magyar tábornok. Részt vett a galíciai harcokban, a limanovai csatában, a gorlicei áttörésben. A Bruszilov-offenzíva alatt Lucknál a parancsnoksága alatt harcoló 4. hadsereg hátrálni kényszerült, június 6-án felmentették.

⁴ Karl Pflanzert-Baltin (1855–1925) osztrák–magyar tábornok. A Bruszilov-offenzíva alatt csapatai rövid idő alatt nagy veszteségeket szenvedtek. Az oroszok benyomultak Bukovinába, bevették Csernovicot, Kelet-Bukovinát és a fontos kárpáti hágókhoz vezető utakat is. Az osztrák–magyar haderő német támogatásra szorult, véres csaták sorozatát kellett megvívni, hogy a keleti frontot 1916. augusztus végére ismét stabilizálni tudják. Közben bekövetkezett az Erdély elleni román támadás. A német hadvezetés azzal vádolta meg, hogy a vezetése alatt harcoló német csapatok nagyobb veszteségeket szenvedtek, mint az osztrák–magyarok. A két hadvezetés között kialakult feszültség miatt lemondatták.

Imre Kálmánnak¹

Kolozsvár, 1916. aug. 9. (PIM V. 4557/7/3)

[...] Az utóbbi években valahogy megfakult bennem minden, amit addig magyarság és nemzetiség címen az öntudatomban elkönyveltem. A politikai Magyarországgal s a történelmi eseményekben tükröződő Magyarországgal valahogy megszakadtak a lelki kapcsolataim, s minél visszavonhatatlanabban szakadtak, annál erősebb lett bennem az érzés: én nem bírok ebben a fajtátlanságban és nemzetietlenségben megfenekleni, és hogy meg kell találnom magamban a magyarsághoz való ragaszkodásomnak egy más formáját, a bennem meglevő érzésnek egy más megfogalmazását. És azt hiszem, megtaláltam a magyar föld, a magyar élet és lélek színeibe merülve, felfogva azt az ezeréves ritmust, ami nem politika és nem jog, nem állam és nem történelem és – mégis magyarság. És úgy örülök, hogy valaki egypár csendes színemet, egy egyszerű, jelentéktelen, álmodozó hangulatomat magyarosnak mondja, mikor abban magyarságról és hazafiságról és politikai jogokról és állampolgári kötelességekről egyetlenegy árva szó sem esett! Hát a lelkem gyökereiben, a magam kifejezésének módjában, ha akarom, ha nem, mégis ott a magyarság, kiirthatatlanul, mint elszakíthatatlan kapcsolat a magyar lélek egyetemességével: milyen jó ezt tudni! [...]

¹ Imre Sándor testvére, később Reményik Sándor sógora.

Mikulik Sándornénak¹

Kolozsvár, 1916. aug. 31. Hója, csütörtök délután (PIM V. 4557/12/18)

Édes Gizi Néni!

Mire ezt a levelemet megkapjátok, a lapokból már bizonyára értesültetek arról, aminek szomorú valóságáról már ma reggel értesültünk: Brassó a románok kezén van Háromszék vármegye legnagyobb részével együtt, és tény frontunk visszavonulása is, egész a Maros védővonaláig.

A váratlan román támadásnak tehát ránk nézve igen elszomorító eredményei máris vannak, és a helyzet nagyon komoly, bár sok reményünk van, hogy néhány nap alatt megjavul. Egy héten belül el kell válnia, hogy milyen erős a Maros vonala, az első és eredeti védővonal, mert, mint mondják, a szorosok védelme nem volt tervbe véve, és elhatározott dolog volt román támadás esetére Erdély pár határszéli megyéjét földadni. Nem akarok ehhez most hosszas kommentárokat fűzni, sem kifakadásokat arról, hogy mennyire elkeserítő a székely megyék pusztulása. Csak annyit kívánok a Ti megnyugvástokra mindnyájunk nevében konstatálni, hogy Kolozsvárt nem fenyegeti még egyelőre semmi veszély, innen még nem gondol senki menekülésre, sem barátaink, sem ismerőseink közül egy lélek sem, mindenki el van mindenre készülve, de mindenki vár, és meg van győződve, hogy a Maros-vonal elestével is Kolozsvárnak bőségesen marad ideje a menekülésre. Intézkedéseinket egyébként megtettük. Összes vagyónunkat és elszállítható értékeinket, úgyszintén a Ti itt levő vagyonotokat (értékpapírokat s tak. könyveket), mama ezüstneműjét s az ékszereket az Erdélyi Bank a holnapi nap folyamán a bank összes értékeivel együtt lepecsételve Budapestre szállíttatja. A többi bankok is

expediálják értékeiket, ami nem jelenti azonban még korántsem „elköltözésüket”, azaz működésük vagy üzemük beszüntetését.

Helyt maradnak természetesen a hivatalok is. Ha menekülni kellene, sokat persze nem vihetünk magunkkal, sőt nagyon keveset, a többbit, szép házunkkal és mindenünkkel, ami benne van, az Isten kegyelmére kell bízni, és mérsékelni ezután minden igényünket, és egyáltalán készen lenni minden nélkülözésre, nehézségre, kényelmetlenségre, s viselni nyugodt lélekkel mindent. Most mi is megtudhatjuk, hogy mi a háború. Ne adja Isten. – Tí azonban szokás szerint (és én megértem) bizonyára azt kérdezitek, miért nem menekülünk most, mindjárt jó előre, amíg még nincs nagy rumli. Megfelelek: mert, mint mondtam, még nekünk nincs föltétlen szükségünk a futásra, és futni akkor, mikor még senki sem fut, bármily hasznos, egy kicsit mégiscsak szégyen, ezt, azt hiszem, belátod. És gyávaóság, oktalan félelem volna szerintem itt hagyni szülőföldet, Hóját, várost, házat, hazát, minden kedves bútort és fát és rögöt, amit nem muszáj. Inkább nehezebben s kényelmetlenebbül utazzunk el, semhogy ezt a vádat a nyakunkba vegyük! Vagy menjenek mamáék előre mind most, s én csak aztán, ha már végképp muszáj. Legszívesebben (s ne vedd ezt kérlek üres hősködésnek!) itt maradnék a házban Lajos bácsival, már azért főképp, mert a lakott házakat kevésbé fosztogatják, mint az üres lakásokat, s a védtelen polgárokat provokáló ok nélkül talán mégsem kaszabolnák le, de mondják, hogy a hadköteles korban levőket az ellenség mind besorozza, vagy az alkalmatlanokat és gyöngéket hadifogolynak viszi, én pedig ha magyar katonának nem kellettem, tán csak nem leszek oláh katona, sem hadifogoly, ha nem muszáj!

Rumli pedig már most épp elég nagy van, nemigen lehet sokkal nagyobb, hacsak az ellenség nincs már a nyakunkon, azt pedig már mégsem fogjuk bevárni.

Mariskát ma én kísértem ki. Jegyet a pénztárnál nem adtak, csak a vonaton, a poggyászat semmi esetre sem akarták fölvenni, nagy nehezen úgy sikerült föladni, hogy egy őrnagy épp akkor adta föl a sajátját, hivatkozva katonai személy voltára, s akkor, isten neki, hozzászúszatták még a nagy hódmézöv.helyi koffert is; alig volt hova beva-gonírozni. Ülőhelyet a vonaton nem kaptak, szó sem volt róla, valószínűleg a folyosón szorongtak Nagyváradig.

Brassó felé innen ma reggel óta már nem is indul polgári vonat, ellenben özönével hozzák a vonatok székelyföldről a menekülteket.

Kolozsvárt általában óriási forgalom és zűrzavar van most, itt van ugyanis a főhadiszállás Arz tábornokkal,² a „breszt-litovszki győzővel”, aki a román front vezére, sok német katonát is látni a városban.

Ennyit szerettem volna helyzetünkről és részben megnyugtatóstokra elmondani.

Most még köszönöm a születésnapomról való szíves megemlékezést, és nyugtázom a mamának küldött 53 K. megérkezését.

Isten legyen mindnyájunkkal, Erdély földjével!

Isten Veletek.

Mindnyájatokat sokszor csókol és üdvözöl

Sándor

¹ Reményik Sándor keresztanyja.

² Arthur Arz von Straussenburg (1857–1935) osztrák–magyar tábornok. 1916. augusztus 16-án kinevezték az újonnan felállított 1. hadsereg parancsnokának, és Erdélybe küldték a hadsereg szervezésére. Szeptember elején felvette a harcot az Erdélybe betörő románokkal. Sikeres taktikával erőteljesen ellenállt, nyolc hét alatt a határon túlra szorították a román csapatokat.

Kenessey Kálmánnak

Kolozsvár, 1917. dec. 15. (PIM V. 4557/10/24)

Édes Öregem!

Ugyan mi van veled, megharagudtál valamennyiünkre, vagy annyi dolgod, gondod meg bánatod van? Akármiként álljon is a dolog, jólesnék, ha valamikor, hébe-hóba legalább soraiddal fölkeresnél, nagyon jólesnék. Gyakran gondolok rád meg arra is, hogy szegény Édes Apád vajon hogy van? Erről itt nemigen jut a fülembe semmi.

Nálunk semmi különös újság nincs, legfeljebb annyi, hogy hétfőtől fogva én is a hadsereghez tartozom, ha nem is annak fegyveres erejéhez, ugyanis behívtak fegyver nélküli hadi szolgálatra.

Kíváncsi vagyok, mit csinálnak majd egy ilyen tekergővel, aki semmihez nem ért, legszívesebben a kutyamosást vállalnám.

No majd meglátjuk.

Nem látunk karácsonyra? Ugyan gyere le, ha teheted.

Isten Veled, kívánok kellemes ünnepeket, minden jót, igaz szeretettel

öreg Sándorod

Reményik Sárának¹

Dés, 1917. dec. 29. (PIM V. 4557/17/12)

Édes Sári,

Mielőtt magyarázatba bocsátkoznám, egy kéréssel fordulok Hozzád. Mellékelt kulcs íróasztalom összes fiókjait nyitja. Kérlek, vedd ki a felső, középső fiókból az érettségi bizonyítványom hiteles másolatát, mit már annyi sorozáson bemutatam. Rögtön elől jobbra, bizonyítványaim, indexem, katonai piros igazoló lapok, egyéb katonai írások közt van. Mindezek azonban le vannak takarva más egyébbel, újságcikkkel stb., azokat szedd le. Ahol az indexem (kemény kötésű zöld könyv) van, ott kell lennie az érettségi bizonyítványnak, az eredetinek meg a másolatnak is, utóbbi egyszerű ívpapír az én írásommal, s a városi katon. ügyosztály hiteles pecsétjével (bélyegzőjével) ellátva. Azt kérlek, expressz ajánlva küldd el nekem. Ugyanis tegnap, megérkezésem után felöltöztettek katonának. Egy vacak, ronda blúzt, köpönyeget, nadrágot adtak, a hadapród tisztiszolgája meg az őrmester keresték össze valahol, azt mondják, a legjobbat hozták, ami csak volt. (Milyen lehet a többi!) A blúzon még tintapecsét is van, egyéb bizonytalan természetű pecséteken kívül. (Egyébként egy „írónak” igen nagy megtiszteltetés!) Sapkát már nem tudtak keríteni. Nincs. Azt magamnak kellett vennem 15 Kor.-ért egy helybeli üzletben. Ez már elegáns, benne van a K., az új király nevének a kezdőbetűje. De nekem ez is igen vacakul áll. Most még erre a rondaságra rávarrják a sárga önkéntesi karpaszományt. Erre kell az éretts. biz. másolat, azaz a jogosultság igazolása végett. Ez az egész üres komédia csupán, erre a pár napra, amíg itt vagyok, mert a hadapród azt mondja, hogy Kolozsvárt a hadbírósnál azonnal folyamodhatom, hogy civilben teljesítsek szolgálatot. Megengedik.

Kilátásban volt mára számomra „zászlóalj-kihallgatás”, ahol magától egy valóságos alezredestől kellett volna ünnepélyesen kérni ama bizonyos karpaszomány viselhetését, azután kiderült, hogy el lehet azt intézni kihallgatás és alezredes nélkül is, csak bizonyítvány kell. Hanem valami siralmasan nézhettem én ki, mikor a törzsszázad irodájá-

ban fölszereltek! A nadrághoz nem volt derékszíj, egy rossz madzaggal kötöttük át, este aztán vettem patent [pecek?] gombokat, és rászzereltem a hozentrageremet. Kétségbeesett humorral mondtam egy az irodában dolgozó őrvezetőnek: én nem tehetek majd róla, ha az utcán szembejön egy tiszt úr, és éppen akkor esik le a nadrágom! Mire ő rendületlen flegmával felelte: az sem lesz oly nagy szerencsétlenség, nem kislány az a tiszt úr. De szíj az nincs, csak madzag! Simon Béla hadapród (igen szimpatikus, intelligens fiú) elmosolyodott, mikor meglátta az adjusztirungomat: Őrmester, hát nem tudott az önkéntes úrnak egy jobb ruhát keríteni?! Nincs, jelentem alássan! – volt a felelet.

Ez a Simon Béla hadapród különben úgy látszik, az én mindenható parancsnokom, „kiképzőm”. Igen kedves egyébként. Rögtön kezembe nyomott egy vastag könyvet (szolg. szabályzat, kézikönyv altisztek és önkéntesek számára), hogy azt nézegessem, amíg itt vagyok, egyúttal bebiztosított, hogy nem fog kikérdezni. Nekem tehát itt annyi a „kiképzésem”, hogy naponta pár órát a törzsszázad-parancsnokság irodájában töltök, azt a bizonyos könyvet forgatva, de forgathatnék bátran akármit, mert senki sem törődik velem. Úgy látszik, nem is lesz egyéb. Mondtam az őrmesternek, legalább tanítson meg szalutálni, hogy zavarba ne jöjjek, ha egy tiszttel találkozom, azt mondja, azt nem kell tanulni. Vagy kétszer csináltam előtte, valamit igazított a kezemen, azzal rendben volt. Azóta már (tegnap este óta) legalább 50-szer szalutáltam, minden lépésnél jön egy tiszt. (A nadrágom most jól tart!) Egyébként, mikor „szolgálat”-ból jövök, azonnal átvedlem civilbe, úgy megyek ebédelni, vacsorázni, valóságos kettős életet élek, amihez mint alkalmatlannak jogom is van. [...]

Csókol sokszor mindnyájatokat

Sándor

¹ Reményik Sára az író húga.

Reményik Károlynak

Dés, 1918. jan. 2. (PIM V. 4557/14/8)

Kedves Tata!

Nagyon köszönöm a küldeményt. Úgy az éretts. biz. másolatát, mint a pénzt, 50 K.-át hiány nélkül vettem újév napján délután. Pénzem most nagyon is bőségesen van. Ugyanis ma délelőtt a kaszárnya gazdasági hivatalában fölvettem a nekem törvény szerint kijáró „zsoldot”, 93 K.-át. Ez mégsem tréfadolog, ahogy eleinte gondoltam. Az étkezési pénzt is beleszámítják, mivel nem a kaszárnyában kosztolok.

A múlt hó 24–31-ig kifizették, és ennek az évnek, azaz hónapnak első tíz napjára is – előre –, ámbár engem holnapután már valószínűleg hazaengednek.

Kevésbé jól, azaz sehogy sem sikerült elintézni az önkéntességi ügyet. Emiatt is a kaszárnyába kellett mennem (nem a törzsszázadirodába), ahol is egy katonai hivatalnok nem akarja „hiteles”-nek elismerni az éretts. biz. másolatát. Szerinte Kolozsvár város katonai előadójának nincs joga hiteles másolatot kiadni, csak magának az illető tanintézetnek vagy a kir. közjegyzőnek. „Ő is jogász, ő tudja, mi a törvény!” Megjegyzem, akárhogy áll is a dolog, nevetséges okvetetlenkedés csupán, mert minden sorozásnál megfelelt az az írás; mért akarja ez az úr jobban tudni? De hát itt nem lehet vitatkozni. Most már amúgy sem bánom, mert úgyis hazamegyek, s azt mondja ez az úr, aki kanállal ette a bölcsességet, hogy majd Kolozsvárt, a honvéd kiegészítő parancsnoksághoz

forduljak az önk. ügyben, de közjegyzőnél hitelesített éretts. biz.-nyal. Ha csakugyan lehet kérelmezni a civilben való szolgálatot, akkor ott már úgysem lesz szükségem semmi effélére.

Remélem, mindnyájan jól vagytok. Én is jól vagyok, bár esténként néha még nagyon elővesz a köhögés.

Viszontlátásig ölel és csókol mindnyájatokat szerető fiad,

Sándor

Csodálkozva olvastam ma a K. H.-ban [a *Kolozsvári Hírlapban*] egy hetekkel ezelőtt beküldött versemet.

„...EZ A HÁBORÚ MINDENKINEK A NYAKÁBA SÓZZA A KERESZTET”

Válogatás Tersánszky Józsi Jenő I. világháború alatt írott leveleiből

Közléteszi Sulyok Bernadett

Az író I. világháborús katonai pályájának velős summázatát megismerhetjük ÉLETRAJZ-ából, mely a Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő Tersánszky-hagyatékban található (gépirat, 3 f., PIM V. 4732/56/3):

„Bevonultam 1914-ben. Szabadságon többször voltam. Kórházban Budapesten a munkapárti kórházban voltam, utána üdültem Nógrádverőcén, és onnan ismét bevonultam. Először az orosz fronton voltam 1914. október 15-től 1915. március 19-ig. Azután, mert a frontról jöttem, áttettek Losoncra, tiszti iskola vezetőnek. Losoncról behívólevéllel visszarendeltek Munkácsra. Ott kineveztek kadettnek 1915 szeptember–októberében. Onnan az olasz frontra vittek. Ott 17 hónapig voltam egyfolytában a borzalmak hegyén (Sveta Marián). Utána az Adrián több helyen nyaraltam. Ezután az ezredemtől, hogy pihentessenek, hazaküldtek a káderhez. 1918-ban az összeomláskor kerültem egy olasz táborba. Három olasz tábort jártam végig, de bennünket nem kezeltek úgy, mint a foglyokat. Az olaszok nagyon emberségesen bántak velünk.”

Tersánszky a leghosszabb időt az olasz fronton töltötte, a hadifogságot is beleszámítva több mint három és fél évet. A harcok 1918-as végkifejletére így emlékezett vissza tizenegy évvel később:

„Jött a 11-es offenzívánk a Piavéig.

Benne voltam a cérnáért és csokoládéért indított piavei ütközetben, át voltam a Montellón, az első vonalban, ahol egyszázezer ember halottunk volt. Csak a gáz ölt meg 400 olyan sebesültet, akiket már lehoztak a víz partjára. Dögölt lovat, négynaposat nem ettem a Montellón, mint a csujések [horvátok]. Inkább koplaltam. Ellenben miközben a puccerem előttem lelőtt vagy három-négy cseh légionistát, én egy békebeli regényt kezdtem írni az árokban, ami meg is jelent »Rossz szomszédok« címmel.

Nahát, aztán kissé komolyan beteg lettem, de nem mentem kórházba, tanúm van rá, 40 fokos lázzal, mert 40 napi dupla szabadságra számítottam.

Ki is mulattam magam alaposan, utoljára 1918 nyarán. Aztán visszamentem a frontra.

Egy kétnapos pergőtűz, koplalás után, miközben kimentem vizsgálni agyonnyomorított embereimet, a hátam mögött a kavernából elvitték a bataillon kommandómat fogságba az olaszok. Hát erre meg kellett adnom magam.”
(A PARNASSZUS TETEJÉN, 1929 [gépirat, 5 f., PIM V. 4732/18/69].)

A következő válogatásban Tersánszky-nak elsősorban családtagjaihoz (édesanyjához és húgához) írott leveleiből nyújtunk ízelítőt: önkéntesként, vagyis érettségizett tisztjelöltként vonult be, a kiképzés során (Felvidék), majd az orosz (Galícia) és az olasz (Isonzó, Piave) frontról, illetve kórházból és szabadsága helyszíneiről is küldött híradást magáról. 1918. október 24-től 1919. augusztus 4-ig volt olasz hadifogságban, éppen akkor ért haza, amikor a

románok bevonultak Budapestre. Irodalmi kapcsolatait érzékeltetik a Bölöni Györgynek (aki a *Világhoz* és *Az Érdekes Újsághoz* juttatta el novelláit), illetve Fenyő Miksának, a *Nyugat* egyik szerkesztőjének írott levelei; az utóbbihoz szóló egyik levelében egy verseskötet kiadását tervezi, amely azonban nem valósult meg. Az első világégés idején három kötete látott napvilágot – melyek megjelentetésében sokat segített festőművész barátja, Tihanyi Lajos –: a *VI-SZONTLÁTÁSRA, DRÁGA...* című regény 1916-ban a *Nyugaton*, a *KÍSÉRLETEK, IFJÚSÁG* című elbeszéléskötet 1918-ban ugyancsak a *Nyugat* kiadásában, míg *A KÉK GONDVISELÉS, AMELYRŐL CSAK EGY BIZONYOS* című regényt a *Táltos* adta ki 1918-ban.

S. B.

Húgának, Pataky Ferencné Tersánszky Ilonának

Rimaszombat, 1914. okt. 14.; 5. gy. e. V. marsbataillon [menetzászlóalj]
(PIM V. 4330/181/1)

Drága Ilonkám, én már rég itt vagyok Szombatiba ezredemmel, mint újdonsült gefreiter [őrvezető] beosztva a mars compániába [menetzászdabba], az V-ikbe, mely alkalmasint e hó végén indul harctérre. Ami a meleg ruhát illeti, talán kapunk a kincstártól s egyebűn is, ha kapunk, de hisz téged semmi esetre se terhelnélek effélével. Ha éppen akarsz jó lenni hozzám, hát csinálj egy kis szárasztészta, egy kis pakkot, mert a húst már mindenképpen megutáltam. [...] Különben holnap mink is öltözzünk. Itt sok nagybányai fiú van, s csaknem mind beváló, jó katona, az én szobámba is van kettő, ahol én vagyok a cimber komandáns [szobaparancsnok], fene nagy úr.

Édesanyjának, Tersánszky Jakabnénak

Rimaszombat, 1914. nov. 5. (PIM V. 4330/185/3)

Drága jó anyám, már csak órák, de meglehet, csak napok kérdése a harctérre menetünk. Most már ne tessék legföllebb levelet írni, nem lehetetlen, hogy megkapom. Gyönyörű nap van, akár Nagybányán volnék valahol az Erdő utcán, itt ebben a faluban. Sajnálom, hogy nem fényképeztettem le magam így, teljes szürke felszerelésben. Elég deli legény vagyok, s nem utolsó compánia, amelyikkel megyek, alkalmasint Szerbiába. Most már nem tart soká, megtudom, mit írtak elő végzetemben, belebotlok-e valami golyóba, vagy se, és főként milyen helyen. Az némileg biztat, hogy lábat vagy

kezet alig vágnak le mostanság. Még ha csontot is tör a golyó, meggyógyul, s velem is sokan vannak, akik már egyszer megsebesültek. Inkább a nélkülözés s fáradságok az előbbek, s a hideg. A reumák, hülések réme a nagyobb, mert bizony ott kell hasalni mozdulatlan a lövészárkokban sokszor naphosszat, s már kívánják a bakák, és zúgolódnak, hogy előre. No de ha arra gondol az ember, hogy nem az egyedüli, aki megy, hát ez is vigasztalás. Vigyázzon magára, kedves anyám, s ne aggódjék, s ne töprengjen...

Édesanyjának, Tersánszky Jakabnénak

1914. dec. 26.; 5. gy. e. III. comp. (PIM V. 4330/185/8)

Karácsony másodnapja. A csomagot nagy hálával vettem, de a hús nem volt már jó; az alma felséges. Ennivalóban itt nem szűkölködünk, éppúgy, mint golyóban. Meleg ruhám is van. Inkább gatyá kellett volna; de hát itt ki is tavaszodhatok egy párral, mert még a váltás is gondot ad. Hideg túlságos nincsen. Egypár jó nagy tűzön túl vagyok épen, istennek hála, csak ezentúl is így legyen. Most kissé pihenünk, de ezt sohse tudni, hogy egy óráig vagy két napig tart. Most sietek. Mindnyájokat csókolja hálás Jenőjök.

Boldogabb új évet kívánok.

Édesanyjának, Tersánszky Jakabnénak

1915. febr. 10.; Inf. Reg. 5. III. comp. (PIM V. 4330/185/11)

Drága jó anyám, kedveseim, bizony itt úgy megy, hogy esetleg a korábbi levelet későbbben kapjuk, ha kapjuk. Most pár napra lejtöttünk a tűzvonalból úgynevezett rasztra [pihenő-re]. Inspicirungok [felülvizsgálatok] folynak s rendes rukkolás [rajtvonal], templomba visznek; egyszóval gondoskodva van, hogy ne unjuk meg magunkat. Jobb volt fenn a schwarmlíniában [rajvonásban]. Volt kis házam fenyőgallyból, benne kis kályhám, s ha letudtam a szolgálatot, hevertem. Itt meg egy бүdös istállópadláson kell fázkódnunk. Én különben marsok alatt is jobban kívántam harcba érní; a golyót úgyse kerülhetem el, ha nekem faszolta¹ a muszka. Bizony már én is vágyom közéjük, de hát innen nemigen lehet elmenni, még a legközelebbi házig sem; szabadságról pedig szó sem lehet. A viszontlátás tehát még alkalmasint jó ideig csak remény marad. [...] Csókolom mindnyájokat ezerszer: Jenő

¹ Faszol: a katonai nyelvben: vételez. Itt: céloz.

Bölöni Györgynek

1915. júl. 14.; Losonc (PIM V. 4132/348/2)

Kedves Bölöni, Tihanyi írta, hogy Te írtál nekem, mind ez ideig azonban nem kaptam belőle egy sort se. Lehet, hogy eltévedt Rimaszombaton. Arra kérlek, ha teheted, intézd el azt a honoráriumdolgót az Érdekes Újsággal, mert most igen szorítanak. Pár napja dienstführender [szolgálatvezető] lettem az iskolában, nem kell rukkolnom, s van kevés

időm írni. Azt hiszem, pár nap alatt befejezek végre egy hosszabb háborús tárgyú novellát, s elküldöm Neked, s Te tetszés szerint, akár a Világnak, akár Kabos úrnak a P. H.-ba [*Pesti Hírlap*ba] adod, ha nem terhellek vele. Hogy jó dolog-e, azt megítéled majd. Én bízok benne.

Húgának, Pataky Ferencné Tersánszky Ilonának

1915. szept. 23.; Munkács, XV/III. Marsbataillon (PIM V. 4330/185/14)

Drágáim, mint a címem mutatja, kadett¹ vagyok tegnaptól, mondanom sem kell, hogy fene büszke. Sajnos ide már nem fordul meg tőletek a posta, mert nem tudjuk már, melyik órában indulunk. A táskát meg a részvénynek valót pénteken vagy szombaton Munkácson feladom, s a vevényeket is elküldöm, hogy esetleg ha elindultunk, megrek-lamálhassátok. Címet azonnal írok, mihelyt lesz. Drága anyám, ügyeljen magára. Csókollak mindnyájatokat ezerszer: Jenőitök

A pakkért hálás vagyok. Igazán kár volt fáradnod vele.

¹ Hadapród; az osztrák–magyar hadseregben olyan őrmesteri rangú, de tisztii állományú katona, aki önkéntesi évét kitöltötte, és a tisztii vizsgát letette.

Bölöni Györgynek

1916. jún. 29.; VIII. Feldcomp. Feldpost 85. (PIM V. 4132/348/3)

Kedves Gyurka, nem volt időm elköszönni Tőletek, mert az utolsó napok alatt úgy lóttam-futottam összevissza, mint a garaboncás. Most már újra itt gubbasztok odúmban, s várhatok újra keserves 6-8 hónapig, míg Pestet látom. Ámbár az a legrosszabb a dologban, hogy ez még a legjobb eset. Most ugyan csönd van néha napokig, s ha látatok valaha bányászokat, amint az erdőben a tárna előtt pipáznak s beszélgetnek, szakasztott ugyanaz, amint viskóm ablakából, itt írás közben, a bakaságot szemlélem, kinn az árokban szórakozva. Az éjjel eső esett, s épp fejemre kezdett csöpögni. Nos, felakasztok nagy ügyel-bajjal egy pléhedényt a csöpögés alá, amit még a Sveta Mária kápolnájából zsákmányoltam. No, lásd, kedves Gyurka, ily bölcsen segíték én mindig magamon. Ugyanis nem csöpögött egész éjjel egy csöpp víz sem a fejemre apránként, ellenben egyszerre ömlött rá az egész reggel a szent edényből, melyet első mozdulatom volt nyújtózás közben felborítani. Kísértetiesen jellemző életem összes dolgaira.

Csókolom kezeit kedves Ithakának, s öllelek szeretettel: Józsi

Fenyő Miksának

1916. aug. 4. (PIM V. 3181/72)

Igen tisztelt szerkesztő úr, itt küldök be egy verset, csak arra kérem, ha beválik, kegyeskedjék a keféjét elküldetni, mert igen rosszul érint, ha nyomdahiba csúszik a sorok közé.

Két más dolgot ezen kívül. Szeretném verseimet, miután ezzel 14-re szaporodott számuk, kiadatni. Természetesen találok, hogy legelsősorban Önöknek ajánlom fel őket. Kérem, erre nézve akár nem, akár igenleges válaszát. Ha igen, az esetben akkor sem késő beszélünk róla, amikor felmehetek újra Pestre, talán úgy december eleje körül. Itt most tökéletes csönd van, azért beszélek erről oly kéteyek nélkül. Még egy kérésem van; legyen oly szíves 100 koronát küldetni a következő címre. Oberlautnant Dr. Papp Mihály Int. Baon II/5. VI. Feldcomp. Feldpost 85. Oly kötelezettségem, amit mennél hamarabb szeretnék elintézni, s a fizetésem már elküldtem, itt kölcsönözni pedig nem akarok. Osváth [!] s Ignotus urakat üdvözlöm, Önnek vagyok tiszteletteljes híve

Húgának, Pataky Ferencné Tersánszky Ilonának

1916. aug. 16.; Isonzó (PIM V. 4330/185/22)

Drága anyám, kedveseim, azért nem írok sűrűbben, mert igazán nincs miről. Itt egy nap olyan, mint a másik, tegyem hozzá, hála istennek. Nagyon boldog vagyok, ha hallom, hogy drága anyám tűrhetően van, s már mondhatom, ha elég szerencsém lesz, három hónap múlva viszontlátlak benneteket. Úgy tetszik itt az embernek, hogy egy nap hosszabb itt, mint egy hónap. Hisz itt vagyok már több, két hónapjánál. Nem tudom, meg szabad-e írni, azt hiszem, igen, hogy ezredünk bányán van most. No, hisz ti úgyis megtudjátok. Kérlek, Ilonkám, ha hazamennél, lehetőleg ne beszélj rólam senkivel. Én itt mint katona szeretek szerény ismeretlenségben maradni. S épp nemrégiben volt valami kellemetlenségem mendemondák miatt hazai egyénékkel. Lásd, így is butaságokat hallotok, elestem, meg tudom is én. Képelem, micsoda nyüzsgésben vannak mindenütt Mars istennek zord fiai, kis városkánkban, ahová eddig legfőllebb a művészet lovagjai hoztak egy kis változatosságot. Csókollak ezerszer mindnyájatokat, meg-megkaptam anyám lapját, szerető Jenőtök

Édesanyjának, Tersánszky Jakabnének

1917. jan. 16. Inf. Baon II/5. VIII. Feldcomp. Feldpost. 85. (PIM V. 4330/185/25)

Drága jó anyám, nyilván a posta tévedése, s jót kacagtam rajta, bármennyire nem vagyok hangolva rá, hogy megnősültem volna. Gondolja, drága anyám, hogy nem értesítném hasonló esetben? No, ráérek még egy kissé, nem oly sietős. Karácsonyt bizony én itt töltöttem, nem épp a legmúltabb körülmények közt. Azelőtt jártam Pesten, de keltem s feküdtem, talán a tavasz elején láthatom meg kedveseimet, hamarabb bajosan. Most se vagyok a legjobb bőrben, de hiába, komolyabb bajom nincs, vagy legalábbis meg nem állapítható, s azt hiszem, az unalom s a fáradtság ebbe az életbe, teszi, hogy hamarabb fog rajtam egy kis szél. Boldoggá tesz, anyám, hogy kissé jobban van, hát hiszen nem is vágyik már nagyobb sétára, s otthon eltipegni lehet, ha kissé gyengék is a csikók. Csodálom, hogy még nem írja, hogy megkapta, hisz én e hó elsején is küldtem ismét 40 koronát. Tudom, hogy nehéz most hátul is, otthon is, ez a háború mindenkinek a nyakába sózza a keresztet. Dehogy van itt nagy hó, hisz ez már délvidék, esik ugyan, egy kis esővel vegyesen, sokszor hétszámra is, de megy, ahogy jött. A nagy hegyeken

persze közelünkben három-négy méteresre is hull, sőt, érdekes, hogy két-három vasúti állomásra a hozzánk legközelebb esőtől, már alig látnak ki a kupéablakokon a felhányt hótól, mint épp most mesélte egyik tiszt. Csókolom mindnyájukat ezerszer s drága jó anyám kezeit: Jenő

Húgának, Pataky Ferencné Tersánszky Ilonának

1918. jún. 27., 5. Feldcomp. Feldpost 647. (PIM V. 3759/1/2)

Csak taláalomra írok, kedveseim, mivel el is költözhattetek azóta, hogy nem írtam, a Csapó utcáról. Gazfickó vagyok, tudom, tudom. Írjatok mindenről, ha lapom veszitek. Leginkább az sarkallt írására hirtelen, hogy most tudom, sok rémhír kering Debrecenben, hát lássátok, hogy a nagy zenebona után még élek, bár ezt kikopogom itten. Csókollak mindnyájatokat: szerető Jenőtök

Húgának, Pataky Ferencné Tersánszky Ilonának

1918. nov. 1. (PIM V. 3759/1/3)

Kedveseim, elfogtak 24-én, még címet nem írhatok véglegeset. Semmi bajom. A holmijaimra vigyázzatok. Egyetlen panaszom, hogy a munkámat, amin 5 hónapig dolgoztam, még a lövészárokban is, ott kellett hagynom, s nem tudom, lesz-e alkalmam és anyagom újra megcsinálni. Ha megjelenik a két könyvem, próbáljatok küldeni.¹ Ezerszer csókollak mindnyájatokat: Jenő

¹ A két kötet A KÉK GONDVISELÉS című regény és a KÍSÉRLETEK, IEFJÚSÁG című novelláskötet.

Markó Béla

RONTÁS

*Rubens: BACCHANÁLIA,
1615 körül, olaj, vászon, 91 × 107 cm,
Puskin Szépművészeti Múzeum, Moszkva*

Ördögfit szoptat, s érthető, hogy végül
éppen olyanná válik, mint akit
romlandó tejjel táplál s alakít,
de alakul is közben, beleszédül

a külvilágba, mert azzá leszünk,
amit adunk másoknak, szinte mindegy,
hogy ők mivel csábítanak el minket,
és látszat csupán, hogy bármit eszünk-

iszunk, beépül lassan sejtjeinkbe,
s hogy széjjelront bennünk mindent, keringve
nyirokban, vérben, valahol belül,

hiszen fordítva van, nem számít, józan
maradsz-e, csak az, hogy ami kicsorran
a duzzadt emlékből, hova kerül.

HÁLÓ

*Rubens: Az UTOLSÓ VACSORA,
1631–1632, olaj, fatábla, 48,8 × 41 cm,
Puskin Szépművészeti Múzeum, Moszkva*

Jól tudják mind, hogy figyel valaki,
s nem egymást hallgatják ilyen riadtan,
pedig lombrezzenést se hallani
ott kint, míg itt bent pusztító vihar van

a kínzott arcokon, s végül csupán
annyi a kérdés, hiszen úgyis minden
el van rendelve, hogy majd azután
kivel mi lesz, s hogy vajon tényleg Isten

néz-e le fentről, vagy csak Kajafás
leskelődik a mézédés sötétben,
s lapít a zacskó pénz Júdás övében,

mert hallá vált ma éjjel a halász,
és már a Mester hálójában tátog,
de csend van még, a kakas nem kiáltott.

Aczél Géza

(SZINO)LÍRA

torzósztár

alantas

zsörtölődő öregként egyre kevesebb dolgot szeretek s ezek közül egyre jobban a fákat tudom fakuló érzéseimre mind kevesebb a magyarázat hisz felületesen jó embernek ismernek sokan tudva aligha ártottam tartósan megnyújtott évtizedeim alatt noha a hatalom s gazdagság felől ennek a képletnek nem adatott meg reciproka némi romlottság hiányában egyszerűen nem is értem oda hol a rangokat megszedült akarnokok osztogatták így aztán sosem derülhetett az ki kellő karizma vagy a helyzet hiánya taszított sivárabb világba hol a zsarnokságra látni mégse történik semmi idővel a magányosodott lélek saját rosszabbik énjét igyekszik csak valahogy rendbe tenni holott a becsületnek már nincs is oka e szürke sávban ritkán szól harsona és nem lógatja hóka lábait az ember óceánba a föld másik felén hol egzotikus koktélok között a hazai szegénység víziója végleg elenyész és nőni kezd a pökhendiség átlaga mint gyulladásban a láz mely előbb-utóbb hozzád is elér s kipirult orcával megaláz és ettől kudarcaidat rászabod eme bódult nemre pedig körötted várnak még némi kedvre miként az alkony bólogató lombkoronái

alap

mire elhíresült főzőtudományom sokáig nem kellett várnom a kínos felismerést milyen amatőr vagyok de mint gyakran száználmas karrierekben itt is adódott az alkalom mivel anyám főztjét utólag nem követte senki rám tört az ősi mondás nem csak mindig inni nagyokat is enni a bús férfimagányban pedig mely nem mindig mond ellent a népes családnak váratlanul elkezdtem én is kísérletezni a hús ekkor még nagyon olcsó volt dicsérve a kádári kort rossz versemért is adtak legalább húsz kilót és még nem rándult a gyomrom ha odaégett a keserű füstben előlről indítottam az egészet s nem bántott hogy budli késem a hagymát alája mily idétlenül nyiszálja ahogy a sóról is kiderült nemsokára ahány párolás annyiféle ettől még évek múlva is kerültek ehetetlen menük a gondosan terített asztalon ebédre a részvét megértő pillantásai alatt később előkerült a kondér némi társaság is fölöttünk csicseregtek a madarak s a zsúri jócskán szeszbe mártva felejtődött a konyhai alap hiánya talán a gasztronómiai rutin is lassan segített újabban már nyugodtan kóstolgathatod főztömet csak a palacsintát tudnám még látványosan feldobálni

alapanyag

honatyaként épp előttem lobog egy alak úristen hát ez meg milyen alapanyag biztosan anya szülte kilenc hónapra a fájdalom mákonyába merülve hogy sokasodik ő és nemzete s büszke tekintettel nézte könnyein át a felmutatott véres maszatot miként hagyja ott az ősi televényt hogy aztán telt keblekre véve szerencsés esetben széltől is óva tanítgatva s becézve nyissa ki előtte kalitkája ajtaját hisz ott kint már várja egy társaság tanárok bölcsessége és még feljebb az egyetemes tudás mert idővel ő lesz a nagyvilág gondos választások után hétköznapijaink jótévője netán ismét megszületett a haza bölcse kinek elméjében még villognak a jó irányok aztán e gyors futamot követve hősünk a mesék világából gyorsan kimászott a paranoia zord változatait lesve ahogy a gesztikuláló vállaira rázuhan a feneketlen este még mokány kicsike bajuszt is orra alá képzelt amelyik meg nem bírja üresen kongó szárnyas beszéddel gonosz tekintetével arcodba motyog a trambulinról csak úgy fenyeget s hogy mocskos képén nyálas önelégültség megered végre kezdi otthon érezni magát felérzed egy rekesz romlott hús szagát

Tomaji Attila

ARANY

Elfeledtetek? – Remegnek a perifériák.
Forró, sötét üreg borul körém.
Beomlott bánya lesz a testem,
sárrá erjed szét a húsom,

izmom lassan mállik le a csontról,
s elrohad az élvezet üres helye.
Nincs dagály, lágy szél, se hajnali napsütés,
nincsen több felmerülő szerelem.

Szájam odva kong.
Zápfogamban magányos szép aranytömés.
De tágra nyílik két szemem,
s számolatlan élem újra át az éveket.

Akartam volt. Előbb többet, majd újra többet,
végül csak nyomtalan suhanni át az életen,
eltűnni lombok, pineák közé, a tengerek fölé –
 *vagy még inkább a földre arccal esni,
és elfeledni mindent, csendben el,*

gonosz italt, a tárgyak tekintetét, szavak arcát,
az éjszakát, s dallamát is a víznek, mit érteni véltem.
Nem akarok emlékezni, ha múltam gyorsabb
és nagyobb, mint a tétován futó jövő.

Ne hízzon itt a gyöngy tovább,
roskadjon a test, repedjen szét az ég.
Nem akarni akarok. Ezért oly kintalan, mi volt,
mi tartott köztetek, oly könnyű már.

Még szállva száll, de üljön el most lépteim pora,
mert elfeledni mindent, csendben el.
Törik árnyam tükre. Lelóg a két kezem.
Már nincs mivel s miért legyintenem.

Hálni jár a lélek. Elszalad. Szétszakad.
És elmosódnak mind a szép szavak.

De arany ragyog tovább a nyelv alatt –

SZÁMÚZNI A FÖLÉNYT

és nyílni általa,
mint szív érez, a legmélyebb hely,
ha áradásban van, a szív völgye,
ahonnan a szavak folynak, és idők –

A felhők cselédingvászán
átverekszki szép magát a fény,
dúneszagú a szél, a bőr,
egy néma horpadás a könnyű őszi rét
s az erdő is, ahol fagyöngy lapul –

A bűn nem bennünk van,
kívülről érkezik. Hogy miért ver sátrat
épp a testben, miért nem választ méltóbb tájat?
Mert gyöngye ő, bár nem legyőzhető.

Visszahátrálni az égbe,
valami névtelenségbe,
megkapni a magam súlyát,
s hordani, míg megismerem,
nincs más, nincs több, ez így precíz –

EMLÉKSZEL RÁM?

Édes Istenem, még egyszer fordítsd énfelém az arcod,
eloldódhatna már a test, messze el, a fák fölé,
de hagyd, hogy valami itt marasszon,
hadd halljam tovább, ahogy zenél a nap,
dobol a friss eső az ablakon,
s testem bokrai is hadd susogjanak –
Lépteim zaját tedd ki a sárga fűbe,
motozd meg összes szavaim,
s mert nem nagyobb a hegy árnyéka, mint sebemé,
vond ki belőlem, szorítsd magadhoz rettegésem –
Ó fák, élet fáí, ne telejletek még.

És eltelik a nap, épp úgy, ahogy egy év telik,
s a fáradt föld forog tovább, a szakadatlan vonulás,
a vér, a szél, a fájdalom a szeretetlen hideg
kék csillagok alatt forog –

Megvillansz, Istenem,
mint éjszakai madár szemében a csillámló ég.
Csillámló eged vagyok.
Vagyok felszakított vattacsomagod.

Lélek, mondd, emlékszel még te rám?

Gerőcs Péter

GYŐZTESEK KÖZTÁRSASÁGA

Regényrészlet

Lázasan csillogott a szeme. Ez nem nyelvi túlzás. Ismertem már akkor elég jól, tudtam, hogy milyen, amikor ledönti valami betegség. Egy-két napig még bírja, aztán megadja magát, és egy hétig az ágyból intézi az ügyeit.

Ekkor, a teljes próbaidőszak alatt a betegség kitörésének határán volt. Körülbelül egy hónapig. Mindig nagy habos kendők voltak a nyakában, mint itt a képen is, de az eleganciájából nem adott le.

Az előadás bizonytalansága abból eredt, hogy állami pénzekből hozta össze a produkciót, amely semmi másról nem szólt, mint a regnáló kormány véres-gúnyos, szinte már gyerekes kritikájáról. Vehetjük úgy, hogy a darab egy koncepció per volt, amely-

ben a vádlott nem más: a kormány. Nem az akkori hatalom védelmében mondom (ez a legtávolabb álljon tőlem), és az is igaz, hogy a minisztériumban és a pénzekért felelős kuratóriumokban nem ismerték Samu darabjának a részleteit, mindenesetre... na, hát szóval faramuci helyzet volt. A vád, ami általában helytálló lett volna, épp itt, önmaga által és adott pillanatban: hamis volt. A darab a demokráciadeficitről beszélt. Tiszta retorika, semmi egyéb. A néző meggyőzésének kétségek nélküli arroganciája. Semmi önreflexió, semmi önironia, semmi humor. De hogyan győzhetné meg a nézőt a demokráciadeficitről, amikor az még át sem lépi a befogadósínház kapuját, és a plakátokon, brosúrákon máris a különböző állami fenntartású intézmények logóit látja!

Kitalálhatja, az én feladatomban volt a plakátok elkészítése is. Samu éjszakákon át gubbasztott mellettem, nagy, görbe hátával, és mutogatta, milyen irányba toljam el és zsugorítsam össze a logókat, hogy a lehető legkevésbé legyenek láthatók.

Ez volt a krízis.

Pusztai csak levelekből értesült a fejleményekről, ő ugyanis ekkor már egy éve külföldön turnézott, és rendezte az újabb előadásait. Ja igen, Pusztai, ha netán nem lenne világos, a művészeti vezető, a főnök... vagy azt is mondhatnám öngúnnal, hogy sokáig az apánknak hittük. De talán ezt nem is kell részletezni, gondolom, nagyjából képen van.

Szóval a fotón Samu épp rendezi a táncosokat, a váratlanul mégiscsak megjelenő zenészeket, a kisiskolás statisztákat, mintha vezényelné, a nézőtér székein áll, amikor belép Pusztai (senki sem tudta, honnan bukkant elő), Samu pedig, amint látható, hátrafordul, a keze még a magasban, és üleppel elindul lefelé. Nem értelmezni akarom a viselkedését, de hát ez egyértelműen az elstüllyedés gesztusa.

...a háttérben a színpad a színészekkel, színes fényekben... a kamerához közel a rendező úr pedig enyhe élfénnyel megvilágítva...

András, a fotósunk csinálta a képet. Mindent ő dokumentált. Ezt a képet bizalmasan adta ide, és csak annyit tett hozzá, hogy jól őrizzem meg, mert ez a kép nem létezik.

Most már létezik.

Andrásról egyébként még nem beszéltem.

Őt Samu hozta be a cégbe. Osztálytársak voltak a középiskolában. Már együtt dolgoztunk a társulatban, amikor Samu egy napilapban meglátta András egyik fotóját. Elhatározta, hogy beveszi a csapatba. De nem ez az érdekes, hanem az, hogy idővel, amikor már állandó partnerré vált, úgy döntött, márpedig neki András a legfőbb bizalmasa és legjobb jó barátja. Szerintem felismerte, hogy Andrásnak határtalan a teherbírása mind szellemileg, mind lelkileg. Bármit rá lehet bízni, bármit el lehet neki mondani. Olyan, mint egy mély, visszhangtalan kút, amelybe az ember belemormolhatja a legsúlyosabb bűneit. Semmi következménye nem lesz. Még penitenciát sem ró ki a bűnösre. Semmit. Legfeljebb kérdez, érdekessé teszi a bűnt a maga számára.

Andrással könnyű volt jobban lenni, de nem állítom, hogy ez elmélyült barátságot jelentett volna, vagy bárminemű kölcsönösséget. Soha nem haragudott senkire, kellően okos volt, érdeklődő, de ennél tovább én például soha nem jutottam vele vagy ő saját magával. Gazdag, értelmiségi és idős szülők egy szál gyermeke, megrendíthetetlen szilajsággal és szerénységgel. Lassú mozgású, kicsit teszetosza. Nos, én ilyennek látom Andrást, és nem lehetetlen, hogy Samu is ilyennek látta, mert ahogyan Samut ismertem, abból egyenesen adódik, hogy egy András típusú embert a legjobb jó barátjának választson. Samunak megfelelt, sőt kényelmes volt András személye. Ő soha nem kérte számon, soha nem szembesítette semmivel, csak okosan hallgatta Samut, aki mondhatott bármit... igazából fogalmam sincs, hogy András milyen titkok birtokában volt, azt viszont

tudom, hogy Samu ezektől a titkoktól fél, s azóta, hogy kiadta őket, a megkönnyebbülés és a kiszolgáltatottság érzéseivel viaskodik.

Pár éve egy szilveszteri buliban, amikor Andrásnak előhoztam Samu egyes ügyeit, amelyek a csapat többi tagja számára érthetetlenek és irracionálisak voltak, András elmosolyodott, odahúzta magához Samut, és azt mondta, hogy „ezekről nem beszélhetek, mert megígérte, hogy ha bárkinek akár csak megemlítem, amit tudok, tönkreteszi az életemet”. Samu csak állt, nem szólt semmit.

Szóval ennyiben András is visszaadott valamit abból a fenyegetettségből, amit Samutól kapott, de ez nem volt éles, nem volt súlyos, inkább csak a jelzése annak, hogy pontosan tudja, Samu mit vár, és hogy meddig mehet el.

De hadd térjek vissza erre a képre. Ott, a táncosok között felfedezhető Lőrinc is.

Miután Samu lett az ügyvezető, meghirdetett egy állást koreográfusok számára. Olyan keresett, aki rendezőasszisztensként is megállja a helyét. A rendezés előjogát, azt hiszem, nem akarta kiadni a kezéből, de kellett neki valaki, aki érti az „ügyet”, úgyhogy szellemileg is, alkotóként is és nem utolsósorban az operatív teendők terén is a segítségére lehet.

Utólagos hozzászólás, de természetesen mindezt úgy intézte, hogy ez az illető mégse egyenrangú partnerként, hanem partnerségre képes és elkötelezett alkalmazottként vegyen részt Samu ügyeiben. Nagyon sokan megfordultak nálunk. Voltak bábszínházak, edukatív színházak, ami lényegében tehetséges pedagógust, illetve drámatanárt jelent... a fő kritérium mindig az emberi tényező volt. Az adaptivitás, a közös „ügy” iránti elköteleződés tudás és fogékonyság, a bevonhatóság, fejleszthetőség, ilyenek. Igazából nem kértünk mást, mint hogy tökéletesen változzon át a brend egyik alkotóelemévé.

Aztán jött Lőrinc. Őt Samu nem állásinterjúján találta meg, hanem klasszikus módon. Látott egy balettelőadást Bécsben, amelynek Lőrinc volt a koreográfusa. Nem tudom, hogy milyen ajánlattal kereste meg Lőrincet, de az tény, hogy két héttel később már nálunk dolgozott. Rögtön felvette állományba. Ez nagyon meglepett. Sokféle dolgot csináltunk, sokféle performanszot, installációt, városi akciókat, de táncról már évek óta nem esett szó, és ha Samunak voltak is titkos tervei, azt semmiképp nem tudom megérteni, hogy miért kellett állandó csapattagot csinálni Lőrincből. Nem vagyok naiv, ugyanakkor az érzelmi magyarázat sem győzne meg.

Egyszer megkérdeztem: „mondd csak, milyen fizetést ajánlottál Lőrincnek?” Azt mondta, annyit, hogy az se neki, se nekünk ne adjon okot semmiféle aggodalomra.

Még egyszer mondom, európai hírű koreográfus volt, mi pedig filléres gondokkal küzdöttünk; már amennyire én tudom.

Akkor még javában együtt laktunk Samuval. Általában nem sokat beszélünk. Kiszámíthatatlan volt, hogy otthon lesz-e, amikor hazaérek, vagy aznap egyáltalán nem jelenik meg, de ha otthon volt is, fején nagyméretű füles volt, operát hallgatott, és valamit gépelt. Gyakran telefonált. Még ritkábban főzött vagy teregetett. Ha főzött, akkor tudtunk néhány szót váltani. Egy kicsit melegebb, kicsit emberibb hangon beszélünk meg azt, amit bent egy idő után már rideg vagy fásult hangon sem beszélünk meg. Bár egyetlen fal választotta el az irodahelyiségeinket, egy-két év után már azt sem tudtam, mit csinál. Hallottam valami politikai ellenmozgalom megszervezéséről, miközben tizenhárom különböző pályázaton dolgozott, kis társulatoknak segítette a menedzsmentjét, jött és ment.

Aztán egyszer csak a napi sajtó címlapján látom, hogy a Kossuth téren áll, és agitálja a népet egy pódiumról. Na mindegy.

Visszatérve: egy idő után világossá vált, hogy sem én, sem más nem tudja odabent, hogy Samu épp mivel van elfoglalva. Néha azt sem tudtuk, hogy éppen bent van-e. Át kellett menni az irodahelyiségébe, és megnézni. De ez sem volt teljes bizonyosság, mert volt egy hátsó iroda is, egy színházi társulat titkársága, ott is nagyon sokat időzött. Telefonon elérni képtelenség volt, privát levelekre egyszerűen nem válaszolt, technikai vagy részletkérdéseket firtató levelekre hetes különbségekkel, egyébként pedig inkább sehogy.

Szóval senki nem tudott semmit. Sem róla, sem arról, hogy a másik mit csinál. Akkoriban öten dolgoztunk együtt az irodában, és nagyjából egy vagy két projekten, különböző áttételekkel, de hogy ki miért felelt, azt csak Samu tudta. Ennek ellenére nem koordinált. És ami a legnagyobb hibája volt, hogy nem számolt hibalehetőséggel. Én ezt az egyet nem tudtam neki megbocsátani.

Azt vallom, hogy egy projekt koordinátora vagy tulajdonképpen bárki ügymenetekből építi össze a *nagy egész*et, és az ügymeneteknek egy jó része, akár a fele: hiba. Késés, új-rajrás, előlről kezdés stb.

Senki nem kapott magas fizetést, viszont valamennyit mindenki kapott, és ez akkoriban sokat jelentett Magyarországon. Huszonéveseknek munkát találni, akár érettségivel, akár három diplomával és két PhD-vel: lehetetlen volt.

Ezzel egy kicsit vissza is éltünk: ha valaki bekerült a cégbe, attól kezdve a gályarabunk volt. Az „ügyre” hivatkozva bármit kihajtottunk az illetőből. Főleg Samu. Én csak az elején. De az én státuszom is nagyon megváltozott, lassan én is gályarab lettem. Ezért is hagytam ott őket, még mielőtt széthullott volna minden.

Pusztai egyre ritkábban bukkant föl. Neki már volt egy tíz-sokéves múltja. A nagyon szűk szakmai körökben, valamint külföldön megkérdőjelezhetetlenné és megkerülhetetlenné vált, mégis úgy érezte, hogy komoly, érdemi dolgot nem ért el. Egy ropant szerény emberről beszélünk, aki méltatlannak érezte az itthoni fogadókészséget mindaz iránt, amit belerakott a közösbe, és amit még szeretett volna belerakni. Ez több volt, mint keserűség, fásultság: a totális és folyamatos feleslegesség érzete. Ez már gyűlölet volt.

Ha úgy nézzük, a teljes színházi múltja társadalmi törekvés volt, ilyen értelemben pedig nyílt politikálás, amit soha nem szegyeült. Mindennek ellenére a helyzet napról napra vált rosszabbá, pedig már pár évvel korábban is pokolinak éreztük a helyzetet. Külföldről továbbra is keresték, jöttek a felkérések súlyos pénzekért. Nem volt olyan pillanat, amikor összeütötte volna a tenyerét, hogy „na, gyerekek, eddig tartott a szuf-la, szevasztok”, de elég gyorsan beláthatóvá vált, hogy ez történik. Csak nem ütötte össze a tenyerét.

München, Klagenfurt, Basel, Prága, Madrid... Vagyonos lett, beteg lett és hontalan. De néha, amikor egy-egy új bemutatójára elmentem, a szeme csillogott, remegett a szakála a boldogságtól, megölelt, mosolygott, nem is mondott semmit. Ez megejtő volt. Megejtő volt ott kuporogni a tél kellős közepén, éjfélkor a klagenfurti operaház dohányzó színészbüféjének a legsarkában premier után, és nem mondani semmit. Akár jó volt a darab, akár nem. Az igazat megvallva inkább nem.

Pusztait azért fedezte fel a világ, mert nagyon szabad formát talált ki; nem érdekelte semmi, csak a színész és a néző kapcsolata, a tér specifikuma, mindebben a társadalmi ügyek megtestesülése és a fizikai színház eszköztára. Mindezt egyszerűen, lendületesen, okosan. Külföldről viszont operarendezéssel keresték meg. Az operához nem értett. A színházi elképzeléseit pedig egyáltalán nem tudta megvalósítani az operaházakban. Egyszer Milánóban megpróbálta, a közönség kivonult.

De ez nem érdekelte. Ha hagyományos opera, akkor hagyományos opera. Próbált hű maradni az elképzeléseihez: értelmezni, egyszerűsíteni, érthetővé tenni, de ettől még a Diótörő valami olyasmi maradt, amit korábban soha nem rendezett volna meg.

Ott, a klagenfurti színészbüfében, amikor mégis megszólalt, nem ezekről beszélt. Az sem érdekelte már, hogy Samu ámokfutásával hogyan hullik szét a cég, az arcukat, a szellemiség, a teljes csapat. Ezeket ő már régen tudta előre. A családja érdekelte, a kis Panni, aki időközben hároméves lett, és akit az anyja egyedül nevelt.

Szólótermesztésben gondolkozott.

„Engem érdekel a bor”, ezt mondta. „Pár év múlva befejezem ezt a hahnizást, és veszek egy házat a Balaton-felvidéken. Tudod, hogy proli vagyok. Most, ahogy így belegondolok ebbe az egészbe, ami idelökött engem, a ma estéhez, ide, ebbe a sarokba; hát bazmeg, ez egy kardinális tévedés! Ez az egész. Ki a faszomat érdekel! Érted?”

Az egyre nagyobb fekete szakállában tárva-nyitva a gyermekteg öröm fogakkal teli ablaka. Próbálta gyűlölni azt, akit gyűlölni akart, de nem ment. „Érted, naphosszat azt magyarázom egy hülye osztrák picsának, hogy ne a technikussal dugassa magát, hanem értelmezze a szöveget. Vagy az is jó, ha a technikussal dugatja magát, és aztán ezzel valamit kezd a színpadon. Meg a díszlettervezővel veszekedni egész nap. Múltkor azzal jött, hogy az én háttérvetítős ötletem igazából amatőr klisé, és ő egy cápára gondolt inkább. Milyen cápára, kérdezem. Hát, azt mondja, legyen az egész színpad egy óriási, eltátozott cápaszáj, és hogy abban játsszanak a színészek. Ilyenek vannak. Tényleg... csak hazamennék Pannihoz meg Irénhez, felcuccolnánk, és irány Csopak vagy Füred.”

„Mindig sört ittál. Soha nem érdekelt a bor.”

„Hát most majd érdekelne. Még van valamicske időm beletanulni.”

Negyvenéves volt. Huszonégy éves korában kezdte építeni a karrierjét. Tizenöt év alatt ötven évet élt. Úgy érezte, hogy eljutott valaminek a végére. Újra a proligyökereire hivatkozott.

Samu pedig abból élt, amit Pusztai hátrahagyott. Soha nem a saját nevében pályázott, de mindig a maga nevében reprezentált. Így szép lassan, vagyis pár év alatt a társulat neve, amely mögött már régen nem állt társulat és Vincze Sámuel neve – összeért. Miközben valójában egyetlen darabbal sem büszkélkedhetett, vagy legfeljebb egy féllel, egészen a fotó készültéig.

Ez az a darab, amelynek az eredeti szövegekönyvét (librettóját, ahogy ő hívta) még nagyon régen, egy alakuló ülésünkre hozta magával az öve alá gyűrve. Akkor még nyurga kisfiú volt. Éveken át minden egyes stábülésen elmondta, hogy ő ki fog szállni, mert saját vizeket akar meghódítani, de ez a brend kifogja a szelet a vitorlájából.

Eltelt mondjuk öt év, Pusztai lelépett, én technikai alkalmazottá deklaszálódtam, akire annyi munkát pakoltak, hogy még asszisztensek, önkéntesek segítségével sem bírtam. Produkciós vezetők, gazdaságisok jöttek-mentek, a titkárnő kikopott Samu alól, konkrétan a Nyíróben végezte, ma is ott fekszik. András, bár más okokból, de külföldre utazott (erről majd még beszélek), Balázs projektjei kifutottak, Samu pedig a későbbiekben már nem tartott igényt a személyére. Egyedül Samu maradt ott, a régi társulat hullámain megülve.

A fotó a cég életének egy nagyon fontos pillanatát örökíti meg; ezt mindenképp el akartam hozni. Samu akkor már éveken át tervezte megvalósítani a darabját, természetesen a társulaton kívül, egyénileg, aztán mégis egyre inkább – mondta ő – a csapat tagok bevonásával.

Egy év maradt még a kormányciklusból. A társulatoktól, az egészségügyből, a köz- és felsőoktatásból rendre vonták el a pénzeket, és ami szerkezet még állt, azt is mind

igyekeztek lerombolni. Samu épp egy nagy közös projektet vezényelt le, aztán jött az elszámolási időszak, párhuzamosan a pályázati időszakkal. Úgy nézett ki, hogy megcsinálhatja a darabját. Még egyszer mondom, állami pénzből. Engem akkor már az egész nem érdekelt. Az iroda levegője puskaporos volt. A titkárnő, aki akkor már ott dolgozott, mindennap sírt. Én a hátsó irodahelyiségben kuksoltam; leveleket fogalmaztam, Samu kérvényeit meg egyéb fogalmazványait nyomtattam, a megmaradó időben meg egy kiadványon dolgoztam, az utolsón. Ki akartam szállni.

Samura épp rátelepedett egy kevés szabadidő. Azt vagyok kénytelen feltételezni, hogy ez nyomasztotta. Pár napig ugyan bent volt az irodában, kedves volt, kedélyes, mint régen. Mindenkivel volt pár jó szava, bekukkantott mindegyik szobába, néha elbeszélgetett velünk.

Aztán megint eltűnt. Napokig nem lehetett látni, a telefonhívásokra nem válaszolt. Legközelebb az újságban kaptunk róla hírt. Pontosabban nem róla, hanem egy frissen megalakult ellenzéki körről, amely – úgy tűnt – nagy potenciállal rendelkezik. Samu rendkívül érzékenyen ismerte fel a betöltetlen társadalmi és piaci réseket. Igazi vállalkozó típus, csak hát... mindig is képtelen volt kooperálni. Mindegy, nem minősítem.

Otthon néhányszor összefutottunk. Teljesen értelmezhetetlen időpontokban. Lőrinc nemrég állt munkába, és Samu semmiről nem volt hajlandó beszélni, csakis arról, hogy Lőrinc milyen mértékben „képességes”. Így mondta, hogy „képességes”. Samu részéről ez a minősítés a legnagyobb ajándéknak számított. Napközben országos méretű demonstrációt szervezett. Ennek a részleteit nem szükséges elmondanom, nyilván ismeri.

Ha nem ismertem volna személyesen Lőrincet, kételkedtem volna a létezésében. Ahányszor Samut a forradalmáról kérdeztem (általában a csapatban így gúnyolódtunk, hogy a demonstrációt forradalomnak neveztük, és Samu a maga részéről ennyi iróniát készséggel eltűrt), mindig Lőrincsel jött. Hogy mennyire „képességes”. Próbáltam cselhez folyamodni, hátha Lőrincre kérdezve a forradalomról fog mesélni, de elkerülte a csapdát: ezek a kérdések is Lőrinc irányába tereltek. Azt éreztem rajta, hogy győzködi magát. Mondtam is neki. Kinevetett. Felemelte a mutatóujját, megrázta:

„Kincsem! Lőrincsel kapcsolatban az embernek nem kell győzködnie magát.”

Nem értettem, hogy lehet valaki ennyire naiv, gyermeteg, miközben huszonöt évesen negyvenéves!

Szóval egyszerre jött a demonstráció, amit egész tüntetéssorozattá szeretett volna felhizlalni, és ehhez bőven volt társadalmi és szakmai támogatottsága, de ugyanebben az időben kapott állami pénzt a darabjára is, és ekkor szeretett bele Lőrincbe... végzetesen. Annyira végzetesen, hogy észre sem vette a csapat széthullását.

Ezért lesz nagyon fontos és emblematikus ez a pillanat.

Próbálok sorban elmondani.

Tehát szerettem volna jelezni neki, hogy elégedetlen vagyok a szereppel, amit rám szabott. Vagyis amibe lassan, az évek során kerültem. Nem fénymásolóknak meg felirat-idozítóknak jöttem ide. Futásban hallgatott meg, bólogatott, és mindent megígért. Kezében megafont tartott, rohant le az utcára, a taxi már egy órája ott állt. Nem hittem, hogy lesz bármiféle foganatja a bejelentésemnek, úgyhogy gondoltam, elcsípem egy szabad percében, és végigmondom neki a kéréseimet: vagy kétszeres fizetés, vagy valamilyen ultimátum. Azt az egyet tudtam, hogy tovább ezt én nem!

Na persze naiv voltam. Hogyan gondolhattam, hogy Samunak lesz akár csak egyetlen szabad perce! A forradalma annyi ügyintézással járt, amennyit egy nagy volumenű nemzetközi projekt követel meg. Rendőrségre szaladgálni, a minisztériumokkal egyez-

kedni, akik valamiért tartottak tőle, éjszakánként vagy más lopott időben több szervezet bevonásával puccshangulatú kampányvideókat készíteni, melyeket – azt hiszem – saját zsebből fizetett. Ezek alaposan megizzasztottak néhány politikust. Hatalmas visszhangjuk lett. Informatívak, látványosak, ironikusak voltak.

Egyre és egyre több szervezetet, egyre és egyre több privát személyt vont be a tiltakozásba. Ezeket folyamatosan munkával látta el, éjszakai városi akciókat kezdeményezett, matricákat ragasztgattak, segített a mozgalomhoz csatlakozó vidéki diákoknak szerveződni. Aztán egy tárgyalás, aztán egy újabb kampányvideó forgatása, külföldre utazni, hogy anyagi támogatásokat találjon (talált is) és ehhez hasonlók.

Ez engem már nem érdekelt. Bent, a cégben természetesen semmi nem változott. Zajlott tovább a lassú erózió. Kint a folyosón a titkárnő sírt, hogy Samu még csak a telefont sem veszi fel, pedig mennyi mindent kell elintézni, meg a számlák, meg a könyvelés, meg a *Szörny* (ez volt az egyetlen előadás, amelyet még mindig játszott pár színész a régi társulatból) külföldi turnéjának a papírjai, meg helyszínekkel kell egyeztetni, meg telefonálnia kellene, de nem tudja, hová. Általában arra szokott panaszkodni, hogy milyen sok tennivalóval látja el a direktor úr, de igazán mindig csak az rendítette meg, ha Samu nem szólt hozzá, vagy kihagyta az ügyeiből.

Balázs csöndben ült az archívumban. Lőrinc néha megjelent a konyhában, főzött magának egy teát, aztán visszaült valamelyik szobába Samut várni, hogy átbeszélgék az előadást, ami végre szabad utat kapott.

Íme, itt volt a lehetőség, hogy megvalósítsa régi álmát. Színészeket, társadalomtudósokat, performereket, gyerekeket, énekeseket, táncosokat vont be, meg volt a koreográfus, a díszlettervező, a technikuscsapat, erre Samu belekavarta magát egy politikai helyzetbe, sőt az élére állt.

Egyik nap a titkárnőtől megtudtuk, hogy végre megvan az előadás majdani helye és időpontja. Nem egész három hónap múlva lesz a premier. Kérdeztem, milyen részleteket lehet tudni az egészeről. Semmit, illetve csak azt, hogy Samu megsemmisítette a librettó előző változatát, és most egy újon dolgozik.

„De a sztori, a szerkezeti váz, a szinopszis vagy valami... – csak megvan!”

„Nem, éppen ezen gondolkozik.”

Soha nem készült el a végleges szövegváltozat. Hallani lehetett ilyen-olyan témákról, általában a titkárnőtől, aki hirtelen előlépett rendezőasszisztensnek, és a panaszáradatait ekkortól már boldogan és nem kevés büszkeséggel sírta el nekünk. Még az is előfordulhat, hogy az, ami megszületett, nagyobbbrészt az ő szellemi koholmánya, nem pedig Vincze Samué, de ez mindegy. Engem ez már nem érdekelt. Röhögniöm kellett a helyzet abszurdításán.

Samu figyelmét az fordította valamelyest a darabja felé, amikor megjelent a mentőautó az iroda előtt. Lőrinc Samu hátfájásra felírt gyógyszereit nyomta magába. Rá is ivott valamit. Erről nincsenek pontos információim. Andi, a titkárnő sírt, vigasztalhatatlanul. Feltételezem, azért, mert nem őt vitte el a mentő, hanem Samu szerelmét.

Samu magára hagyta a forradalmárokat. Különleges stábülést hívott össze. Közölte velünk, hogy az, ami történt, megengedhetetlen, és Lőrincet, amint visszajött a kórházból, kipenderíti.

Aztán mégsem ez történt.

Én ezekben a napokban költöztem külön Samutól. A dolgot korábban megbeszéltük már, vagyis Samu egyetlen fejbőlintással tudomásul vette a bejelentésemet. Miután

elvittem a dolgaim nagy részét, pár nappal később még vissza kellett szaladnom néhány otffejtett holmiért. Többek között például a Gulág-könyvért, amelyben azt a korábbi fényképet találtam.

Egy férfi ült a nappaliban. Köntösben volt, lábát a dohányzóasztalon pihentette, és újságot olvasott. Samu mellette gépelt, fején fülhallgató.

„Engedelmeddel, ő foglalta el a megüresedett szobát” – mondta anélkül, hogy felnézett volna.

A férfi leemelte az újságot az arca elől: Lőrinc volt.

„Samu elhozott a kórházból. Azt mondta, majd ő ápol, nincs szükségem semmiféle kényszerterápiára.”

„Én csak pár holmiért jöttem.”

Samu felemelte a karját, kifordított tenyérrel: parancsolj.

Ekkor hallottam először azt a rettenetes krákogást, amit aztán Samu közelében mindig hallani lehetett, és amit András elnevezett kétüteműnek. Egy hatalmas, hosszan elnyújtott, mélyről jövő krákogás: lenről ívelt fel, felérve elakadt, aztán kitört.

Másnap az irodában zokogva újságolta el a titkárnő, hogy Samu megvonta tőle a rendezőasszisztensi státuszt, és átadta Lőrincnek. Valamint azt is, hogy gyűlöli ezt a buzidarabot.

Talán két hónapja volt még Samunak, amikor összekapta a még vállalkozó színészeket, megmaradt táncosokat, néhány iskolás kislányt és kisfiút, akiknek a szülei még nem vonták vissza áldásukat, és megkezdődtek a próbák.

Samu ekkor már rettenetesen küzdött a betegséggel; alig evett, szinte csak lázcsillapítót és vitaminokat. Néha a hangja is elment, olyankor Lőrinc fülébe súgta a rendezői instrukciókat, aki továbbadta a színészeknek.

Egyszer elmentem megnézni egy próbát. Egy pincészinházban kuksoltak a dohban, a színészekre és a gyerekekre rettenetesen bugyuta, kimódolt koreográfiát erőszakoltak, amihez nem volt zene, ugyanis zenészeket még nem sikerült összeszedni. Leragasztott talpú gyerekek lábai csiszatoltak a hajópadlón, a fejlámpa fényében szállt a por, néha egy szoprán és egy basszus énekes kakukkolt. A szoprán mondta, hogy „KA”, a basszus, hogy „KUKK”. Egy meztelen nő kézen állva csámpázott ki a színpadra, és elmondta visszafelé a Szózatot. Ezt nagyon sokszor kellett elpróbálni. Nem is tudom, hogy vette rá Samu a színésznőt, hogy végigcsinálja.

Próba után Samu taxiba vágta magát, és szaladt át a politikai hőzöngőkhöz, hogy őket is vezényelje. Újabb tüntetést jelentettek be, a napilapok előrejelzései tízezres tömegekről beszéltek.

Néha váratlanul meghallottam az irodában a rettenetes krákogást. Egy darabig hallható volt, aztán váratlan hirtelenséggel megszűnt.

Ez volt a legvége. Az utolsó pár hónapban megint volt asszisztensem. Ő segített a kiadványban. Az utolsó simításokat végeztük. Tudtam, hogy utána elmegyek. Mondtam is neki. Megkérdezte, hogy ez titok-e. Mondtam, hogy teljesen mindegy. Én ezt két hónappal korábban levélben is, szóban is elmondtam. Semmi válaszreakció nem érkezett, de ez engem már egyáltalán nem érdekel. Elnyomtuk a cigarettát, és visszamentünk a gangról.

Megvoltak már akkor a terveim. Megalapítottam a cégemet, közben nagy erővel hajtottam fel a megrendelőket. Napok választottak el attól, hogy elküldjem a nyomdába a kiadványt, és végre elszabaduljak az irodából, mielőtt a fejemre omlik.

Anditól újabb hírek érkeztek:

„Lőrinc és Samu nagyon összeveszttek, mert Lőrinc nincs jelen a próbákon, és ha kérdezik, mi van vele, Samu elkussoltat minket.”

„Szóval akkor most mégiscsak te vagy a rendezőasszisztens.”

„Igen. Bár már nem bírom sokáig. Legközelebb, esküszöm, én fogom bevenni a hátfájós bogyciót.”

Andi neveléséges volt, egyszersmind szánnivaló, de igazságtalanság volna eltagadni, hogy sokat köszönhet neki Samu és az egész társaság. Voltak pillanatok, amikor azt gondoltam, hogy senki nem ismeri jobban Samut, mint ő. Olykor még az alsógyatyaít is kimosta, amit utána természetesen elpanaszolt. Persze belőle aligha lehetne bármi érdemit kiszedni. Andi jóra való meg okos lány, de egy idő után elviselhetetlen a lelkizése, most meg már csak vegetál.

Nos tehát hamarosan kiderült, hogy Lőrinc ismét kórházban van. Úgy tűnt, másodjára is megpróbál jelezni Samunak. Ez alkalommal nem gyógyszerekkel, hanem három vagy négy deci fagyállóval. Akkor nem sokon múltott.

Kegyetlen játszma volt. Samunak a mínuszidejéből kellett még egy keveset elvennie, hogy beszaladhasson Lőrinchez a kórházba. Kétszer én is bementem hozzá.

Csővek lógtak belőle, intravénásan kaptak a tiszta alkoholt. Nem tudtam, hogy a fagyállótól volt félig eszméletlen vagy az alkoholtól, amivel ezt próbálták semlegesíteni. Puhán fogta a kezem, a nővérek meg bámultak, hogy vajon hány szeretője van még a srácnak.

De ez engem akkor már egyáltalában nem érdekelt.

Kapcsolatunk is alig volt, de jólesett kicsit ülni a csöndben, egy kórteremben, és tartani Lőrinc kezét.

Kissé felemelkedett, hogy mondjon valamit. Odahajoltam a szájához:

„El akar hagyni. Mondd meg neki, hogy ne hagyjon el.”

„Megmondom. Nem fog.”

Két nappal később készült a fénykép. Samu a kórházból igyekezett át egyenesen a próbára, miután a karjában meghalt Lőrinc.”

Kérdzhetné most, hogy akkor mi a fenét keres a fényképen Lőrinc, és hogy lehetséges ez az egész. A válasz egy kissé groteszk. Vagy lírai? Természetesen nem Lőrinc van a fényképen, hanem Lőrinc testvére, akit Samu szervezett be mindössze egyetlen óra alatt, miközben a kórházból sietett át a színházba.

Ezt én most nem kommentálom, legfeljebb csak annyi kiegészítés, hogy Simon is táncos, egy „B” kategóriás pesti táncegyüttesben. De ez ekkor természetesen semmit nem számított már.

Nos, körülbelül ezek a fénykép valamelyest részletes körülményei, vagy ha tetszik: a háttere. Két nappal a bemutató előtt volt a főpróba, amiről a fénykép készült. Samu nagyon beteg. Úgy sejtem, hogy abban a pillanatban, amikor Lőrinc meghalt, kiszökött a kórházból. Egyrészt nem lett volna ideje az egész bürokratikus folyamatot végigácsorogni, egészen a halottkémtől a rendőrig, és ami a fő, nem bírta volna elviselni a tudata, hogy Lőrinc meghalt. Valójában a halál környezete és díszlete, vagyis a bekövetkezte elől menekült el, még ha csalnia kellett is, és egyetlen másodperccel azután tűnt el, hogy a dolog már megtörtént. Ezt az egyetlen másodpercet még elhazudhatta a tudata elől.

Andi elbeszélése szerint, amikor berohant a próbára, természetesen késve, odasietett a némán táncoló színészek mellett álló Simonhoz, és lázasan megölelte, megcsókolta, összeborzolta a haját.

„Jaj, kincsem, de jó, hogy újra itt vagy!”

Én nem voltam ott, tehát csak azt mondhatom el, amit hallottam. Pusztai a próba vége felé jelent meg. Samu pedig... hát ő meg leült.

Nos, ennek a történetnek itt a vége. Samunak sikerült elérnie, hogy a premier ne legyen látványos katasztrófa. A sajtót sikerült távol tartania, én pedig egy utolsó szívességből megvágtam neki az előadás felvett anyagát.

A következő héten volt még egy stábülés, amire Samu mindenkit elvárt, mert ahogy jelezte: „okvetlenül meg kell vitatnunk egynéhány belügyet”. Úgyhogy mindenki ott volt időben. Leszámítva Samut. Ez persze nem volt meglepő; legtöbbször késett. A konyhában ültünk össze. Kávéztunk, és vártuk Samut... Zsivajgó gyerekek voltunk. Beszélgettünk, nevetgélünk; odakint szakadt a hó. Ott volt András, Balázs, Andi, ott volt Pusztai is. Mindenki. Ha úgy vesszük, ennek a reggeli összejevetelnek ugyanaz volt a szerepe, mint annak a nagyon kevés stábulinak, amit az irodában rendeztünk meg.

Samu egyáltalán nem jelent meg, és ez nem lehet véletlen. Ez volt többünknek az utolsó napja a cégnél, és... azt hiszem, a legjobb. Két-három óra beszélgetés után (közben előkerült a hűtőből a vaj, a mélyhűtőből a lefagyasztott kenyér, Erika, a gazdaságis vajjas kenyeret kent nekünk) elmosogattunk, rendet raktunk az asztal körül, és mintha ez lenne a legtermészetesebb, elköszöntünk egymástól; nem az irodahelyiségeink felé indultunk, hanem egyesével, lassan, az irodából kifelé. A „stábülés” elején Andi még próbálta hívni Samut, de nem tudta elérni, utána pedig valamiért senkinek nem jutott eszébe.

Én zártam az irodát.

Bogdán Árpád

HÓKUNYHÓ

Anyám ébresztett minket. A kályha vasának vörös izzása – azt hiszem, ez lehetett az utolsó kép, amellyel álomba zuhantam – most kihűlve, feketére kormozódva olvadt bele a semmibe. Pislogtam, hogy a szemem megszokja a sötétet, és ismerős távolságai-val, meghitt szűkösségével megrajzolódjon az a tér, amelynek minden szegletét, homállal takaródzó zugát ismertem. Anyám arca zaklatott volt. Ez a felismerés ugyanakkor abban a pillanatban még nem tudott pánikká érlelődni bennem, hisz alig pár perccel ezelőtt ébredtem. Sokkal inkább csodálkoztam azon, hogy a kis szoba ajtaja nyitva van, és rajta borzalmas hideg jön be a tiszta holdfénygel együtt. Kint jeges szél tombolt, és a szél, ahogy be-berohant a kis szobába, hópelyheket sodort magával, abból a fajtából, amelynek magjait a tűhegynél is kisebb jégkristályok alkotják, és bőrödbe dörzsölve érzed, hogy karcolnak és sebeznek. Anya arcát félig eltakarta a homloka elé hullt haja, amelyet amúgy mindig gondosan hátrasimítva hordott. Hajának erős januárillata volt, előző nap mosta meg épp friss hóból nyert vízben. A mi hajunkat is lavórban vagy vödörben gyűjtött esővízzel mosta, melybe faleveleket, öreg fák gallyait vagy frissen tépett mezők füveit áztatta, mondván, így olyan erősek lesznek a hajszálaink, mint a mezők növényeinek és az erdők fainak gyökerei. (Épp ezért mindig olyan illatunk

volt, amilyen évszakban jártunk, sőt az átmeneteket képező hetekben, mikor mondjuk télből tavasz lett, bőrünkön és hajunkon egyszerre lehetett érezni a tél néma és fegyelmezett illatát.)

Nővérem alakja vált ki a sötétből, már felöltözve, karjában öcsémrel, aki alig múlt egyéves. Duzzogni kezdtem, hogy miért nem ébresztettek előbb vagy mondjuk egy időben, de anya, ki amúgy jól viselte indokolatlan kitérésaimet, most erre a gyenge próbálkozásra úgy reagált, hogy fejemet kíméletlenül gyömöszölte bele pulóverem szűrős, szűk nyílásába. (Hova megyünk, kérdeztem anyát, de nem kaptam választ, csak hátraszólt a nővéremnek, hogy keresse meg a cipőmet, mert ő hiába tapogatja a sötétben az ágy alját, nem találja.) Nem értettem, miért kell sötétben öltözködni, a petróleumlámpából nem fogyott ki az olaj, én fújtam el a lángját este, miután nővéremtől kicsikartam még egy mesét abból a színes mesekönyvből, amelyet apa hozott nekem, amikor még együtt voltunk.

Apát tavaly ősszel vitték el tőlünk. Rendőrök jöttek érte, nagy kutyákkal, melyeket ráuszítottak, miután nem tudták lefogni és bilincsbe verni. A rendőrökkel voltak olyan furcsa emberek is fényes, nagy, fekete bőrkabátokban. Én tőlük féltem a legjobban, talán mert a tekintetük halott fényekkel volt üresre marotva, és semmit se szóltak. Cigarettaízű nézték végig, ahogy a kutyák belemarnak apám testébe. A közönyösségük, az apró mozdulataik, a kabátjuk alatt ugrásra kész izmaik mozdulatlan tömege volt az, ami nyugtalanítóbb volt a kutyák rugóra működő feszes állkapcsánál vagy a dühödten káromkodó, sáros ruhájú rendőröknél. A sárban, ahová előzőleg egy bordó arcú rendőr került az apámmal való dulakodást követően, kétségbeesett gyorsasággal próbált elszkolni a kutyák közeléből, de már későn. A támadás őrzőgő hevében a kutyák vérszagot kaptak, felváltva marcangolták hol apámat, hol pedig őt. Apám csak a szükséges mozdulatokkal védte magát. Az egyik kutya a bordó arcú rendőr arcába mart. Ekkor a rendőrök megmoccantak, hogy segítsenek bajba jutott társukon, de kényszeredetten megálltak, mivel az egyik bőrkabátos férfi rájuk nézett, tekintetével tiltva meg, hogy bármit is tegyenek. A rendőrök egy ideig bírták a bőrkabátos mozdulatlan tekintetét, de ahogy én sem vagy anya sem, úgy ők sem bírták sokáig szembenézni az ürességgel. A bőrkabátos még pár pillanatig figyelte őket, majd élettelen tekintetét visszairányította a támadást intéző nagy testű kutyákra. Apa már több sebből is vérzett, még tartotta magát, bár sejtettem, előbb vagy utóbb elfogy az ereje, és akkor muszáj lesz feladnia.

Apa tudott beszélni a fákkal, a vizekkel, értett az állatok, így a kutyák nyelvén is. Kitanított arra, hogy kell a szemkontaktust felvenni velük, hogy kell fordulni, ha mégis ugrásra szánták már el magukat, és milyen pontokat kell védeni, ha küzdelemre kerülne a sor. Nyak, arc, a kezek és lábak hajlataiban azok az artériák, inak, melyeket már nem takar izom. Persze a legjobb megoldás, mondta, ha óvatosan hátrálsz, félkörívet írva le, és kikerülsz arról a területről, amit a kutya meg akar védeni. Azt onnan tudod megállapítani, mondta, hogy mi is az ő területe, hogy milyen messze néz mögéd a kutya. De tudd, tette hozzá apám, vannak kutyák, akikhez hiába beszélsz. És ez, nevetett, az emberek esetében is így van. Nem elég, ha egy nyelvet beszélsz velük. A küzdelem néha elkerülhetetlenül bekövetkezik, és akkor bizony az életedért kell harcba szállnod.

Apa akkor az életéért küzdött. Vére elkeveredett a sárban vinnyogva üvöltöző rendőr vérével, de amúgy az egész küzdelem veszélyes csendben zajlott. A kutyáknak csakis a morgását lehetett hallani, mintha halk gyilkológépek lennének, kiknek kioperálták a hangszálait, hogy feladatukat csendben és rajtaütésszerűen tudják végrehajtani.

Apám eleinte még beszélt hozzájuk azon a nyelven, amelyen anya is szokott néha hozzám, és amelyen nem egy öreg beszélt a környékünkön, de a gyerekek már nem, köztük én sem.

A küzdelem, amilyen hirtelen jött, úgy is ért véget. Apám kimerülten lihegett, közben felmérte a sérüléseit. A felsőteste meztelen volt, a legtöbb harapás a mellkasát és a hasát borította, de jócskán volt marcangolt seb az izmos alkarján, a balján, mivel jobb híján ezt tartotta oda a kutyák céltudatos állkapcsának. Ezek után összeszedték a bordó arcú rendőrt, aki sokkal rosszabb állapotban volt, mint az apám. Arca felszakítva, és mivel ágyékánál a ruha vizelettel kevert ragacsos vérral volt átáztatva, az volt a gyanúm, hogy egy harapás felszakíthatott egy kisebb eret.

Apámat ezek után a földre lökték a rendőrök, és miután kiadták dühüket, megbilincseltek, majd elcipelték a rabkocsihoz. Anyám mindezt némán, mozdulatlanul nézte végig, erős kezével átfogva engem és a nővéremet. Mozdulatlansága hasonlatos volt a fekete kabátosok szoborrá merevedettségéhez, és ha nem érzem egész testemmel lázas melegségét, hihettem volna azt, hogy ő is abból az izomból és ürességből van, amiből a fekete kabátosok is. Apa végig minket nézett, mintha meg akarná jegyezni egy örök életre ezt a képet. A rabkocsiba beszálltak a rendőrök, és a sáros úton dőcögve eltűntek az őszi faszorban.

Csak mi maradtunk a három nagydarab, fekete kabátos emberrel, akiknek bogárhoz hasonlatos, sötét autója távolabb állt meg, a sáros út kanyarulatában. Nem jöttek közel hozzánk, csak megfordultak. Mozdulatukból mintha kimosták volna az időt, mert nem láttam, mikor fordultak meg, pedig le sem vettem róluk a tekintetemet. Csak azt vettem észre, hogy már minket figyelnek apró, halott szemükkel, és hogy minden – az erdőből párolgó ősz, a délelőtt napfénybe érő csendje, a falevelek tánca – lassú, álmos és nyugtalanító lett. És bűdös. Nővérem sírta el magát először, de az is lehet, együtt tört ki belőlünk a zokogás. A távolban vonat szelte ketté ezt a mozdulatlan s mozdulatlanságában félelemmel és fenyegetéssel átítatott délelőttöt, és tudtam, ez a színtelen félelem a fekete kabátosokból árad, valahogy úgy, mint mikor a használaton kívüli kutak jeges sötétjéből bűzlik ki a beléjük dobált állattetemek rothadó húsa.

Anya állta a fekete kabátosok tekintetét, majd bólintott, láthatóan az egyik fekete kabátosnak, akinek arca válasz gyanánt megmozdult. Mintha szőnyegen álló nehéz asztalt tolna el az ember, úgy gyűrődtek meg a vonások a fekete kabátos arcán. Anya leguggolt hozzánk, a szemünkbe nézett, engem szájon csókolt, majd a nővéremet el-lentmondást nem tűrő hangon utasította arra, hogy velem együtt menjen az erdőbe gombát és gallyat gyűjteni. A gombát még megértettem volna, de a gallyat nem. Előző nap esett, a lehullott gallyak most vizesek és nyirkosak, és amúgy is, apa alig egy hete döntött ki egy vastag, beteg fát, és most ez a fa szárazon sorakozik az eresz alatt, rendben, hasábokra hasítva. Anya sejtette, hogy ez jár a fejemben, mert tekintetének sírástól hályogos fátylán is átvillant az ellenkezést nem tűrő szigor éles fénye. A fekete kabátosokra néztem, akik változatlanul mozdulatlanok voltak, de most mozdulatlanságukba érezhetően várakozás vegyült. Sejtettem, várakozásuk anyával függ össze, és akkor belém mart a féltékenység, kiszorítva a félelmet vagy a féltést, amit édesanyám iránt éreztem. Mit akarnak tőled, anya, kérdeztem, és ekkor anyám megtört. Talán ha hangosan sír, tudok vele ellenkezni egész öt évemmel és makacsságommal, de így megsemmisülve álltam előtte, és néztem a néma könnyeit, a szép vonásait, melyekben az önuralom, mint valami végtelenségbe kifeszített szárítókötél, pattanásig feszült.

Nővérem megfogta a kezem. A nyirkos hideg ellenére tenyere meleg volt, ujjai csúsztak az izzadságtól. Rángatni kezdett, el anyámtól, aki változatlanul ott guggolt a sárban, és szomorúan nézett engem. A nővérem meggyorsította lépteit, szinte már szaladt velem, így csak néha tudtam hátra-hátranézni, és láttam, hogy édesanyám felkel a sárból, és belép az egyik fekete kabátossal a kicsi házba.

Az öcsém felsírt a nővérem karjában. Alvó testének hője eddig tudta megvédeni őt. Anyám rögtön odalépett hozzá, elvette tőle az öcsémet, és míg én a cipőmmel bajlód-
tam, anyám egy takaróval még jobban bebugyolálta. Nővéremre néztem, szememmel kérdeztem, mi történik, de ahogy anya, ő sem válaszolt, csak odalépett hozzám, és be-
kötötte az egyik cipőmet. Mielőtt kiléptünk volna a házból, magamhoz vettem apa
mesekönyvét. Kicsit szégyelltem magam, mert olyan volt, mintha elloptam volna. Ugyan-
is megvártam, hogy sem anya, sem a nővérem ne figyeljen rám, és ekkor rejtettem el
a könyvet a pulóverembe. Féltem, ha meglátják, hogy magammal akarom vinni, nem
engednék.

Kiléptünk az éjszakába. A hideg szinte rögtön megfagyasztotta az arcomat, és éreztem,
az ujjaimban fájdalmasan lüktetni kezd a vér. Apa mesélte, hogy vannak országok, ahol
mindig ilyen az idő. Az emberek nekifeszülnek a hóviharnak, és csak mennek-mennek,
míg egy jeges tóhoz nem érnek, amelynek metszett jegéből aztán jégkunyhót nem
építenek. Miért jégből építik a kunyhóikat, kérdeztem, mire apa elmosolyodott. Azért,
mert ott nincs semmi más, csak jég. Na de az a jégkunyhó olyan ám, mint a gyémánt,
és el sem hinnéd, hogy belül milyen meleg és otthonos tud lenni. Nem egészen értettem,
hogy egy hideg valamiből épített kunyhó hogy tud meleg és otthonos lenni, de hinnem
kellett apának, mert amit eddig mondott, az mind igaznak bizonyult. De ahogy így
haladtunk a hóviharban, mégiscsak elfogott a kétkedés, hátha apa csak ugratott, nem
mondott akkor igazat.

Anya az erdő felé vette az irányt, és mikor beértünk a fák közé, egy pillanatra meg-
pihentünk. Addigra kitaláltam, hogy a domb mögötti faluba tartunk, anyám testvéréhez,
aki párszor, főleg, mióta apa nem volt köztünk, járt nálunk vendégségben. Onnan
tudtam, hogy a domb mögött lakik, egy másik faluban, mert kérdéseimre, hogy honnan
jött, mindig a dombra mutatott. Eleinte azt hittem, a dombon lakik, egy mohos faház-
ban, és csak azért nem látom a házat, mert megbújik a fák között. Egyszer el is indultam
megkeresni őt, mert nagyon kíváncsi voltam a házára. Azt gondoltam, olyan, mint az
a mohos rönkház, amelyben az a vadász lakott, aki aztán kihatította a farkas hasából a
nagyamát és Piroskát. A házat nem találtam meg, csak annyit értem el vele, hogy
eltévedtem. Már rám sötétedett, mire édesanyám megtalált. Eleinte nem tudtam meg-
szólni, annyira zokogtam, de aztán anyám nevető csitítása hatott, és akkor kérdésére
elmondtam, hogy testvérének a faházat kerestem, aki mostanában néha nálunk ven-
dégeskedik. Anya nevetett, és legnagyobb csodálkozásomra nem hazafelé indult, hanem
be, még mélyebbre az erdőbe, egészen fel a domb tetejére. Ott aztán lemutatott a
völgybe, ahol apró fények pislákolnak, mintha Isten kifordított, csillámló csillagokkal
teliszórt zsebébe néznénk.

Most hát oda tartottunk. Öcsém már nem sírt, anyám zihálása és testmelege, gon-
dolom, újra elaltatta, csak néha vinnyogott fel álmában. Mikor felértünk a domb tete-
jére, a völgy gyűrődése sötétben tátongott a mélyben. Nyoma sem volt azoknak a fények-
nek, melyeket egykor láttam. A csillagok, gondoltam, fenn maradtak az égen, s most

elszórva szikráznak az erősen sütő hold körül. Már-már elkedvetlenedtem, mikor egyszer csak felgyulladt egy fény lent, majd még egy és még egy. Ezzel egy időben a csilagok elhalványultak, és a kezdődő hajnalban egyre több részlet rajzolódott ki a völgy kis világából. Egy falu volt, hasonló a miénkhez, csak ebben a faluban sokkal több ház volt, mint a miénkben.

A lefelé vezető út sokkal könnyebb volt innen kezdve. Bár a hóvihar tombolásának jobban ki voltunk téve, de hogy rátaláltunk egy lefelé kanyargó ösvényre, lépteink biztosabbak lettek. Nővérem egy botot adott a kezembe, amelyet az út szélén talált. Anyám is, ő is hasonlóképp járt el, bittal a kezükben tapogatták ki az út biztonságosabb részeit. Én a kitaposott nyomukban haladtam, de még így is számtalanszor megcsúsztam, és nem egy kiálló jéglemez hasította, horzsolta fel csupaszh kezemet. Leértünk lassan a domb aljára. A völgy szélén aszfaltozott út kígyózott, mintegy határt alkotva a domb és a dombról látott falu között, s amelynek vége, bár a hóviharban nem tudhatom biztosan, a faluba vezethetett. Már épp ráléptünk volna az útra, amikor a hóvihar leplét egy autó reflektorfénye vágta át. Hangja még nem ért el hozzánk, annak zaját, gondolom, elnyomta a vihar. Anyám megtorpant, arcán láttam, ő ettől a makacsul közeledő autoreflektorfénytől félt, előle menekültünk, jobban mondva attól a valakitől, aki az autóban ült.

Anyá rám nézett. Én bólintottam, majd nővéremmel együtt visszahúzódtam a fák fagyba vert ágai közé. Épp időben, mert a reflektorfényhez tartozó autó előbukkant a viharból. Egy fekete bogárhátú volt, az, amelyet legutóbb akkor láttam, amikor apát elvitték tőlünk a rendőrök. És akkor eszembe jutottak a fekete kabátos emberek, a mozdulatlanságuk, a halott fényekkel telt szemük és az, ahogy anya lassan, nagyon lassan felegyenesedik a sárból, feláll, majd belép az egyik fekete kabátossal a kis házba. Anyám ölelésében ébredezni kezdett az öcsém, talán az autó reflektorfénye volt, ami felébresztette. Az autó lassított, ködlámpái könyörtelenül áthasították a hóvihart, behatoltak a jeges ágú bokrok közé, szikrázó, örült rajzolatú árnyakat vetítve ránk, melyeknek váltakozó, groteszk formái csak akkor álltak meg fenyegető táncukban, mikor az autó is megállt. Tényleg egy fekete bogárra hasonlított, egy nagy és öreg bogárra, amelynek páncélját áthatolhatatlan keménységűre edzették az évek. A kocsí kintpáncélra hasonlatos egyik szárnya kinyílt, és az autó hasából egy fekete kabátos ember szállt ki. Ugyanaz az ember volt, aki anyám után lépett a kis házba, és akire aztán rácsukódott a ház ajtaja. Tudja, hogy itt lapulunk a közelben, futott át az agyamon, és bár minden idegyszálammal a fekete kabátos férfit néztem, éreztem, anyám is, nővérem is ugyanazt gondolja, mint én. Nagy nehezen elszakítottam tekintetem a férfi alakjáról, és anyámra néztem, pontosabban az öcsémre, aki addigra teljesen felébredt, és most engem nézett. A téli vihar csontig hatoló hidegét is átütötte a rémült felismerés. Ez a nézés, ez a mozdulatlanság, a pislantás nélküli hideg tekintet nem anyámé volt, apáé sem lehetett, ahogy nem hasonlított sem az én tekintetemre, sem a nővéremére. Ez a tekintet a közönnyel kimart fekete kabátosok tekintete volt. Verítékezni kezdtem, és láttam, öcsém pupillájában a sötétség kitágul, hogy magába szívja a rémület, a félelem édes-savanykás szagát, amely belőlem és édesanyám rémülten kalapáló szívéből áradt.

A fekete kabátos megállt közvetlenül előttünk, de ahogy így elnéztem, nem tartotta szükségesnek, hogy utánunk nyúljon a bokrokba. Elég volt neki, hogy a tekintetével nyúlt utánunk. Elővett egy csomag cigarettát, ráérősen kirázott belőle egyet, és a szájába illesztette. Gyufa sercent, a füstöt mélyre szívta, majd vastag ködként a bokrok felé

lehelte ki, ahol mi lapultunk. Tudom, hogy itt vagytok, mondta. Gyertek elő. Meglepett a hangja. Nem illett sem a robusztusságához, sem ahhoz a félelemhez, amit hozzá társítottam. A hang meleg volt, már-már kérlelő, szinte halk. Anyám nem mozdult, ahogy mi sem. A fekete kabátos sóhajtott, mintha makacsságunk nagyon bántaná. Át vagytok fázva, folytatta. Üljünk be az autóba. Ott meleg van. Majd mintha úgy kellene kipréselnie magából, hozzátette alig hallhatóan, hogy kérlek. Ebben a kérlekben könnyörgés volt, olyan fáradtság, amit már én is ismertem. Ez nem a test fáradtsága volt, hanem a léleké. Apa szokta néha így lecsitítani anyámat, ezzel a meleg, kérlelő hanggal, mikor már elfáradt a veszekedésben, és békülni akart anyámmal. Kérlek. És akkor rájöttem. A fekete kabátos férfi apám hangján beszél. Nem tudom, mit csinált az apámmal, meg hogy hogyan csinálta, de hogy ellopta apám hangját, abban már biztos voltam. Megfogtam anyám kezét, akin láttam, azt latolgatja, hogy feladja magát. Anya rám nézett, a tekintete zavaros volt, mint akit megbabonáztak. Ez nem ő, ez nem apa, suttogtam oda neki, de már későn. Anyám ölelésében felsírt az öcsém, és kezével, mintha csak a jégpáncélt öltött gallyakat akarná eltávolítani az útjából, a fekete kabátos felé kapaszkodott.

Abban a pillanatban a fekete kabátos a bokrokba nyúlt, és kirántotta onnan az anyámat. Anya a földre zuhant, de zuhanásában is ügyelt arra, hogy az öcsém sértetlen maradjon. Én anyám után akartam vetni magam, de a nővérem teljes erejével visszatartott. A fekete kabátos kiszakította anyám karjából az öcsémet, majd anyám hajába markolt, és vonszolni kezdte a jeges úton az autó felé. Mikor belökte anyámat az autóba, és rázárta annak ajtaját, megfordult, és futva bevette magát a bokrok közé, hogy minket is elkapjon. De addigra mi már messze jártunk. Eszeveszett gyorsasággal rohantunk a fák közt, hátra sem nézve, de nem is kellett. A fekete kabátos lihegése ott volt a tarkónkban, a hátunknak feszült, bokánkba gabalyodott, gáncsolt, földre taszított, de nővérem mindig felsegített, és ráncigált, hogy rohanjunk tovább. A fekete kabátos közben folyton beszélt hozzánk, kiabált, fenyegetőzött, de hogy mit, azt nem értettem, mivel hangja addigra levedlette apám meleg barnaságát, és most olyan artikulátlan kegyetlenséggel tört utat felénk az erdő jégbe dermedt fái közt, mintha valaki szüntelenül kiszáradt madárkoponyákat roppantana szét hatalmas, durva markában.

Nővéremmel aztán kijutottunk az erdőből, és akkor vettük észre, hogy rohanásunkban teljesen ismeretlen világba csöppentünk. Ahova néztem, végtelen, viharos hullámzásban egy nádasokkal tarkított mocsarat lehetett látni. A hóvihar, amit az erdő fái közt csendesebbnek érzékelünk, most fokozott erővel csapott le ránk. Igazából már nem tudtam megállapítani, vajon a fekete kabátos ember üvöltését hallom-e vagy csak a vihar jeges, süvöltő csikorgását. De nem álltunk meg, mert a félelem, ami a nővéremben és bennem is közös volt, nem engedte, hogy erről megbizonyosodjunk. Nem tudom, meddig rohantunk. Azt vettem észre, hogy apám mesekönyve, melynek kemény borítója volt, már véresre horzsolta a csípőm. Sarkaival minden mozdulattal egyre mélyebbre illeszkedett a sebembe. Az idő színtelenné, fehérré vált, mikor is a fagytól és fáradtságtól kimerülten megbotlottam, és a földre estem, ahonnan nem akartam mozdulni többé, hiába könnyögött nekem a nővérem. Aludni akartam. És a hóvihar, mintha csak meghallgatott volna, elkezdett betakarni, valahogy úgy, mint az édesanyám, aki az egész napra kint hagyott takarót terítené rám, amely elsőre nevető hidegséggel ingerel, de aztán átvéve az otthon álmos melegét, jó illatúan illeszkedik embriópózba görbedt testedre. Nővérem átölelt, mintha testének fagyott közelsége megóvhatna az álomtól,

amelybe zuhanni készültem. Apa mesekönyvét kitapogattam az összekaristolts csípőmnél, és erről eszembe jutott a fagyos ország és az ott élő emberek. Építsünk, dadogtam, építsünk jégkunyhót. Az megvéd a hidegtől minket. Nővérem elsírta magát, talán azt gondolhatta, már félrebeszélés. És hogy mondataim abból a tartományból jönnek, ahonnan már nincs visszatérés. Apa mesélte, magyaráztam erőtlen hangon. A jégkunyhó megóv minket a hidegtől és a vihartól. Nővérem körülnézett. A közelünkbe, gúlába összehordott nádcsomók közé feszülve embermagasságú hóbucka torlódott össze. Nővérem odakúszott, és elkezdte bevájni magát a kemény hóba. Keze kékségéből láttam, lapáttá fagytak össze az ujjai, de a túlélés érdekében erről nem vett tudomást. Csak hányta egyre maga mögé a havat, míg annyi helyet nem váj ki, amiben ketten is elférünk. Ezek után megfogott engem, és bevonszolt a hamarjában vajt kis lyukba. Ahogy a hóba vajt üregbe kerültem, pillanatokon belül éreztem a különbséget. A vihar jeges üvöltése kívül rekedt, és bár még éreztem a testemet fájdalmas satuként összerántó fagy könyörtelen szorítását, valahol belül csönd áradt szét, és ezzel a csönddel valami halk melegség is jött. Nővérem, tudtam, utolsó erejét összeszedve még a levágott nádcsomókból tépked, melyeket aztán be is hozott, és az üreg padlójára szórt. Ráfeküdtem ezekre a nádcsomókra, és álmosan néztem, ahogy nővérem hóval eltorlaszolja a bejáratot, majd mellém rogy. Odakúsztam hozzá, és ölébe ejtettem a fejem, de csak azért, hogy erőt gyűjtssek ahhoz, hogy felkeljek később, és átöleljem őt. Ahogy így öleltem, zsebében valami szögleteset tapintottam ki. Belenyúltam a zsebébe. Egy gyufa volt, egy doboz gyufa.

Még apa tanított engem tüzet gyújtani, és mozdulatait, tanításait jól megjegyeztem. Elővettem pulóverem alól a könyvet, de előtte megnyitottam a hevenyészve betapasztott üreg hóajtáját, kikúsztam, majd annyi náddal tértem vissza, amennyit csak át bírtam ölelni. A nád, lévén hogy nővérem a felszínét már megbontotta, zömmel száraz volt. Törni kezdtem, és kúp alakban lerakni, ügyelve arra, hogy a középső része szabadon maradjon. Mikor ezzel megvoltam, fogtam apa mesekönyvét, és kiteptem belőle az első lapot, amin semmi sem volt. Se kép, se betű. Reménykedtem, hogy több lapot nem kell majd kitepniem, bár sejtettem, a túlélés érdekében könnyen lehet, hogy az egész könyvet fel kell majd áldoznom.

A tűz belekapott a papírba, amit gyorsan a kúp üregébe helyeztem, és könyörögtem, hogy a nád fogjon tüzet, még mielőtt a papír elégne. A kis üreg megtelt füsttel. Ekkor nővérem felállt, és kezével lyukat fúrt a füstnek, épp a tűz fölött, majd a tűzhöz kuporodott, magához vonva engem is. A könyv borítóját néztem, amelyen egy szőke, fehér lovas herceg vágatott egy virágokkal teli réten át egy aranyláncon függő kastély felé. Most mi lesz, kérdeztem halkán a nővéremet. Nem tudom, suttogtá a nővérem. Majd kitaláljuk, ha a vihar elvonult. És anyával mi lesz, kérdeztem. Nem válaszolt, de mit is válaszolhatott volna. Csak még jobban megölelt. Ne hagyjuk kihunyni a tüzet, mondtam, és kiteptem még egy lapot apa mesekönyvéből. És ahogy a tüzet néztem, anyára gondoltam, aki a bezárt autóban tart most valahová, és hogy hiába próbál kitörni onnan, tudtam, hogy az a vastag kitinpáncélú bogár már soha, de soha nem fogja elengedni őt, ahogy a fekete kabátos férfi sem engedi el őt soha, de soha, és hogy édesanyámat én is, a nővérem is elveszítettük. Örökre.

Kiss Judit Ágnes

MEGBÁN ÁRIA

Hazám, hazám, te mindenem,
Nem mondtad, hogy jó lesz nekem
Maradni benned és veled,
Én sem tettem ígéretet,
Hogy érted élek és halok,
S ha megversz is, csak hallgatok,
Míg kettőnk közt halkán rohad
Egy bántalmazó kapcsolat.

Hazám, hazám, szerelmesem,
Kibasztál velem rendesen:
Előbb sok édes vallomás,
Majd néhány sértés, s nem soká
– Itt lakva egy fedél alatt –
Bennünk csak bűzös csönd maradt.
S én várom, hátha újra szólsz
Megunt nődhöz egy kurva szót.

Hazám, hazám, beismerem,
Már nem maradt önérzetem
Kimondani, hogy ennyi volt,
Bár nem eshetne semmi folt
Neveden, csak mert elmegyek,
De rég beláttam: nem merek.
Pusztító méreg napra nap:
Maradunk egy fedél alatt.

HALOTT CICA

Cirmos volt, mint a mienk.
Az oldalán feküdt
az út közepén futó füves sávon.
Ott pusztult el? Vagy odadobták?
Vérnyom sehol, csak a
kis test, élettelenül, mozdulatlanul.

Hamar rohadni kezdett. Búze lett.
Kerülnöm kellett hazafelé menet.
Beletörődve, mint egy anya szoptat,
ettette magából a férgeket.

Az esők lassan bemosták a földbe.
Szár az időben már nem volt szaga,
és egyre többször mentem úgy haza,
hogy lássam – ilyen leszek. És te is, kedvesem.
És amíg van időm, hogy nézzelek,
míg nem szivárog a szemem a földbe,
és nem marad csak néhány csont belőlem,
vagy elhamvadni lassú szívizom,
meg pár száz szó egy mágneslemezen,
melyeket mind kevesebb ember ért meg:
addig nézni kell, és nincs már idő
rossz szavakra, játszmákra, kételyekre.

Végül a hó belepte irgalommal,
és tavasszal, az olvadás után
a szörből maradt ott csak egy-két foszlány,
fújta a szél, mint száraz fűcsomót.

Sumonyi Zoltán

LONDONI ANZIKSZ 2014-BŐL

Gömöri Marinak és Gyurinak

Hallom, ugratunk vissza, vissza,
Egyre gyanúsabb korszakokba.
Nem is száz évet, mindjárt kettőt.
Így képzeljük el a jövőndőt.

Irány ezernyolcszáztizennégy!
Formálódik a Szent Szövetség.
Szent, mert jogot ad majd a cárnak,
Hogy negyvennyolcért tarkón vághat.

Most csak szitokszó, még csak gúnykép
A Szabadság, az Egyenlőség,
Amit már a *Marseille-i ének*
Verseghyvel rég becsempészett.

A haza áll, de megint ott van,
Mint annyiszor már, a *magosban*:
Mint a léghajó kosarában
Ha egy egész köztársaság van.

Oda kocsmazaj nem hallatszik
Ha cár üvölt, ha sűg Metternich;
A haza onnan szerveződik,
Örökké vagy csak jobb időkig:

Széchenyi *átjön* Angliába,
Hitelt, hidat, hajót a zsákba!
Petőfi, Arany fennen zengi
Milyen magyarnak kéne lenni,

Ady dühöng, mert látva látja,
Mint rohanunk a pusztulásba,
József Attila is hiába
Pöröl, nem válthat meg halála.

Ők a hazám. Magamban hordom.
Csattoghat bár fölöttem London:
Finchley Roadtól a Baker Streetig
Kétszáz esztendőt mondok végig.

Kappanyos András

EGY FILOLÓGIAI REGÉNY VÉGE

Ha el akarunk mondani egy történetet, de nincs birtokunkban az összes tény, akkor hipotézisekhez folyamodunk. Ha az így összerakott történet logikailag koherens, és nem mond ellent az ismert tényeknek, akkor a felhasznált hipotéziseket igazoltnak tekintjük, mindaddig, míg nem merül fel újabb tény, amely ellentmondana nekik. Ez a dedukció, Sherlock Holmes módszere. Az irodalmi értelmezés igazsága sohasem olyan abszolút, mint a fizikai törvényeké, ezért igyekszik szilárd tényekre támaszkodni, de olykor kénytelen ráfanyalodni a hipotézisekre. Ezzel kiteszi magát annak a veszélynek, hogy az új tények érkezése megrendítheti az alapjait.

A kérdés az ÁTOKFÖLDJE részeinek keletkezési sorrendjére vonatkozik. Elsőre úgy tűnhet, hogy ez afféle „akadémikus kérdés”, az öncélú tudás- és becsvágy megnyilvánulása, s megfajtójének olyan jellegű dicsőséget hoz, mint egy új dél-amerikai zuzmó-faj azonosítása. Az ÁTOKFÖLDJE azonban alighanem a XX. századi világirodalom legna-

gyobb hatású és legtöbbet elemzett lírai műve, és a részek keletkezési sorrendjének rendkívüli súlya lehet az értelmezésben. A kérdés egyik legtekintélyesebb szakértőjének, Lyndall Gordonnak például az a koncepciója, hogy T. S. Eliot életének első négy évtizede alapvetően a vallásos megvilágosodás keresésének jegyében telt. (Második életrajzi monográfiájának címe – ELIOT'S NEW LIFE – nem véletlenül utal Dante VITA NUOVÁ-jára.)¹ Ehhez a koncepcióhoz kapóra jön, ha filológiai bizonyítékok valószínűsítik a III. rész (TÜZBESZÉD) elsőbbségét az I. és II. részhez képest: ez azt jelenthetné, hogy Eliot eredetileg spirituális megváltástörténet-allegóriát akart írni (a TÜZBESZÉD Szent Ágoston fordulatának felidézésével végződik), és a komor, nagyvárosi apokalipszis, amivé végül vált a költemény, csak külső erők, elsősorban Ezra Pound és az első feleség, Vivien Eliot² káros befolyásának következménye. Eszerint a költemény elkanyarodik az eredeti művészi szándéktól, és elodázza a keresztény megvilágosodás művészi megvalósítását, amely ily módon csak jó néhány évvel később, a HAMVAZÓSZERDÁ-ban és a NÉGY KVARTETT-ben ölthet alakot.³

Igen látványos példa ez a tények és értelmezések összefüggésére. Az értelmezés teljesen szabad, de a szilárd tények mégis határt szabnak neki. Az értelmezés elveszti az érvényét, ha ellentmond a szilárd tényeknek vagy a tényekre vonatkozó olyan szabályoknak, mint az okság vagy az időrend elve. Egy később bekövetkezett esemény nem lehet egy korábban bekövetkezett esemény okozója. Az ULYSSES hatással lehet arra, hogy hogyan olvassuk Homéroszt, de arra nem, hogy Homérosz hogyan írt.

Ennek fényében nyilvánvalóan nem mindegy, hogy a XX. század legnagyobb hatású költeménye kisiklott megtéréstörténet vagy modern apokalipszis. Világos, hogy e kettő nem zárja ki egymást, és a mű nem zárja ki egyik értelmezést sem. A vers, ha végső esszenciájára pároljuk, mindenképp azt mutatja fel, hogy a modern, urbánus ember számára az autentikus lét lehetősége legalábbis kérdéses. De egyáltalán nem mindegy, hogy erre a belátásra egy egységes, ihletett és kielélt remekmű révén jutunk, vagy egy részleteiben zseniális, de töredékes, félresiklott végtermék, egy művészi fiaskó révén.

Egyrészt rendelkezésünkre áll az ötven-egynéhány lapnyi kéziratköteg, amelyben gépi és kézi tisztázat, franciakockás fogalmazvány, noteszlapra vagy a gépiratok hátuljára írt jegyzet, ceruzával, tollal vagy mindkettővel javított, részben vagy teljesen áthúzott szöveg egyaránt található. Másrészt elég pontosan ismerjük Eliot utazásainak, távolléteinek és találkozásainak menetrendjét, valamint rendelkezésünkre állnak a levelekben előforduló – minden bizonnyal a készülő műre vonatkozó – utalások. Ezenfelül rendelkezünk néhány külsődleges adattal, amelyek segíthetnek a hipotézisek felállításában, így például az I. rész elején álló (a végleges változatból törölt) „Korhely éjszaka” rész⁴ egyértelműen az ULYSSES 14. és 15. fejezetének hatását mutatja, következésképp nemigen jöhetett létre azelőtt, hogy e fejezetek kézírata Eliothoz került.

A kéziratköteg legszembetűnőbb tulajdonsága, hogy a gépi tisztázatok három különböző írógépen készültek. Ha az írógépeket konkrét helyekhez tudjuk társítani, akkor ezzel egyben időhöz is rendeljük őket, így kiadódik a részek megírásának sorrendje. Bár a kéziratköteg számos kézzel írt szöveget, továbbá néhány legépelt, de fel nem használt részletet is tartalmaz, a kész költemény öt számozott része mind hozzárendelhető a három írógép valamelyikéhez. Az I. és II. rész az első gépen, a III. rész és a címlap a második gépen, a IV. és V. rész a harmadik gépen készült. (Monográfiám⁵ borítógrafikája a három írógép hármasszámaiból készült: az első alul-felül kerek; a második felül szögletes, alul ferdén elhúzott; a harmadik felül szögletes, alul kerek, visszakanyarodó.) A harmadik írógép jól azonosítható: az ekkoriban már Párizsban élő

Ezra Pound gépéről van szó, ebből következően a IV. és V. rész tisztázata készült el utoljára, valószínűleg december végén vagy 1922. január elején. Ebben lényegében mindvégig egyetértett minden elemző, kivéve azt a részletet, hogy Lyndall Gordon szerint a IV. rész tisztázata egy további, kölcsönzött, azonosítatlan írógépen készülhetett.⁶ Ez utóbbi feltételezés teljesen alaptalan, talán abból a benyomásból eredhet, hogy a faksimile kiadás képei nem méretarányosak: a különféle nagyságú kéziratlapokat egységes méretűre nagyították, illetve kicsinyítették, így a betűméretek eltérővé váltak. A valóságban nemcsak a méret, hanem a Poundra jellemző lila írógépszalag is egyezik. Lyndall Gordon azonban már 1977-es könyvéhez is az eredeti példányokat vizsgálta meg, ennek ellenére az 1998-as verzióban is fenntartja a negyedik írógép téves és felesleges hipotézisét.⁷

A kérdés tehát voltaképpen csak az első két írógépre vonatkozóan marad nyitott: vajon előbb készült-e el a III. rész, mint az I. és a II? Az első írógépre vonatkozóan is rendelkezünk további információval: ez Eliot saját hordozható gépe, amelyet már a Harvardon (tehát 1914-ben) is használt. A datálásban ez nem sokat segít, hiszen ezt a gépet voltaképpen bárhová magával vihette. A korai elemzők közül Hugh Kenner még ezzel sem ért egyet: szerinte az I. és II. részt Eliot Lausanne-ban egy kölcsönírógépen tisztázta.⁸ Ennek a (többszörösen hamisnak bizonyult) hipotézisnek az az előnye, hogy kivéd bizonyos ellenvetéseket. Grover Smith például szintén azt állítja (tévesen), hogy az I. és II. rész gépirata a folyamat vége felé, Lausanne-ban készült, ám ő ezeket (helyesen) Eliot saját gépéhez köti.⁹ Ha ez így volna, igen nehéz lenne megmagyarázni, hogy a IV. részről Lausanne-ban Eliot miért készített kézi tisztázatot, hiszen nála volt az írógépe, és különösen, hogy a IV. és V. rész tisztázata végül miért Pound gépén készíttette el Párizsban, hiszen Lausanne-ból hazafelé a hipotézis szerint továbbra is vele volt a saját gépe. Kenner – végső soron még tévesebb – feltevése elébe megy ezeknek a kifogásoknak.

Hogy követhetők legyünk, röviden le kell írunk e hónapok eseménytörténetét. Ha eltekintünk a jóval korábban készült, majd részlegesen beemelt töredékektől, akkor az *ÁTOKFÖLDJE* történetét 1921 elején kell kezdenünk. Wyndham Lewis már februárban arról ad hírt egy kiadatlan levélben, hogy látott Eliotnál egy hosszabb, négy részből álló költeményt.¹⁰ Nem lehetünk benne teljesen bizonyosak, hogy ez a megjegyzés már az *ÁTOKFÖLDJE* valamelyik részletére vonatkozik, de nincs más jelöltünk: az előző hosszabb vers, a *GERONTION* már 1920-ban megjelent. Május 9-én Eliot azt írta John Quinn-nek, hogy be szeretne fejezni egy hosszabb költeményt, amely részben már papíron is van.¹¹ Ismét nem tudjuk biztosan, mi ez, de nemigen lehet más, mint az *ÁTOKFÖLDJE* valamelyik része. Június 10-én látogatóba érkezett Eliot anyja és két testvére, Marian és Henry, és augusztus 20-ig maradtak. Ezalatt Marian és anyja az Eliot házaspár otthonában lakott, Henry az öccsével egy kölcsönlakásban, később hozzájuk csatlakozott a vidékről visszatérő Vivien is. Ez az időszak minden bizonnyal alkalmatlan volt a versírásra. A megpróbáltatások Eliotot súlyosan kimerítették, szeptemberben egy idegrovost is felkeresett, majd október 12-től három hónap betegszabadságot kért munkahelyén, a Lloyds Bankban. Október elején rövid ideig Pound is Londonban tartózkodott, és találkozott is Eliotékkal, mint arról egy John Quinn-nek írt levélben beszámol,¹² de kéziratot Eliot aligha mutathatott, hiszen Pound ezt nem hagyta volna ki a riportból. Ezután Eliot három hétre elutazott Margate-be, egy tengeri üdülőhelyre. Felesége elkísérte, majd két hétre magára hagyta. Eliot itt bizonyosan foglalkozott a verssel, ironikus gesztussal később a margate-i szállodaszámlát is hozzácsomagolta a John Quinn-nek

küldött kéziratkötegghez. Ezért a versnek ezt a feltételezett állapotát – a szálloda neve után – Albemarle-változatnak hívja a szakirodalom. Margate-ből november 12-én tért vissza Londonba, majd 18-án feleségétől elindult Svájc felé. Útközben Párizsban meglátogatták Poundékat, Eliot ekkor megmutatta (és feltehetőleg ott is hagyta) a vers elkészült részét. Vivient Párizsban hagyta, ő maga pedig továbbutazott Lausanne-ba, ahol egy szanatóriumban dr. Vittoz terápiája várta. Az év utolsó napjaiban tért vissza Párizsba, ahol Pound írógépén valamelyikük legépelte a közben elkészült új részeket (IV. és V.), és Pound az egész költeményt megbírálta. Elioték január közepén tértek haza Londonba, és a költő valószínűleg ekkor küldött Poundnak egy teljes tisztázatot, amelyből csak a címlap van a birtokunkban, megvan viszont Pound erre adott elismerő válasza, amelyben ezt a verziót 19 laposnak nevezi.¹³ Néhány részletkérdést firtat még: lebeszéli Eliotot a Conrad-idézet mottóként való használatáról (ez nyilvánvalóan számára is új fordulat volt) és három „vegyes” költemény becsatolásáról. Egy további levélváltásban Eliot még a Phlebas-szakasz (az eredetileg sokkal hosszabb IV. rész maradványa) kihagyásáról, valamint a GERONTION előszóként való bekapcsolásáról kérdezi Poundot, aki mindkettőről határozottan lebeszéli.¹⁴ Eliot egy márciusi levélben küldi el Poundnak új választását, a Petronius-mottót,¹⁵ de a kézirat már nem változik. A vers ezzel lényegében készen áll, feltehetően ez a 19 lapos példány megy (kicserélt címlappal) John Quinn közvetítésével a Liveright kiadóhoz, másodpéldánya pedig a *Criterion*-beli megjelenés alapja lesz. A „hibás” címlap így megmarad, és később bekerülhet a Quinn-nek ajándékként elküldött s végül ránk maradt csomagba.

Az írógépeket tehát a London–Margate–London–Párizs–Lausanne–Párizs–London útvonal megfelelő elemeihez kell társítani, így kapjuk meg a versek időrendjét. A felállítható hipotéziseket befolyásolja néhány külső összefüggés. Ezek valamilyen ponton mind felmerültek a vitában, de néhány közülük logikailag kizárja egymást. Ahol a felvetés konkrét személyhez köthető, ott ezt külön jelzem.

1. Valaminek, ami „négyrészes”, már februárban léteznie kellett, Lewis hivatkozása miatt.¹⁶

2. Májusra – a Quinn-nek írt levél szerint – valami már papíron volt. Ez Hugh Kenner és Grover Smith szerint a III. rész volt, Lyndall Gordon felveti, hogy lehetett az I. és II. is.

3. Lyndall Gordon úgy véli, az I. rész eleje (a végső változattól kihagyott „Korhely éjszaka”) nagy valószínűséggel az ULYSSES 14. és 15. fejezetének közvetlen hatása alatt készült – ez a levelezés alapján 1921 májusára tehető.

4. Grover Smith szerint Pound egyszer kijelentette, hogy az első rész elején található csevegést („Nyár tört ránk...”) egy Lausanne-ban hallott beszélgetés ihlette – következésképp ez nem íródhatott 1921 decembere előtt.¹⁷ Erről az adatról nincs független bizonyítékunk.

5. Sok gondot okoz Grover Smith felvetése: az I. rész tartalmazza Madame Sosostris nevét – ennek forrása Aldous Huxley *CROME YELLOW* című regénye, amely csak 1921 novemberében jelent meg.¹⁸

6. Október elején Pound Londonban járt, de Eliot nem mutatott neki kéziratot – Lyndall Gordon szerint nyilván azért, mert még nem volt mit mutatnia.

7. Grover Smith felhívja a figyelmet, hogy a II. rész egyik példányán Vivien jegyzete azt jelzi, hogy postán kapta és küldte vissza a kéziratot, ez tehát minden bizonnyal olyan időpontban készült, amikor távol voltak egymástól – például Vivien Párizsban, Eliot Lausanne-ban.¹⁹

8. A II. rész gépirata biztosan az első után keletkezett, hiszen erre Eliot eleve rágépelte a később elhagyott közös címet: *He do the police in different voices, part II*. Ez az I. rész fölé is odakerült (az lett a *part I.*), de ehhez az első lapot újra be kellett fűzni: a felcím láthatólag kissé ferde a többi sorhoz képest.²⁰

9. Lyndall Gordon szerint a SONG (FOR THE OPHERION) című vers gépirata ugyanolyan, „British Bond” vízjelű papíron van, mint az I. és II. rész, tehát azokkal egy időben keletkezhetett, mivel Eliot rendszerint kis mennyiségben vásárolt géppapírt.²¹ A SONG Wyndham Lewis *Tyro* című lapjában már 1921 áprilisában megjelent, következésképp az I. és II. rész 1921 elején keletkezhetett. Ez az összefüggés akkor sem lenne túlságosan erős, ha tényleg egyeznének a papírminőségek, de valójában eltérnek (az egyik merített, a másik gépi).

Mindezek alapján Hugh Kenner és Grover Smith egyaránt arra a következtetésre jut, hogy a III. rész készült el először, vélhetőleg októberben, és az összes többi (I., II., IV., V.) Lausanne-ban november–decemberben. Ők ketten még csak a faksimile kiadás alapján gondolkodtak. Lyndall Gordonnak módja volt megvizsgálni az eredeti példányokat, ám a többletinformációt részben tévesen elemzi (lásd a 9. összefüggést, valamint a negyedik írógépre vonatkozó hipotézist). Kenner és Smith kronológiáját Gordon előbb kétségbe vonja a 2., 3. és 9. összefüggés alapján, de az 5. és 6. megingatja, így végül nyitva hagyja a kérdést.²² Gordon továbblép az írógépek azonosításában is: korábbi kéziratokkal összevetve az ÁTOKFÖLDJE-példányokat, arra jut, hogy az első írógép Eliot saját táskagépe (ezt Harvard-gépnek nevezi), a második pedig a munkahelyi gépe, amelyet hivatalos levelezéshez használt (irodai gép).²³ Ez utóbbi következtetésnek az az alapja, hogy Eliot néhány 1922-es levelében elnézést kér, amiért a diktált szöveg a megszokottnál formálisabbra sikerült. (Valójában a *Criterion* szervezésével kapcsolatos levelezés miatt alkalmazott egy gépirónót, magánúton.) Ez a – később tévesnek bizonyult – azonosítás meglehetősen kézenfekvőnek látszik, ám Gordon gondolatmenetében teljesen életszerűtlen következtetésekhez vezet: rendkívül nehéz elképzelni, hogy Eliot, a pedáns banktisztviselő a betegszabadsága idejére kölcsönkérje (és meg is kapja) az irodai írógépet. Gordon azt állítja, hogy Margate-be Eliot ezt a gépet vitte magával²⁴ – de vajon miért tette volna, ha volt saját gépe? És Lausanne-ba akkor miért nem ezt a (szemmel láthatóan sokkal jobb minőségű) gépet vitte? És továbbra is megválaszolatlan marad a kérdés, hogy miért készített Lausanne-ban a IV. részről kézi tisztázatot, ha volt nála írógép, illetve miért használta Párizsban Poundét.

Amikor a kilencvenes években a disszertációmon dolgoztam, megpróbáltam a pusztán logika – és a rendelkezésemre álló faksimile – alapján elrendezni ezt a zagyva sorrendet. Lyndall Gordon konkrét adatait – mivel neki módja volt az eredeti példányokat megtekinteni – kritika nélkül elfogadtam. Így elhittem, hogy a második írógép irodai munkaeszköz volt, de azt nem hittem el, hogy Eliot kihozhatta a bankból. Azzal a hipotézissel éltem, hogy Eliot, ha módja volt rá, a jobb minőségű irodai gépet használta. Így azt feltételeztem, hogy a III. fejezet még a betegszabadság kezdete előtt elkészült – talán épp ez lehetett, amiről a májusi levél beszél, és amit talán Lewis is láthatott. Ősszel Margate-be Eliot a saját gépét vitte el, és itt (vagy esetleg november 12. és 18. között Londonban) készülhetett az I. és II. rész gépirata. Végül azt feltételeztem, hogy Lausanne-ban Eliot egyáltalán nem jutott írógéphez: a IV. és V. rész sorsát csak ez magyarázza.²⁵ Jóval később, már az internet korában értesültem róla, hogy rövid cikkében már 1980-ban ugyanerre a következtetésre jutott S. Krishnamoorthy Aithal is.²⁶

Így az 1. és 2. összefüggésnek megfelelőnk – a III. rész már létezhetett. A 3.-nak szintén megfelelőnk, hiszen az I. rész az ULYSSES-fejezetek ismeretében íródott, bár hónapokkal az elsődleges élmény után. A 4. összefüggésnek nem felelünk meg, de ez eleve sem volt túlságosan komoly adat (Pound is, az adatot közlő Smith is tévedhetett). Az 5. feltétel teljesíthető, ha Eliot kéziratban olvasta Huxley szövegét – ez korántsem valószínűtlen, hiszen jól ismerték egymást, közös barátaik voltak. (Vivien egyik leveléből kiderül, hogy az elutazásuk előtti estét Huxley-éknál töltötték.)²⁷ A 6. feltétel nem teljesül, de ez az első kettővel kölcsönös kizáró viszonyban áll, hiszen vagy létezett már megmutatható kézirat (amely májusban, ill. februárban is létezett), vagy nem. A 7. összefüggés teljesül, amennyiben Vivien Poundéknál olvasta először a kéziratot, és megjegyzéseivel Lausanne-ba küldte. A 8. feltétel mindenképp teljesül (ez csak az I. és II. rész közötti sorrendet határozza meg), a 9. pedig eleve téves premisszán alapult. A dolog tehát történhetett volna így.

Disszertációmban és könyvemben a fenti keletkezéstörténet mellett érveltem, és számos interpretatív állítást alapoztam erre a sorrendre. Így például a II. részben, amikor a férfi szereplő így búsong: „*Patkány-közben vagyunk. / Itt veszték el a holtak csontjai*” – ez olyan intertextusként olvasható, amely a (feltételezésünk szerint korábban elkészült) III. részt idézi fel: „*Fehér csontok a csupasz marton / Csak patkányláb zörrenti évről évre.*”²⁸ A megidézett dramatikus szituáció tehát úgy képzelhető el, hogy a férfi szereplő verset próbál írni, de a hisztérikus nő minduntalan megzavarja.²⁹ (Pound e rész mellé két helyen is azt írta: „*fotó*” – nyilván Elioték házasságából vett jelenetet ismert fel benne.) Ezenfelül különálló gondolatmenetet szenteltem Madame Sosostrisnak, a Huxley kulcsregényével való összefüggésnek és a vélhetően megidézett kulcsfigurának, a „hamis jósként” szerepeltetett Bertrand Russellnek.³⁰

Néhány évvel később arra is módomban nyílt, hogy magam is kézbe vegyem az eredeti példányokat. A zárt Berg-gyűjteménynek egy igen nyitott intézmény, a New York Public Library ad otthont. Előzetesen be kell jelentkezni levélben, megadva kutatásunk célját, pontos tárgyát, valamint a témával kapcsolatos eredményeinket. Ha jelentkezésünket elfogadják, onnan már könnyen megy: várnak ránk a megadott időben a mágneszáras ajtó mögött, és a mindössze két kutatóasztal egyikén már ott a kikért doboz. Nehéz elfogódottság nélkül beszámolni arról az élményről, amikor kéziratban látja az ember a bensőségesen ismert, nyomtatásból lefordított sorokat. Megdöbbenő az információ-többség, amit az eredetiség nyújt: látszik a javítások sorrendje, az egyes mozdulatok mögött rejlő indulat, a papír és toll közötti interakció. Ahogyan egy Pollock-festmény is kuszta, véletlenszerű zagyaságnak tűnik a kicsinyített reprodukciókban, de ha az ember közvetlenül szembesül vele, akkor megnyílik egy pluszdimenzió, a mélység, amely egyben történet is, a textúra, amely egymásra épülő indulatok, hangulatok megrogzülése a térben. Egyszerűen nagy élmény volt, amely megerősítette, szó szerint szubsztanciálissá tette az Eliot (és különösen az ÁTOKFÖLDJE) iránti érdeklődésemet. És semmi olyasmire nem akadtam, ami cáfolta volna korábbi hipotéziseimet.

Persze már sejthető, hogy a sorrendre vonatkozó hipotézis azóta megdőlt – különben nem fogtam volna bele ebbe az írásba. Az eddig ismertetett vita a részleteken folyt, az egyes datálásokat alátámasztó érvek gyakran ellentmondtak egymásnak, de lényegében mindenki a III.–I.–II.–IV.–V. sorrend mellett foglalt állást. Abba senki sem próbált belegondolni, hogy miért igyekszünk a III. részt a kezdetté tenni. Az a véleményem, hogy a kéziratok állapota terelt mindenkit ebbe az irányba. Nézzük meg a faksimile kéziratok és az első kiadás közötti változtatásokat statisztikai szempontból.

I. rész: a gépiratban 130 sor, az első kiadásban 76. Ezért a különbségért alapvetően az elejéről kihúzott „Korhely éjszaka” felel: ez 54 sor. Ezenkívül egy sor kiesik („Én, János, láttam és hallottam mindezeket”, a Sosostriis-szakasz vége felé), és egy sor bekerül: „Öd und leer das Meer”. A további néhány változtatás egy-egy szónál nem nagyobb terjedelmű.

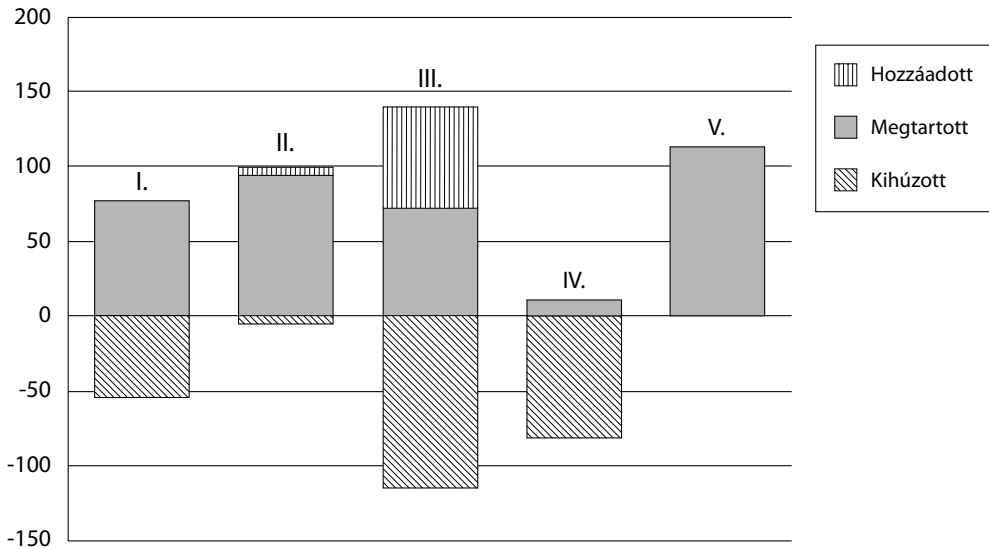
II. rész: a gépiratban 98 sor, az első kiadásban 96. Az első szakaszból kimaradt egy (lényegében tartalmatlan) sor, és a második, dramatikus szakaszból is egy („Az elefántcsont figurák összekötnek minket”). Egy sor kicserélődött a második szakaszban, és kettő a harmadikban – ez utóbbiak Vivien írott javaslatait követve. A többi változtatás egy-egy szó kicserélését érinti.

III. rész: a gépirat 188 soros, az első kiadás verziója 139, de ebből mindössze 72 azonos (többé-kevésbé) a gépirat soraival. A végleges változatba került további 67 sor kézirata csak ceruzával írt fogalmazványokban áll rendelkezésünkre (néhány még ilyen formában sem), ugyanakkor van itt még további húsz-egynéhány sornyi ceruzás fogalmazvány, amely végül sehová sem illeszkedett – köztük olyan szakaszokba szánt betoldások, amelyeket később teljesen kihúztak.

IV. rész: a gépirat 92 soros, a kiadásba csak az utolsó 10 sor került át, ez azonban változtatás nélkül.

V. rész: a gépirat 113 sor, ahogyan a megjelent verzió is, csupán néhány szó különbözik.

Egyértelmű, hogy a III. rész gépi tisztázata állt a legtávolabb a publikált verziótól, mondhatni, ez volt a legkezdetlegesebb, legzavarosabb állapotban. Ez grafikonon is látványossá tehető:

A többi résznél a változtatások jórészt egy-egy nagy, egységes tömb kihúzását, illetve egy-két sor lecserélését jelentették: a megmaradt részek megőrizték a struktúrájukat. Nem így a III. résznél, amely radikálisan átrendeződött. A gépirat elején álló 70 sor

eltűnik, és teljesen különböző 12 sor kerül a helyére. (Az eltűnő 70 soros Fresca-jelenethez még egy 17 soros betoldás is tartozik; ez a grafikonban nem szerepel.) A gépirat következő 30 sora megmarad, majd 20 sora a selejtbe kerül. Itt érünk el a Tiresias-jelenethez, amely a gépiratban 73 sor, az első kiadásban csak 44: az eredetileg gáncs-talan páros rímes quatraine-eket alaposan megrostálták. A gépirat ezzel véget is ér, ami a III. rész publikált verziójából még hátravan, az három különböző, csak ceruzával lejegyzett töredékből áll össze: „*Ó város város*” (7 sor, fogalmazványja egy lapon található egy, a gépiratban más helyen szereplő, de kiselejteztet szakasszal); „*Elisabeth és Leicester*” (26 sor); „*Temze-lányok/Buddha-Ágoston*” szakasz (20 sor, ez az egyetlen kézírásos vázlat, amelyhez Pound hozzányúlt: „*Gépeled le valahogy – OK – OK – echt*”).³¹ Érdekes, hogy a III. résznek Eliot a gépiratban a TŰZBESZÉD címet adta, de Buddha híres beszédéből (amelyre a cím utal) csak az utólag beszerkesztett töredékben jelenik meg konkrét idézet. Azt is fontos észrevenni, hogy a spirituális önéletrajzjelleg, a megváltáskeresés motívuma is csak a végső szerkesztési műveletben rajzolódik ki.

A III. rész tehát olyan képet mutat, mintha a szerző valamikor késznek gondolta volna, de az újabb, elkészülő részek változó kontextusában egyre inkább csak alapanyag-nak tekintette, akár egy bontóba küldött régi autót. Mindez nagyon erősen azt a lát-szatot kelti, hogy a III. rész készülhetett először. További érv emellett, hogy az első két részen Eliot jelezte az összetartozást (part I. és II.), de a III. részen nem: kézenfekvő feltételezés, hogy e rész születésekor még nem is volt több rész. Ez az egyetlen olyan rész, amelyet Pound két különböző példányon is összefirkált, az egyikben ráadásul ceruzát és tollat is használt, ami összesen három alkalomra utal, összhangban Eliot levél-beli megjegyzésével: „*Háromszor ment keresztül a szűrőn Poundnál és nálam, szóval végleg-snek tekinthető.*”³² Három alkalomhoz nyilván több idő kell: ez is a III. rész korábbi születésére utal. És végül ott van még az írógép szerinti elkülönülés is, a III.–I.–II.–IV.–V. sorrend tehát rendkívül valószínű. De nem igaz.

2005-ben jelent meg Lawrence Rainey könyve REVISITING THE WASTE LAND címmel. Rainey elvégezte azt a munkát, amit valakinek már évtizedekkel korábban el kellett volna végeznie: felkutatta Eliot összes elérhető autográf iratát (a gépiratokat is beleértve) a kezdetektől 1922 végéig, köztük a kiadott és kiadatlan leveleket, iskolai dolgozo-tokat, magánfeljegyzéseket és publikálásra szánt kéziratokat, mintegy 1200 lapot. Meg-mérte az összes papírt (a vastagságukat is), leírta a minőségüket, a vízjelüket. Mivel a papírméreték egységes, ISO 216-os szabványát akkoriban még nem vezették be (az Egyesült Államokban egyébként a mai napig sem), a lapok igen változatos nagyságúak, s ez sokat segít a keltezetlen darabok datálásában. Rainey a gépiratok betűszélességét is megmérte, és – némileg várható módon – háromféle értéket, azaz három írógépet talált.³³ Az egyik betűi 2,54 milliméter szélesek, ez tehát egy Pica szabványú gép, amely 10 betűt ír hüvelykenként. Ilyen betűkkel mindössze két kézirategységet talált, s a gépben történetesen lila szalag volt: ez Pound gépe, a IV. és V. rész gépirata. A másik két gép Elite szabványú, hüvelykenként 12 betűvel, azaz elvben 2,11666 milliméter széles betűkkel. Az egyik érték azonban a valóságban 2,10-nek, a másik 2,12-nek bizo-nyult. Amikor az adatokat táblázatba foglalta, Rainey azt találta, hogy 1921 augusztusáig kivétel nélkül minden datálható gépirat a 2,12-es géppel készült, 1921 szeptemberétől kezdve viszont (kivéve persze a két lila betűs különcöt) a 2,10-essel. Mondanom sem kell, hogy az ÁTOKFÖLDJE I. és II. részének kézírata a 2,12-es géppel íródott, míg a III. részé a 2,10-essel.

És az is pontosan rekonstruálható, hogy mi történt. Vivien Eliot augusztus 23-án ezt írta sógorának, Henry Eliotnak: „*És az írógép? Mit jelentsen ez, kérem szépen? Aligha téveszt-hetted össze őket az adott körülmények között. De akárhogy is legyen, angyalnak mutatkoztál. Egy nyavalyás [bloody] angyalnak, ahogy ideát mondják.*”³⁴ Az történt tehát, hogy a család távozásakor – ajándékként, meglepetésként – Henry a saját, modernebb írógépét hagyta hátra a lakásban, és öccse régi, gyengébb minőségű gépét vitte magával Amerikába. Később Eliot maga is köszönetet mond: „*Fájdalmasan meghatott, mikor megláttam, hogy titokban itt hagytad a saját írógépedet az én nyomorúságos, régi gépem helyett, amely, remélem, nem fog darabokra hullni. Mindig ugyanazt érzem, valahányszor ránézek vagy dolgozom rajta.*”³⁵

Ez a fordulat megérdemel egy kis technikai kitérőt. A szóban forgó írógépek típusát nem tudjuk pontosan azonosítani (valószínűleg ma már nehezen is találnánk olyan rendőrségi szakértőt, aki képes erre), de ez valójában nem is szükséges.³⁶ Ha valóban könnyen felkapható táskagépekről volt szó, akkor az 1914-től használt „Harvard-írógép” az 1912-től gyártott Corona 3 típus lehetett, vagy valamelyik kortárs riválisa. A tízes évek hordozható írógépei azáltal érték el a kis súlyt és méretet, hogy csak három billentyűsoruk volt: az angol ábécé 26 betűje, valamint a vessző és a pont. A számok és egyéb írásjelek használatát az tette lehetővé, hogy a gépeket kétfajta emelőbillentyűvel (shift) szerelték fel: a CAP kellett a nagybetűk, míg a FIG a számok és írásjelek megjelenítéséhez. Minden betűkar három jelet tartalmazott tehát, és az emelés mértékétől függött, hogy közülük melyik kerül a papírra. A 28 billentyű megháromszorozásával sikerült elérni, hogy a hordozható gépek is éppúgy alkalmasak legyenek 84 különböző karakter megjelenítésére, mint a szabványos, négy sorban 42 betűbillentyűt tartalmazó asztali gépek. A konstrukció hátránya, hogy lehetővé kell tenni a kocsi (illetve, elrendezéstől függően, a kosár) nagyobb, három pont közötti mozgását, ezért a betűk pozicionálása nem lesz olyan pontos, mint a négy billentyűsoros gépeknél, amelyek elemei csak két pont között mozognak. Az I. és II. rész gépiratán jól látható, hogy a sorok alapvonala meglehetősen zezugos. 1920-ban jelent meg az első olyan hordozható írógép, amely teljes, 42 gombos billentyűzettel rendelkezett: a Remington Portable. Valószínűleg ilyen vagy ehhez nagyon hasonló gép lehetett, amelyet 1921 nyarán Henry bátyja Eliot számára ott hagyott a lakásban. Ez volt a technológiai újítás, amelyet Vivien olyan hitetlenkedő örömmel fogadott, és amelynek hatása igencsak szembeötlő a gépiratok írásképeinek javulásában (arról nem is beszélve, hogy bizonyára dolgozni is könnyebb volt vele).

A filológiai igazságot a maga teljességében Lawrence Rainey tárta fel, de el kell ismerni, hogy Lyndall Gordonban már korábban megszületett a felismerés. 1998-ban – két korábbi monográfiáját összevonva és átdolgozva – bő hétszáz oldalas életrajzot adott ki T. S. ELIOT – AN IMPERFECT LIFE címmel. Az első korábbi kötetből átemelt fejezetek közül csak egyet írt át radikálisan, a címét is megváltoztatva: az ÁTOKFÖLDJÉ-ről szólót.³⁷ Az új kötetnek is része az ÁTOKFÖLDJE-töredékek datálásáról szóló függelék, változatlan címmel, de új tartalommal. Lyndall Gordon ekkor már tudott az írógépek cseréjéről – ha máshonnan nem, az 1988-ban, Eliot születésének centenáriuma megjelent, évtizedek óta várt LETTERS-kötetből. A levelek kiadása önmagában nem volt elég a teljes tisztázáshoz, sőt egyes pontokat össze is zavart, például Pound egyik perdöntő levelét tévesen, decemberre datálta január helyett.³⁸ Gordon 1998-as könyvében azonban már helyesen szerepel a keletkezési sorrend, kivéve azt a mozzanatot, hogy a Conrad-motóval ellátott címlapot is Margate-be, 1921 novemberére datálja,³⁹ noha ez minden bizonnyal csak 1922. januári, a Londonba való visszatérés után keletkezhetett

(mindaddig nemcsak a mottóról, hanem a címről sem esik szó a levelezésben; a címlaphoz Pound nem nyúlt, csak levélben hivatkozott rá). A valós sorrend belátása természetesen örömteli fejlemény, de talán érdemes lett volna említést tenni a korábbi vitákról és tévedésekről – sajátokról és másokéről. Ez nem csökkentette, hanem növelte volna az érvelés tudományos hitelét.

Mint korábban említettük, Gordon a negyedik írógép értelmetlen hipotézisét is fenntartja, de legfontosabb annak a sugallatnak a fenntartása, hogy az *ÁTOKFÖLDJE* valamiféle tétvét, zsákutca, kisiklás volt Eliot pályáján, amelyet voltaképpen külső erők (elsősorban Ezra Pound és Vivien Eliot) erőszakoltak rá, s amely nélkül töretlenül haladt volna *voltaképpeni* célja, az anglo-katolikus megtérés (majd évtizedekkel később a második házasság réve) felé. Abban semmi kivetnivaló nincs, hogy Gordont Eliot elsősorban vallásos költőként érdekli, és hogy hőse életét egy megváltástörténet narratív keretébe helyezi. Az a különös, hogy nem látja be, az *ÁTOKFÖLDJE* és a hozzá kapcsolódó spirituális és életrajzi megpróbáltatások milyen elidegeníthetetlen részei ennek a megváltástörténetnek. Pedig ehhez maga a vers ad kulcsot (igaz, nem keresztény szimbolikával): a megértést meghaladó béke eléréséhez ki kell szakadni a modern, urbánus élet kísértéseiből, át kell esni az „akasztott ember”, illetve a vízbefúlás (tengeri átváltozás) fordulatan, el kell viselni a hegyi zarándoklat szomját és szárazságát, a „veszélyes kápolna” ránk rótt terheit, s végül megérteni, amit a mennydörgés éppen nekünk beszél. Az *ÁTOKFÖLDJE* nagyon is tartalmazza azt a spirituális önéletrajzot, amelyet Lyndall Gordon hiányol, s végkimenetele semmivel sem pesszimistább, mint a későbbi, keresztény szimbolikával dolgozó költemények némelyikének, például a *HÁROMKIRÁLYOK UTAZÁSÁNAK* vagy a *SIMEON ÉNEKÉ*-nek.

Álláspontját Lyndall Gordon többek között azzal az érveléssel támasztja alá, hogy az *ÁTOKFÖLDJE* megírása után Eliot nem talált megnyugvást, zaklatott maradt, depressziója nem múlt el.⁴⁰ Ez az érv – minden tiszteletünk mellett – gyerekesnek mondható. Ha a lírai művek értékét a szerzőjükre gyakorolt terápiás hatás alapján határoznánk meg, az igencsak átírná a kánont, és tömegével hozna felszínre olyan verseket, amelyek a szerzőjük közvetlen környezetén kívül teljesen érdektelenek: például kifejezetten terápiás szándékkal írt szövegeket. József Attila utolsó verse az egyensúly megtalálásáról szól, és semmit sem von le az értékéből vagy hiteléből, hogy szerzője a saját életében és elméjében igencsak távol állt az egyensúlyi állapottól.

Az *ÁTOKFÖLDJE* befejezését követő sötét lelkiállapot igazolására Lyndall Gordon Eliot egyik közeli barátját, Conrad Aikent hívja segítségül. Aiken (Gordon előadásában) elmeséli, hogy azon a télen gyakran ebédeltek együtt, és Eliot arra panaszkodott, hogy a munkából hazatérve csak ül a kihagyott ceruza és az üres papír előtt, és képtelen írni. Az adathoz tartozó végjegyzetben Aiken történetének folytatását is megemlíti Gordon: eszerint ennek az állapotnak az vetett véget, hogy Eliot elutazott Lausanne-ba, és megírta az *ÁTOKFÖLDJÉ*-t.⁴¹ Vagyis szándéka szerint Aiken – még ha a dátumokban tévedett is – itt nem az *ÁTOKFÖLDJE* befejezését követő, hanem az *azt megelőző* kreatív elakadást írta le. Egyébként is értelmetlen felvetés, hogy ekkora kreatív erőfeszítés után hetekkel az ihlet hiánya súlyos krízist jelezne: 1922 márciusában Eliot azt írja Poundnak, hogy két-három évig bizonyosan nem fog hasonló léptékű művet írni,⁴² és valóban, legközelebb három év múlva, 1925-ben jelentkezett új verssel. Mivel ennek áttekintése nyilván gyengítené Gordon érvelését, a díjnyertes könyv újabb változatából ez a jegyzet ki is marad,⁴³ bár magában az érvelésben egy betű sem változik.

Lyndall Gordon azzal is igyekszik alátámasztani a saját narratíváját, hogy azt bizonygatja, Eliot utóbb nem kedvelte az ÁTOKFÖLDJÉ-t, igyekezett eltávolítani magától. Ez annyiban természetesen igaz, hogy szerette volna, ha későbbi műveit önmagukért és önmagukban értékeli, nem leghíresebb munkájának árnyékában. Gordon idézi Eliot egyik levelét 1922 novemberéből, amelyben azt írja: „*Ami az Átokföldjét illeti, számomra túlhaladott dolog, új formák és stílusok felé keresgélek.*”⁴⁴ Ez a mondat azonban a kontextusban főként annak szól, hogy végre tülesett az amerikai és brit kiadás nehézségein. De könnyen idézhetünk olyan helyeket, amelyek azt mutatják, hogy pontosan tisztában volt a munka értékével. „*A legnagyobb munkám*” – írja Scoffield Thayernek, a *Dial* szerkesztőjének 1922 márciusában,⁴⁵ majd júniusban Quinn-nek: „*Szerintem a legjobb, amit valaha csináltam, és Pound is így gondolja.*”⁴⁶

Térjünk vissza azonban a feltételekhez, amelyeket a kronológia kialakításához próbáltunk használni. A kronológia immár kialakította magát, nézzük meg, mit szólnak ehhez a feltételek.

1. A Lewis által februárban látott négyrészes költemény lehetett az I. rész, amely a gépiratban igen prominensen négyrészes: három asterisk-sor választja el a részeket.

2. Májusra készen lehetett az első két rész, immár a közös (noha később elvetett) Dickens-címmel. Erre hivatkozhatott Eliot mint készülő, nagyobb műre, amely még további részekkel fog bővülni.

3. Az ULYSSES-összefüggésre nem tudunk biztos magyarázatot. Ha Eliot csak májusban olvasta az ULYSSES vonatkozó fejezeit, akkor Lewis februárban nem láthatta az ezek által ihletett szakaszt. Nem zárható ki, hogy az első lapon található, utóbb kidobott „Korhely éjszaka” később készült, mint a vers többi (megtartott) része. (Bár a papírjuk is egyforma – ugyanakkor a 2,12-es írógép egészen augusztusig rendelkezésre állt.) Az „*Április, a kegyetlen*” sorral kezdődő oldalon azonban kettes oldalszám látható, és az első vesszor felett egy szakaszhatárt jelző asterisk-sor. Vagyis, ha a „Korhely éjszaka” későbbi (például májusi) fejlemény, akkor egy másik, ismeretlen és még korábban kiselejtezett első szakasszal kell számolnunk. További lehetőségek még: 1: Lewis talán valami egészen más szöveget, esetleg korai vázlatot látott, amit nem tudunk azonosítani; 2: Eliot az ULYSSES-től teljesen függetlenül trafált bele az átmulatott éjszaka témájába és szüzséjébe – ez elég valószínűtlen, ha például olyan konkrétumokat tekintünk, mint a részeg versenyfutás vagy a rendőri intézkedést elhárító, befolyásos jóakaró.

4. Ez csekély hitelű és csekély súlyú adat, talán nyelvbotlás: biztos, hogy a „*Nyár tört ránk*” kezdetű szakasz nem az 1921. végi lausanne-i tapasztalatok alapján készült. Lehetséges, hogy az élmény Eliot valamelyik korábbi utazására vezethető vissza – legkézenfekvőbbben 1911-es müncheni útjára (Hofgarten, Starnbergersee).

5. A Madame Sosostris-problémára Lyndall Gordon újabb könyve kielégítő magyarázatot ad.⁴⁷ A név és a referencia felhasználásához nem volt szükséges, hogy Eliot előzetesen olvassa Huxley kulcsregényét vagy annak kéziratát: minden bizonnyal a társaságban közszájon forgó anekdotáról volt szó. Hozzátehetjük még, hogy Eliot, Huxley és (a burkoltan mindkettőjük által kigúnyolt) Bertrand Russell egyaránt bejáratosak voltak Garsington Manorba, Lady Ottoline Morrell házába, akár még az is lehetséges, hogy mindnyájan jelen voltak, amikor Russell „Madame Sosostris” álnéven, jósnóként szerepelt egy jótékonyági rendezvényen. Akár tanúja volt Eliot az esetnek, akár csak hallomásból értesült róla, alapos oka volt rá, hogy Russell irányában elhelyezzen egy intellektuális tördőfést, és ehhez nem volt szüksége Huxley közvetítésére.⁴⁸

6. Októberben az I. és II. rész gépirata bizonyosan készen volt, Eliot ennek ellenére nem mutatta meg Poundnak. Valószínűleg rá akart jönni előbb, hogy merre is tart a költemény: a III. rész kialakulásának zaklatott története is erre mutat.

7. Quinn-nek írt májusi levelében Eliot arra is utalt, hogy Vivien nincs otthon, a tengerparton pihen.⁴⁹ Teljesen elképzelhető, hogy a II. rész példányát a költő ekkor küldte el neki, és Vivien ekkor írta rá lelkes megjegyzéseit és (később nagyrészt elfogadott) javaslatait. Amikor november–decemberben Pound a saját bíráló megjegyzéseit ugyanerre a példányra írja, többször is keresztezi Vivien halvány, ceruzás megjegyzéseit: ez arra mutat, hogy a Vivientől származó glosszák már régiek és Eliot számára ismertek lehettek. Ha frissek, egyidejűek lettek volna, Pound bizonyára nagyobb tiszteletet tanúsít irántuk.⁵⁰

8. Az I. és II. rész közötti sorrend eddig sem volt kétséges, de az újabb ismeretek visszaigazolják (ha az ULYSSES-összefüggést figyelmen kívül hagyjuk, akkor az I. rész elkészültét februárra, a II.-ét május elejére tehetjük).

9. Az I. és II. rész gépiratai (a papírminőségtől függetlenül) minden bizonnyal valóban egy időben készülhettek a SONG (FOR THE OPHERION) című verssel, ezt kissé megerősíti, hogy a vers Gus Kurtzsch álneven jelent meg, és ez a név (ceruzával) a „Korhely éjszaka” gépiratán is felbukkan.

Majdnem mindenre választ kaptunk tehát, csak az ULYSSES-re alapuló, kihúzott kezdő szakasz („Korhely éjszaka”) kérdése nem rendeződött megnyugtatóan. Lawrence Rainey azt feltételezi, hogy a februárban Lewis által látott, négyrészes kézirat még nem tartalmazta ezt az első lapot, amely nem is készülhetett el május előtt. Felveti, hogy az I. rész további lapjaira utólag kerülhettek az oldalszámok – ez elég önkényes feltételezésnek tűnik, az íráskép egyáltalán nem utal ilyesmire. Végül inkább úgy foglal állást, hogy májusban Eliot – annak tudatában, hogy a nyáron nem folytathatja a munkát – igyekezett végleges formába hozni a kész anyagot, és egyszerre gépelt le mindent, ami már megvolt: nevezetesen az I. és II. részt. Hozzáteszi, hogy novemberben feltehetőleg ugyanilyen módon igyekezett Eliot „rendet rakni” az elutazása előtt, s ennek köszönhető a III. rész gépirata. Ezek szerint Lewis februárban mégsem ezeket a lapokat látta – ebben megnyugodhatunk.⁵¹

Joyce lehetséges hatása persze nem pusztán filológiai kérdés. Lyndall Gordon tudatosan igyekszik eltávolítani Eliotot (azaz a saját Eliot-narratíváját) az agnosztikus és antiklerikális Joyce befolyásától. Véleménye szerint az átvételek jelentéktelenek, és főként a 3. (Próteusz) és a 6. (Hádész) fejezetre vonatkoznak (töprengés a „tengeri átváltozáson”, csontokat zörrentő patkányláb stb.)⁵² Az átmulatott éjszaka dublini és bostoni verziójára (nyilván tekintettel az utóbbi kiselejtett státuszára) nem sok szót veszteget, azt pedig meg sem említi, hogy történetesen mindkét műben (a végleges változatokban) található olyan jelenet, amelyben három prostituált vallja meg bukásának történetét. Felidézi (forrás megadása nélkül), hogy 1922-ben Eliot Virginia Woolfnak, aki közismerten nem kedvelte Joyce-ot, elmarasztalóan nyilatkozott az ULYSSES néhány vonatkozásáról,⁵³ de azt nem tartja fontosnak, hogy Eliot a *Criterion* első számában – az ÁTOKFÖLDJE első brit megjelenése mellett – közli Valery Larbaud ULYSSES-esszéjét, amivel a lap határozottan állást foglalt a mű körüli vitában. Nem említi azt a bölcs és lelkes recenziót sem, amelyet Eliot az ULYSSES-ről írt, és amelyben pontos szavakkal határozza meg, hogy mivel tartozik *poétikai értelemben* Joyce-nak.⁵⁴ Gordon az *ideológiai* különbséget hangsúlyozza közöttük, s művének újabb verziója még egy végső

érvvel bővül: Vivien Eliot 1921-ben Párizsban (férje lausanne-i tartózkodása alatt) találkozott Joyce-szal, akit hiúnak, egoistának és érzéketlennek talált.⁵⁵ Arról nincs adatunk, hogy Joyce milyen véleményt alkotott a találkozásról, maga Eliot viszont Quinnnek írt levelében elbűvölőnek (quite charming) írja le Joyce személyét, akivel még 1920 őszén Párizsban találkozott.⁵⁶ Gordon ezt a benyomást nem említi.

Rainey érvelését nem befolyásolják ilyen ideológiai megfontolások, hiszen ő – filológusként – a tények pontos meghatározásában érdekelt. Több tény van a birtokában, mint az Eliot-filológiában korábban bárkinek, s talán ez okozza, hogy következtetéseiben olykor nem elég mértéktartó – ahogyan azt az ULYSSES-problémára adott válaszában is láthattuk. Egyszerűen minden kérdésre meg akar felelni, akkor is, ha a válaszhoz nincs elég adatunk, és akkor is, ha a válasznak nincs különösebb értelme, mivel nincs interpretációs jelentősége. A legtöbb zavart ezúttal is a III. rész okozza. Rainey azt feltételezi, hogy Margate-ben nem volt Eliotnál írógép, ott a III. rész kézzel írt darabkái készültek.⁵⁷ Ez nagyon is elképzelhető: a levelezés mindenesetre igazolja. Érdemes idézni is ezt a részt, mivel szokatlanul specifikus: „*Nyers fogalmazványban megírtam a III. rész egy részét, de nem tudom, megteszi-e, meg kell várnom Vivien véleményét, hogy nyomdaképes-e. Mindezt egy ernyő alatt üldögélve a parton – egész nap ott vagyok, amikor épp nem pihenek. De csak nagyjából ötven sort írtam [...]*”⁵⁸ Ez a leírás elég egyértelművé teszi, hogy írógép itt nemigen játszott szerepet, és a III. rész le nem gépelt darabjai nagyjából ki is adják az 50 sort.

Rainey úgy folytatja, hogy a III. rész gépirata minden bizonnyal akkor készült, amikor Eliot Margate-ből visszatért Londonba, de még nem indult el Párizsba, illetve Lausanne-ba, hiszen az utazás előtt rendezni akarta a készen álló anyagot. Megmagyarázhatatlan, hogy ez esetben miért éppen a legfrissebben elkészült darabokat nem tisztázta le (igen gyenge indok, hogy épp erre nem lett volna ideje). Ha a levél szerint tudta, hogy a III. részről van szó, akkor ez vajon miért nem szerepel a gépiraton? Ráadásul a gépirat utolsó oldala elég egyértelműen jelzi, hogy az egység végéről van szó, legalábbis nehéz lenne másképp megmagyarázni az utolsó versszak előtt látható legalább 15 sornyi üres helyet.⁵⁹ Sokkal valószínűbb tehát, hogy a III. rész gépirata már Margate előtt elkészült, a meglévő anyag összefoglalására már szeptember–október folyamán sor került, Eliot pedig Margate-ben ezt bővítette tovább. De abban korántsem lehetünk biztosak, hogy a levél épp arra a mintegy 50 sorra utal, amely a III. rész darabjaként ránk maradt. Persze, a harmadik Temze-lány szavai – „*On Margate Sands. / I can connect / nothing with nothing*” – nagyon is szembeötlően ironikus önreferenciának tűnnek: maga a III. részen dolgozó Eliot az, aki a margate-i strandon semmit semmivel nem tud összekapcsolni. Semmi nem szól az ellen, hogy ezek a sorok valóban a margate-i strandon íródtak, de azt sem zárja ki semmi, hogy hetekkel később idéződött fel az emlék. Valójában az lenne a tisztességes, ha megelégednénk azzal, amit biztosan tudhatunk, és nem vetítenénk ki tényként a sejtéseinket. A III. rész létrehozásának belső történetét nemigen tudjuk pontosabban rekonstruálni – továbbra is rejtély például, hogy a gépirat címe TŰZBESZÉD, miközben a Buddha TŰZBESZÉD-éből származó részlet csak a ceruzás vázlatban bukkan fel. Eszerint a ceruzás vázlat akár egy korai, teljesebb fogalmazvány része is lehet, amely a gépiratból kimaradt, a végleges verzióba mégis bekerült.

A rekonstrukciót különösen megnehezíti, hogy Eliot az egyes szövegdaraboknak rendszerint csak az utolsó verzióját tartotta meg: amiről van gépirat, arról nem maradt fenn előzetes vázlat, és (néhány kivételtől eltekintve) azoknak a korai vázlatoknak ke-

gyelmezett meg, amelyekről nem készített tisztázatot. Rainey úgy rakja össze a történetet, mintha az egyes részek egy folyamatos terv szerint készültek volna el és selejteződtek volna ki. Valójában az alakuló költemény egy-egy pillanatnyi összetételét, kiterjedését éppúgy képtelenség meghatározni, mint egy elektron pillanatnyi helyzetét: itt is valamiféle „valószínűségfelhőt” gondolhatunk el. Eliot egy 1921. december 19-i levélben – tehát a lausanne-i tartózkodás vége felé – 800–1000 soros készülő költeményről beszél,⁶⁰ noha ennyi az összes kihagyott résszel és járulékos szöveggel együtt sem készült soha. A III. rész egy példányán ugyanakkor található egy összeadás: $76 + 97 + 113 = 286$.⁶¹ ez egyértelműen az I. rész (a „Korhely éjszaka” nélkül), valamint a II. és az V. rész sorainak összegzése: a III. rész sorsa még nyilvánvalóan függőben volt, a IV. részből pedig Pound alig hagyott valamit, és Eliot kis híján a maradékot is törölte, tehát ebben a pillanatban csupán 286 sor volt teljesen biztos. A végleges költemény 433 soros lett.

Rainey a keletkezéstörténet rekonstruálásakor szilárd, körülírt szövegegységekben gondolkodik: a megírás feltételezhető időpontja szerint rétegekre (strata) osztja a kéziratkorpuszt.⁶² Ez akár tökéletesen helytálló is lehet mint a szóban forgó papírdarabok története, ez azonban nem azonos a költemény történetével. Rainey rekonstrukciójában nehezen találunk helyet a ceruzás vázlatok, első fogalmazványok, a „valószínűségfelhő” darabkái. A III. rész végét alkotó, feltehetőleg Margate-ben készült töredékek státuszáról nem nyilatkozik, de gyakorlatilag tisztázatnak tekinti őket. És kifejezetten tisztázatnak (autograph fair copy) állítja be az V. rész legkorábbi ismert lejegyzését, amely Valerie Eliot szerint is első fogalmazvány (first draft).⁶³ A IV. és V. rész kézzel leírt változatai (amelyek alapján Párizsban, Pound gépén készült a gépirat) így azonos státuszba és azonos *stratum*ba kerülnek, hiszen papírjuk is azonos minőségű: mérete, vastagsága, szerkezete egyezik. Az a különbség csak a függelék táblázatában jelenik meg, hogy a IV. rész lejegyzése tollal, az V. részé ceruzával készült. A két kézírás szembeötlő eltéréseiről (hiszen a IV. rész kézírata a gépiratot pótolni igyekvő kézi tisztázot, feltehetően korábbi fogalmazványok alapján) egyáltalán nem esik szó, mint ahogy arról sem, hogy az V. rész papírja történetesen franciakockás. Nem nagyon lehet kétségünk afelől, hogy ez a két dokumentum, ha egy időben készült is, valójában különböző munkafázist reprezentál. Úgy tűnik, Eliot munkamódszerében a kézi tisztázot anomália: ilyen csak akkor készített, ha nem állt rendelkezésére írógép, de sürgősen meg kellett mutatni valakinek a szöveget (vagyis Lausanne-ban, Párizsra készülve). Rainey a rendszerezés kényszerében tendenciózusan válogat a rendelkezésére álló tények között. Az általa feltárt tények fontosságához és eredetiségéhez nem fér kétség, de az összehatást lerontja, hogy közülük keveredik néhány nem tény: feltételezés és valótlanság is.

Keressük meg a tanulságot. Lyndall Gordon T. S. Eliot lelkének történetét kívánja elmondani, Lawrence Rainey pedig a betűk papírra kerülésének történetét. Mind a kettő fontos, legitim módon érdekes történet, de egyik sem azonos az ÁTOKFÖLDJE című költemény történetével. Minden elbeszélte történetünk értelmezés, még akkor is, ha a tudományos objektivitás talaján állunk. A tudományos objektivitás talaját talán épp az teremti meg, hogy tisztában vagyunk a saját narrációnk kereteivel.

Lyndall Gordonnak az a törekvése, hogy lefokozza, valamiféle eltérítés eredményének állítsa be az ÁTOKFÖLDJÉ-t, még saját szempontjából sem gyümölcsöző. Augustinus sem maradt volna máig vonzó író a tévelygések leírása nélkül, és Dantéból sem a PARADICSOM a legizgalmasabb. Az ÁTOKFÖLDJE tökéletesen alkalmas annak illusztrálására, milyen nehéz, megpróbáltatásokkal és tévutakkal terhes folyamat lehetett Eliot spiri-

tuális vándorlása: az ÁTOKFÖLDJE saját, kibontható narratívája is ilyen folyamatot ír le, miközben a vers létrejöttének rekonstruálható története maga is szimbolikus Grál-keresés. Meglehet, hogy Eliot saját, személyes Grál-keresésében ez a mű csupán köztes állomás, de semmiképpen sem tévút. Az ön maga adekvát szimbólumait kereső huszadik századi modernség számára pedig maga a Szent Grál (az egyik).

Az újabb filológiai eredmények mindemellett azt sejtetik, hogy az ÁTOKFÖLDJE keletkezése mégsem volt annyira kacskaringós folyamat, mint eddig hittük. Eliot lényegében abban a sorrendben írta a részeket, amelyikben mi olvassuk őket: az esetlegesség, szándékolatlanság, véletlenszerűség szerepe sokkal csekélyebb, mint azt az elemzők feltételezték. A megírás folyamatát eddig úgy képeztük, mint az alkatrészek legyártásának, szelektálásának és kreatív rekombinálásának munkáját. Valójában mindez sokkal lineárisabb, szekvenciálisabb rendben zajlott, sokkal közelebb állt ahhoz, ahogyan hagyományosan elképzelhetjük egy művészi koncepció materializálódását. Eliot részenként haladt a megvalósításban, és a folyamat során változott a számba jöhető megvalósítási lehetőségek száma. A III. rész megírása idején ez a valószínűségfelhő jelentősen kiszélesedett (lásd a 286 sor és a 800–1000 sor lehetősége közötti oszcillálást is), azután a vége felé ismét leszűkült: az V. rész első fogalmazványa a jelzett hűzások és cserék végrehajtása után csak néhány szóban tér el a kinyomtatott változattól. A korábbiaknál sokkal inkább úgy tűnik, hogy Eliot igen pontosan tudta, mit akar, csak néha nem tudta, hogy tudja. Ez nem pusztá játék a szavakkal: Pound éppen ezen a ponton segített. Nem a maga szándékát erőltette Eliotra, hanem a mű szándékát segített felszínre hozni, az *intentio operist* vagy Eliot kifejezésével az *entelechiáját*: amivé a mű lenni akart.⁶⁴

Eliot egyik megingását, kontrollvesztését akkor láthatjuk, amikor ki akarja hagyni Phlebast. Pound itt közbelépett, de ezen a ponton kívül nem befolyásolta a mű makroszerkezetét: az teljes mértékben Eliottól származik. Pound közreműködését főképpen annak megakadályozásában láthatjuk, hogy a költemény (a nagyvárosi apokalipszison, spirituális önarcképen stb. kívül) még valami más is akarjon lenni: nevezetesen – és Joyce hatásától korántsem mentesen – virtuóz stílusparódiák tűzijátéka. A kihúzott „Korhely éjszaka” közvetlenül Joyce-ot imitálja, a „Hajótörés”-szakasz egy teljes műfajt Melville-től Conradig, a „Fresca”-rész formája Pope vígeposzi verselését, a parvenü kékharisnyaportré tematikája pedig Pound saját, két évvel korábbi, Londontól szarkasztikus hangon búcsúzó, több részes költeményét, a MAUBERLEY-t idézi fel leginkább. Tegyük még hozzá, Pound könyörtelenül elrontja a Tiresias-jelenet (szintén Pope-ra hajazó) párrímes quatraineit is, továbbá következetesen üldözi a *talánokat és leheteket*: „*döntsd el: te vagy Tiresias, ha tudod, tudd piszok jól, vagy sehogy*” – jegyzi a III. rész gépiratára.⁶⁵

Pound közreműködésének lényege ugyanaz a művelet, amelyet Eliot az egész életmű tekintetében elvégez, amikor a PRUFROCK előtti versek megjelentetését örökre megtiltja. Kimetszi a komolytalanságot, az esetlegességet, a frivolitást, a másodlagosságot. Ugyanennek az elvnek a nevében helyezi később az életmű peremére a MACSKÁK KÖNYVÉ-t, amely nem része az ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEK egyik kiadásának sem, az ÖSSZES VERSEK ÉS DRÁMÁK kötetében is elkülönítve kap helyet. Ebben az értelemben Pound nem is annyira editor volt, mint inkább impresszárió vagy menedzser: magát Eliotot mint kulturális képzetet alakította, tudatosan, jó érzéssel, nagy szakértelemmel. A művelet közletről nézve megható önzetlenségnek látszik, kissé távolabbról azonban saját brandjének, a modernizmusnak a kialakításába illeszkedik, amelynek számára Eliot személyében felfedezett egy potenciális szupersztárt.

Pound befolyásának nagyon jelentős szerepe van Eliot irodalomtörténeti rangjának kialakításában: az ÁTOKFÖLDJE súlyának, hatásának *mértéke* nélküle bizonyára sokkal csekélyebb lenne. Ennek a hatásnak a poétikai *tartalma* azonban nemigen volna más: hiszen ez független a későbbi spirituális úttól, a Nobel-díjtól, a kéziratok sorsától. Egy nagy költő formabontó és formateremtő műve, amelynek egységét és autonómiáját története során sokszor kétségbe vonták. Az új filológiai eredményektől a költemény semmivel sem lett jobb vagy rosszabb, csupán a potenciális kételkedők eszköztárából hullott ki egy súlyos érv. Az ÁTOKFÖLDJE kanonikus pozíciója erősebb, mint valaha.

Irodalom

- Aithal, 1980 – S. Krishnamoorthy Aithal: THE TYPEWRITERS IN THE MAKING OF THE WASTE LAND. *Studies in Bibliography*, Vol. 33 (1980). 191–193.
- Ackroyd, 1984 – Peter Ackroyd: T. S. ELIOT. London, Thames and Hudson, 1984.
- Eliot, 1957 – T. S. Eliot: THE FRONTIERS OF CRITICISM. = ON POETRY AND POETS. London, Faber and Faber, 1957. 103–118.
- Eliot, 1975 – T. S. Eliot: ULYSSES, ORDER AND MYTH. = Frank Kermode ed.: SELECTED PROSE OF T. S. ELIOT. London, Faber and Faber, 1975. 175–178.
- Eliot, 1981 – T. S. Eliot: A KRITIKA HATÁRAI. = KÁOSZ A RENDBEN. Vál. Egri Péter. Gondolat, 1981. 489–509.
- Eliot, 1997 – T. S. Eliot: ELVESZETT KÖLTEMÉNYEK. Ford., szerk. Kappanyos András. Orpheusz, 1997.
- Gordon, 1977 – Lyndall Gordon: ELIOT'S EARLY YEARS. Oxford, Oxford University Press, 1977.
- Gordon, 1988 – Lyndall Gordon: ELIOT'S NEW LIFE. Oxford, Oxford University Press, 1988.
- Gordon, 1998 – Lyndall Gordon: T. S. Eliot: AN IMPERFECT LIFE. London, W. W. Norton & Co., 1998.
- Hilton, 1951 – Ordway Hilton: A SYSTEMATIC METHOD FOR IDENTIFYING THE MAKE AND AGE-MODEL OF A TYPEWRITER FROM ITS WORK. *Journal of Criminal Law & Criminology*, vol. 41 (1951), issue 5. 661–674.
- Kappanyos, 2001 – Kappanyos András: KÉTSÉGES EGYSÉG: AZ ÁTOKFÖLDJE, ÉS AMIT TEHETÜNK VELE. Janus/Osiris–Balassi, 2001.
- Kenner, 1972 – Hugh Kenner: THE URBAN APOCALYPSE. = A. Walton Litz ed.: ELIOT IN HIS TIME: ESSAYS ON THE OCCASION OF THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF *THE WASTE LAND*. Princeton, Princeton University Press, 1972.
- LOTSE – Valerie Eliot ed.: THE LETTERS OF T. S. ELIOT. Volume I., 1898–1922. London, Faber and Faber, 1988.
- Rainey, 2005 – Lawrence Rainey: REVISITING THE WASTE LAND. New Haven and London, Yale University Press, 2005.
- Smith, 1972 – Grover Smith: THE MAKING OF *THE WASTE LAND*. *Mosaic* 6 no. 1 (1972). 127–141.
- Smith, 1974 – Grover Smith: T. S. ELIOT'S POETRY AND PLAYS. Chicago and London, Chicago University Press, 1974.
- TSLEP – D. D. Paige ed.: THE SELECTED LETTERS OF EZRA POUND, 1907–1941. New York, New Directions, 1971.
- TWLFT – Valerie Eliot ed.: THE WASTE LAND: A FACSIMILE AND TRANSCRIPT OF THE ORIGINAL DRAFTS. London, Faber and Faber, 1971.

Jegyzetek

1. Vö. Gordon, 1977, 1988, 1998.
2. Született Vivienne High-Wood, de a levelezésben férje és maga is a *Vivien* alakot használja, ezért itt is ezt követjük.
3. Gordon, 1977. 118–119.
4. TWLFT, 4–5.; Eliot, 1997. 97–98.
5. Kappanyos, 2001.
6. Gordon, 1977. 146.
7. Uo. 1998. 543.
8. Kenner, 1972. 38.
9. Smith, 1974. 305–306.
10. Ackroyd, 1984. 110.
11. LOTSE, 451.
12. Gordon, 1977. 145.
13. LOTSE, 497.
14. Uo. 504–505.
15. Uo. 506.
16. Vö. Ackroyd, 1984. 110.
17. Smith, 1972. 131.
18. Uo. 1974. 305., 309–310.
19. Uo. 305.
20. TWLFT, 4.
21. Gordon, 1977. 144.
22. Uo. 146.
23. Uo. 105.
24. Uo. 145.
25. Kappanyos, 2001. 60–61.
26. Aithal, 1980.
27. LOTSE, 497.
28. Az *ÁTOKFÖLDJE* kanonikus szövegét Vas István fordításában idézem, a kihagyott részeket magam fordítottam.
29. Kappanyos, 2001. 265–266.
30. Uo. 135–142.
31. TWLFT, 50–51.
32. LOTSE, 502.
33. Rainey, 2005. 3–4., 158–175.
34. LOTSE, 465.
35. Uo. 472.
36. Az eredeti gépiratok birtokában valószínűleg lehetséges volna, vö. Hilton, 1951.
37. Gordon, 1998. 47–191.
38. LOTSE, 497. A téves adat forrása TSLEP, 169. Pound így keltezte a levelet: „24 Saturnus An I”. Ez Pound személyes naptára, amely 1921. október végén, az ULYSSES befejezésének napján új időszámítást kezd (p. s. U.: *post scriptum Ulyssi*). November = Hephaistos; december = Zeus; január = Saturnus. Vö. Kenner, 1972. 44.
39. Gordon, 1998. 543.
40. Uo. 1977. 117.; 1998. 188–190.
41. Uo. 1977. 117., 160.
42. LOTSE, 507.
43. Gordon, 1998. 188.
44. Uo.; LOTSE, 596.
45. LOTSE, 515.
46. Uo. 530.
47. Gordon, 1998. 541–542.
48. Bertrand Russell – mint levelezésében erről maga is beszámol – intim viszonyba került „Mrs. E”-vel. Lásd erről: Kappanyos, 2001. 135–142.
49. LOTSE, 450.
50. Lásd TWLFT, 10–11.
51. Rainey, 2005. 19–20.
52. Gordon, 1977. 147–148.
53. Uo. 148.
54. Eliot, 1975.
55. Gordon, 1998. 547.
56. LOTSE, 452.
57. Rainey, 2005. 28–31.
58. LOTSE, 484–485.
59. TWLFT, 34.
60. LOTSE, 496.
61. TWLFT, 52–53.
62. Rainey, 2005. 34–36.
63. Uo. 31., 200.; TWLFT, 71.
64. Eliot, 1981. 499.; 1957. 110.
65. TWLFT, 46–47.

Christoph Ransmayr

RAGYOGÓ PUSZTULÁS

Víztelenítési projekt, avagy A lényeg felfedezése

Részlet

A kortárs osztrák próza-, esszé- és dráma-irodalom eredeti hangvételű alakja idén ünnepli hatvanadik születésnapját. Filozófiát és néprajzot tanult Bécsben, majd különböző utazási magazinok szerkesztőjeként és szerzőjeként dolgozott. A nemzetközi tudatba második regényével, az 1988-as *DIE LETZTE WELT*-tel robbant be. Az Ovidius száműzetését elbeszélő mű virtuóz módon ötvözi a történelmi hitelességet a szürreális fikcióval. Ransmayr ezután hosszú évekig Írországra élt, és szenvedélyes hegymászóként az osztrák legendával, a nyolcezres csúcsokat hódító Reinhold Messnerrel is többször járt a Himalájában. Negyedik és eddig utolsó regénye, a versként tördelt *DER FLIEGENDE BERG* itt gyűjtött élményeit önti költői képekkel szárnyaló prózába. Stílusát rendkívüli műgond jellemzi, egy-egy mondatot akár hetekig is csiszolgat és formál. Így nem csoda, hogy viszonylag keveset publikál. Művei magyarul: *AZ UTOLSÓ VILÁG*, 1995, ford. Far-

kas Tünde; *A KITAHARA-KÓR*, 1998, ford. Adamik Lajos; *A JÉG ÉS A SÖTÉTSÉG BORZALMAI*, 2003, ford. Váróczi Zsuzsa; *A REPÜLŐ HEGY*, 2008, ford. Márton László. Útirajzai-ból és esszéiből folyóiratokban jelent meg egy-egy.

Az alábbi részlet Ransmayr szépírói bemutatkozásából, az 1982-ben publikált *STRAHLENDER UNTERGANG*-ból való. A mű a világot uraló fehér ember radikális önfelszámolási tervének erősen satirikus hangvételű leírása. A versként tördelt, háromnegyed ívnyi szöveg első része híradás egy titokzatos sivatagi építkezésről, második része az önfelszámolási projekt kvázi tudományos megindoklása, harmadik része műszaki útmutatás az önfelszámolás színhelyéül szolgáló sivatagi karám építéséhez, az itt közölt utolsó rész pedig, amelynek címe az egész mű címét is adja, a protagonista beszámolója önként vállalt kizáradásának hagyományos víziójáról.

Adamik Lajos

IV. Ragyogó pusztulás

Fényhegek, káprázat és víztelenítés

A haza már szűk volt:
terei kicsik és sötétek,
ideje rövid,
és jelentéktelen minden erőfeszítés,
a munka.
Itt viszont minden nagy.

Itt minden tágas,
és már az első pillanattól fogva távoli,
ami otthon maradt:
az utazás Oregonba,
a jövő évi beruházási tervek,
egy olyan cég neveltséges felemelkedése,
amely minden használati értéket mellőző
portékával bizniszelt,
és így vitte messzire nyúló
üzleti nexusokig;
a szabványos beszélgetések,
meg Anna
meg mindenki –
szinte már el is feledtem.

Hogy szól itt minden lépés!
A homok annyira száraz,
hogy lábam alatt
és a szélben
rövid kaszkádokká emelkedik,
és mindjárt el is ül,
és közben úgy zeng,
mintha tűk hullanának
üvegből őrlődött földre.

Egyébként pedig
csak a lélegzés zöreje,
semmi más.
Itt a csend az úr.
Már Ain Szalah-ban
csendesebb lett.
A napban edződött
agyagházak
szinte lakatlanok;
köztük a homok változó színei
és egy málhás jószág, amely olyan óvatosan
lépdelt,
hogy csak terhének nyikorgását-súrlódását
lehetett hallani.

A helikopter rotorja
mindezt csak röviden szakította meg.
Itt is.
A gép rögtön újra felszállt,
fájó homokörvényt hagyott maga után,
egy ideig még csapkodott és bömbölt
az égen,

zümmögő, fekete ponttá
alakult át,
és eltűnt.

A pont eltűnése és zümmögése
Az ünnep emlékét,
egy eltűnő lény
szükséges visszatekintését
idézte fel,
aki egyszer csak a forró hőség,
az üresség közepén
találja magát,
és újra meg újra
a pontot keresi,
ahol minden kezdődött.

És micsoda ünnep volt az:
a kutatóépület előtti teret
napokig elállta a hallgatóság.
Girlandok és lampionok,
vitrinekben homokminták!,
a szomszédos örökmozgóban
fénytünemény,
vásári bódék gyűjtőlencséből és acélból
épített napernyőkkel,
ingyen elvihető műnapok
bezárt napvédőszer-gyárák
laboratóriumaiból.
Szoláriumok,
varietésátrak egy szomjhalál
attrakcióival,
és mindenekfölött a szószékek:
odafönről a beszédek.
Egy Új Tudomány képviselőinek
beszédei,
hangosak és hosszadalmasak.
Burnuszaikba burkolózva,
mellvédeiken
messze áthajolva,
a szónokok olykor-olykor
nagyobb figyelmet kértek maguknak,
végül pedig listákat nyújtottak le,
hogy ki-ki írja rá
nevét,
címét
és elutazásának
kívánt időpontját.

Aztán a következő szónok,
majd megint egy másik.
Csupa idióta!,
legjobb esetben fanatikusok,
pusztuláselméleteik megszállottjai.
Mintha a pusztulásnak
szüksége volna elméletre!
Mégis tömegesen követik őket.
Nem azért, mert értik szavukat,
vagy hisznek nekik,
hanem mert
követni akarnak.
Követni,
semmi többet.

Ki tudja,
hányan tűntek már el
a terráriumban.
A városok mindenesetre
láthatóan üresednek,
és kiürülésük után,
hangzott a szószékekről
az ígéret,
új terráriumokká
dózeroltatnak:
e munkát végül majd
automaták intézik,
strapabíró,
elnyúlhatetlen automaták,
jóformán láthatatlanok
napvitorláik
szolárcella-szövedéke alatt.

De az ünnep a múlté,
mint minden egyéb is;
a kutatóépület előtti tér
most nyilván ugyanolyan üres, mint ez a sík,
melynek bejárásával,
céltalanul,
akármilyen irányba,
várakozás szerint
múlik el
a nap:

háromszor
bukkan fel
a csillogó fémfal,

és egy légtünemény
csillámló víztükrébe
úszik át,
amely közvetlenül a talaj fölött
nyugtalanul fogja össze
az ég kékjét,
és hátrálva tűnik
minden közeledés előtt.
Nincs már se fal,
se tó.
Az ég fehér.

Milyen pontosan,
módfelett pontosan
veszik kezdetüket
a kiszámított ok-okozat összefüggések!
Az ultraibolya fény
rövidhullámú sugárzása,
fény az még egyáltalán?,
az epidermis alaprétegében,
milyen szép szó ez arra,
hogy felhám!,
programjuk beteljesítésére kényszeríti
a melanocitákat:
szüntelenül pigmenteket –
a terrárium lakóinak
teljesen haszontalan
védőfestéket termelnek.
Minek itt még a védelem?
De nincs mit tenni.
A program, az program.
A védőfesték itt pörzsvörössé
fajzik.
A pörzsvörös bőr hólyagokat vet.
Most már minden víz
távozni igyekszik,
de még mielőtt a sóval,
koleszterinnel, zsírsavakkal
és az ég,
a fehér ég tudja,
még mivel teli verejtékgyöngyök
formát,
gyöngyformát ölthetnek,
már újra el is párolognak,
és a bőr száraz és forró marad.
A pörzshólyagok,
a *fényhegek*

sárgállva, feszülve,
birkaszem nagyságúvá dagadnak.

Hogyan is volt az akkor,
midőn egy sárgálló, dagadó valami,
labda volt-e
vagy lövedék?,
átszelte a leget,
és röppályája végén
tönkretette
egy nevenincs nyaralóvendég
idilljét,
aki dühösen ugrott fel,
és átkokat kiáltva
a labdázók felé ütött –
ki voltam én? a nyaralóvendég
vagy a labdázók egyike?
A fényhegek felrepednek.
Egy vízér,
az egyetlen ebben a forróságban,
elpárolog.
A hőség elviselhetetlen.
Ez ama régi hőség lehet, melyről
a kutatóépület előtti beszédekben
úgy mondták,
hogy a Nap belsejében,
fúziós magjában keletkezik,
és sok százezer, sőt sok millió évig tart,
míg a magból a felszínig
emelkedik,
ahonnan széjjelsugárzik és széjjelcsapódik,
nekünk csapódik,
egy termonukleáris metamorfózis
hője:
anyagé energiává,
hidrogéné héliummá,
mondták,
tizenötmillió fok
a Nap centrumában,
hidrogéntüzek.

A hőség – elviselhetetlen.
A szomjúság – elviselhetetlen.
Két nap,
mondták,
legfeljebb néhány órával több,
a hiperozmoláris kómáig,

aztán pedig
hallucinációk,
eszméletlenség,
fájdalommentesség,
leáll a szív,
az agy,
vége.
Ilyen egyszerű ez.
A megváltó úton azonban,
mondták,
amely oda vezet,
könnyen felléphetnek
rövid fájdalomszakaszok,
a pusztulás tünékeny szakaszai...
Idióták.
Ti idióták.
És még sokáig tarthat,
négy-öt milliárd évig is talán,
amíg e nap hidrogénkészletei,
az ég fehér,
kimerülnek,
és a csillag vörösen
óriáscsillaggá
fúvódik fel,
és végül
eltűnik egy héliumvillanásban,
a villámból pedig,
hatalmasabban,
mint a mostani Naprendszer
egész tere,
új szupernóva támad,
aztán planetáris köddé bomlik,
mely egyszer,
még egyszer besűrül,
fehér törpecsillaggá sűrűsödik,
sűrül egyre tovább,
a teljes
feketességig,
a visszavonhatatlan sötétségig,
és végre
hűvösebb lesz.

A szél túl gyenge,
hogy a nyomok
homokba rótt káoszát eltörölje,
és elég erős,

hogy a nyálkahártyán és az egész bőrön
szétterítse a síkság
legfinomabb szemcséit.
Így minden csak növekszik:
a nyomvonalkáosz, amely hol erre,
hol arra fut,
miként a bőrön bárhol támadó
fénygyulladások.
A szemgolyó és szemhéj
közti kötőhártya
bevérösödik, megduzzad és fáj,
mint minden más is.
A könnyár viszont,
mely egy szelídebb nap alatt fakadhatna,
itt elmarad.
A lehunytt szemhéjak mögött is
káprázatképek,
türkiz, kékeszöld és mélyvörös golyóbisok
ugrándoznak a szemizmok
lassuló ütemében.
Micsoda kimerültség.

A másmilyen látásmódot
csak a kitartó,
egyenes Napba nézés
teremti meg:
a lencse végzi a dolgát,
nyalábba fogja a fényt,
a legsűrűbb fehéret,
és gyűjtőlencseként
ama két négyzetmilliméternyi
foltra vetíti,
melyen egykor
a legnagyobb élességgel
jelentek meg a most
egyre távolabb sodródó képek.
És e folt, a *macula lutea*
lassanként elég,
az égés után pedig domború,
vak felület marad,
egy végsőig fakult *látóbíbor*,
egy tekintet,
melynek legszélső peremein most,
életlenül és folyton elhomályosulva,
újra megjelenik a sík.
Egy csillogó fal.

Olyan lénynek, mint én,
mondták,
naponta legalább tíz liter vízre
volna szüksége ilyen feltételek mellett,
ha már mindenáron elgőzölgötlenül
akarná megélni a jövőt,
a bármilyen jövőt.
De így.

Most én vagyok
a hipertónikus víztelenítés,
a hematokrit emelkedése,
én vagyok a totális
sejttérfogat-csökkenés,
az oxigénszállító képesség degradációja,
a nátriumoldat- és klorid-koncentráció,
én vagyok
a rohamosan emelkedő szívfrekvencia,
a totális értágulás,
a vér-besűrülés
és én vagyok az ozmotikus koncentrációkülönbség
az agyban.
Én vagyok a hőszabályozás összeomlása,
én vagyok
a mindent átfogó veszteség.
A totális koncentrációvesztés vagyok,
a folyamatos fogyatkozás.

Örökké azon iparkodtunk,
micsoda tévedés!,
hogy védekezzünk a Naptól.
Napernyőket feszítettünk ki,
s batisztruhákban
és egymásba karolva
flangáltunk a promenádokon,
ahelyett, hogy levedlettünk volna.
Kinyitottuk,
kapcsokkal nyitottuk ki
magasabb rendű emlősök szemét,
és szemgolyóik szaruhártyáján
teszteltük fényszűrő kozmetikumaink
összeférhetőségét: cimsav-észter, tannin,
szalicilsav és benzofenon.
Leöltünk disznókat is,
tetemüket permettel szórtuk be,
és még meleg bőrükön,
hisz annyira emberszerű,

szereztünk információt
napolajaink vízállóságáról.
Arizonában pedig
rabokat utasítottunk,
hogy feküdjenek a napra,
és csupasz hátukon
ragtapaszrácsokkal
képeztünk tesztmezőket
az ultraibolya sugárzás mérésére:
e hátaк gyulladásfokának,
a legvilágosabbtól a legsötétebb vörösig
fokozódó *fénylépcsőnek*
köszönhetően meghatározhattuk
napfürdőink legkedvezőbb időtartamát.
Ó, milyen bátortalanok
voltak ezek a próbálkozások!
És hol van már Arizona?
Mi lett belőle?
Itt nincsenek fénylépcsők.
Itt örökké a pörzsvörös zónában vagy.
És bőrdön már megint
felpattogzik valami,
és kifakad.
De most már nincs feszülés, nincs vízér,
és labdák sincsenek.
Most már megint tudom,
hogy *én* voltam a nyaralóvendég.
Én voltam a rab is,
a disznó
és a böllér,
és én flangáltam promenádokon
napernyők alatt.
A batisztköpeny még most is ott hever,
szétterül, nem,
az a böllér fehér
gumiköpenye,
merev és hideg.

Milyen hideg volt mindig
a vágóhidakon!
Hideg van.
A kötény, lám,
ott hever
és csillog,
végtelen kötény a sík,
repedezett zajlójég-kötény,
most pedig csaholva

szánkutyák menete
ugrik át a repedéseken,
meg még egy,
teherhordó barmokon
gyaloghintók ringanak,
zászlók és baldachinok,
egy hatalmas
jégfelvonulás.

Adamik Lajos fordítása

Szelényi Iván

VARÁZSTALANÍTÁS – JEGYZETEK MAX WEBER MODERNITÁSELMÉLETÉHEZ¹

A varázstalanítás (*Entzauberung*) egyike (távolról sem egyetlen) a többértelmű – sőt meglehetősen homályos – fogalmaknak a weberi életműben.

Ahogy Weber kezdett kigyógyulni súlyos idegösszeomlásából, korábbi kapitalizmus-pártisága valamennyit vesztett lelkesedéséből, s ebben a tanulmányban azt kutatom, vajon nem válik-e hasonlóan szkeptikussá a modernitás jelenségével kapcsolatban is. Mommsen találóan nevezte Webert „*kétségekkel küszködő liberálisnak*”:² a felvilágosodás, a racionalizáció, a kapitalizmus, liberalizmus elkerülhetetlenek, de vajon kívánatosak-e? Nem túlságosan nagy-e az ár, amelyet ezekért a változásokért fizetnünk kell? Idegösszeomlása előtt Weber lelkesedik a modernitásért és kapitalizmusért. Kiáll a tőzsdei spekuláció szükségessége mellett,³ s korai munkásságának fő célja, hogy ostorozza Poroszországot, mert lassítja vagy éppenséggel gátolja a tőkés típusú fejlődést.

Felépülve, már első nagyobb lélegzetű munkájában, A PROTESZTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME-ben (1904–1905) mintha a tőkés társadalmi viszonyokkal kapcsolatban bizonyos aggodalommal kezdene írni. A kapitalista gazdaság előfeltétele a bürokratikus szerveződés, de a bürokrácia kemény és hideg, mint a vas: „*vasketrebe*” – a magyar fordításban „*acélkemény épületbe*” – zár.

¹ Ez a dolgozat egy készülő monográfia: ÖT ELŐADÁS WEBERRŐL (ÉS MARXRÓL) egyik fejezetének első vázlata. A további fejezetek: LEGITIMÁCIÓ, TÖRTÉNELEMFILÓZÓFIA, OSZTÁLY ÉS REND, LEGITIMÁCIÓ ÉS RÉTEGZÖDÉSI REZSIMEK KOMMUNISTA ÉS POSZTKOMMUNISTA KAPITALISTA RENDSZEREKBE.

² Wolfgang Mommsen, 1964. 95. kk.

³ Mindez igencsak leegyszerűsített. Weber 1891 és 1898 között számos tanulmányt és jelentést írt, előadást tartott a tőzsde kérdéseiről, aminek a teljes anyaga még nem jelent meg nyomtatásban. Tudomásom szerint a leggazdagabb Weber-szöveget az MWG I/5-ös kötete adja (1999). Ez egy kétkötetes mű, amelynek – úgy tudom – eddig csak az első kötete jelent meg.

Kevésbé világos, mit is gondol a modernitásról. A modernizációval megszűnik a „mágia”. Ez a kálvini forradalom – Kálvin előtt elképzelhetetlen volt vallás „mágia” nélkül. A misében a bor vérré, az ostyá hússá változik – ennek a mágikus aktusnak a végrehajtásában szenved elviselhetetlenül sebeitől Amfortas a PARSIFAL-ban. A kálvini teológiából hiányzik a mágia, a hívek bort isznak, és kenyeret esznek, „*emlékezve Krisztus áldozatára*”. A mágia szót viszont A PROTESTÁNS ETIKÁ-ban könnyű negatív értelemezni, a mágiában van valami „sötét”, annak a meghaladása viszonylag egyértelműen „haladásnak” tekinthető. Amikor aztán Weber a „*varázstalanítás*” kifejezést kezdi használni, ennek az értelmezése már jóval bonyolultabb – bár távolról sem egyértelmű, hogy Weber valaha a világ újbóli mágikussá tételét vagy akár újraelvarázsolását lehetségesnek vagy akár kívánatosnak tartotta volna, mint arról nem kevés új baloldali ábrándozott vagy még talán mindig ábrándozik (B. Robbins, 2011. 74–94.).

Weber A PROTESTÁNS ETIKA végén a XVII. századbeli angol puritán teológus, Richard Baxter hatására a „*stahlhartes Gehäuse*” (amit Talcott Parsons 1930-ban „*iron cage*”-nek fordított) kifejezést használta, hogy leírja a társadalmi létet a bürokratikus viszonyok között. A „*vasketrec*” aligha hízelgő kifejezés a bürokráciáról, bár szükségességét Weber soha nem vonta kétségbe. Ez a fogalom utal a „*legális racionális uralom*”, illetve a kapitalizmus ellentmondásaira is (mindkettő működéséhez szükség van bürokráciára, amely a legális-racionális uralom „legtisztább” formája). Ebben a dolgozatban két kérdést feszegetek (bárha választ nem tudok adni rájuk): 1) Mondhatjuk-e azt, hogy Weber csak a racionalitás/bürokrácia/kapitalizmus megítélésében volt ellentmondásos, vagy a varázstalanítás elmélete hasonlóan ellentmondásos a modernitással kapcsolatban is? Tekinthejtük-e Webert a posztmodern társadalomelmélet egyik előfutárának, vagy azt gondoljuk, hogy a felvilágosodás eszméjében soha nem kételkedett? A legtöbb Weber-szakértő úgy véli: a kései Weber bizonyos szkepszissel vagy éppen szorongással ítélte meg a piaci kapitalizmust, de a felvilágosodás racionalizmusának mindvégig elkötelezett híve volt. A „*varázstalanítás*” tehát egyértelműen progresszió, csupán a piaci kapitalizmus instrumentális racionalitása problematikus. Tanulmányom hipotézise, hogy a „*varázstalanítás*” generikus fogalom, Weber vélhetően éppen annyira ellentmondásosan gondolkodott a modernitásról, mint a kapitalizmusról. 2) Van-e valami köze Weber „*varázstalanítás*”-elméletének Marx elidegenedés- vagy árufetisizmus-elméletéhez, illetve Lukács „*eldologiasodás*”- („*Verdinglichung*”-) fogalmához? Legprovokatívabb előfeltevés, hogy Weber varázstalanításelmélete a hegeli „*eltárgyasítás*” („*Vergegenständlichung*”), illetve a marx elidegenedés („*Entfremdung*”), illetve „*árufetisizmus*” radikális „megszüntette megőrzése”, s nagyon közel áll Lukács eldologiasodáselméletéhez. Mind a fiatal Lukács, mind az idősödő Weber a modernitás kulturális kritikáját nyújtotta. Webert hajlamos vagyok korai posztmodern teoretikusként olvasni, aki Rousseau és Nietzsche nyomán Foucault előfutáraként tartható számon. A nálam egyébként Webert jobban ismerő szaktudósokkal ellentétben hajlamos vagyok azt hinni, hogy Weber varázstalanításelméletét legalább annyira inspirálta Hegel és Marx (s különösképpen Lukács), mint Schiller és a puritánok.

1. Weber a kapitalizmusról és a modernitásról

A Weber-szakértők általában egyetértenek abban, hogy idegösszeomlásából való felépülése után Weber a kapitalizmus és instrumentális racionalitás profétájából annak mérsékelt kritikúsává vált. Weber úgy vélte, hogy a bürokráciának és kapitalizmusnak

nincs alternatívája, de más kérdés, miként értékelte a célracionálitást. A GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM be nem fejezett kéziratának a legkésőbb írt fejezetében Weber odáig megy, hogy az „értékracionalitás” irracionálisnak tűnhet fel az instrumentális racionalitás szempontjából, bár azt is hozzáteszi, hogy az „abszolút” instrumentális racionalitás is csak egy „konstruált határeset”. Bár ebben az esetben az „irracionális” kifejezést nem használja, mégis mintha arra utalna. (MWG, I/23, 176.)

A szakértők megoszlanak abban a tekintetben, hogy Weber számára a „célracionális” a legmagasabb fokú racionalitás volt-e, racionálisabb, mint az értékracionalitás. Mindenesetre a megértő szociológia ismeri az értékracionális cselekvést s az olyan nem racionálisnak (de távolról sem irracionálisnak) definiált magatartásokat, mint amilyen a tradicionális viselkedés vagy az érzelmek irányította cselekvés. Irracionális Weber számára mintha csak az a cselekvés lett volna, amelynek esetében a cselekvő sem a cselekvés árával, sem következményeivel nem számol, mintegy esztelenül, indulatainak kordában tartására képtelenül válaszol a külvilág stimulusaira. Korunk egyik legjelesebb Weber-szakértője, Wolfgang Schluchter a THE RISE OF WESTERN RATIONALISM (1981) című könyvében hajlik arra az álláspontra, hogy az instrumentális racionalitás a „legracionálisabb” viselkedési forma. A célracionális esetben ugyanis a cselekvő egyszerre számol racionálisan a célokkal és eszközökkel. A Zweckrationalitätet egyébként leegyszerűsítő „instrumentális” racionalitásnak fordítani, hiszen így túlhangsúlyozzuk az eszközök s nem értékeljük kellőképpen a célok mérlegelését. Az értékracionalitás viszont kevésbé racionális, mivel ebben az esetben a cselekvő csak a célokat határozza meg racionálisan, de nem mérlegeli racionálisan az eszközöket. A DIE ENTZAUBERUNG DER WELT című későbbi könyvében viszont Schluchter (2009. 132.) mintha hajlamos lenne az értékracionalitást az instrumentális racionalitással azonos vagy akár magasabb fokú racionalitásnak értelmezni (lásd ezzel kapcsolatban még I. H. Angus, 1983. 148.).

A frankfurti iskola teoretikusai, Horkheimer, Adorno és Marcuse az instrumentális racionalitás irracionálisát hangsúlyozták. (Ezzel a legtöbb nyugati marxista, közöttük Lukács is egyetértett.) Ők még hittek egy, a tőkés piaci társadalmat meghaladó társadalmiszerveződés lehetőségében (nevezzük azt „szocialistának” vagy „posztmodernnek”, bár a frankfurti iskola szerzői kései munkásságukban már elhatárolják magukat a szocializmus politikai projektjétől, de még nem készek vállalni a posztmodern eszmét).

Habermas érdekes megoldási kísérletet kínál ennek a problémának a megoldására. Nem kevés szorongással (1980 körül) elfogadja, hogy a kapitalizmusnak és a piaci integrációnak talán nincs alternatívája, de ezzel egy időben az instrumentális és értékracionalitás egy érdekes szintézisére tesz javaslatot. Habermas végül is elfogadja, hogy a „rendszer-integrációhoz” (mondjuk nagyon leegyszerűsítve, a gazdaság szférájához) feltétlenül szükség van instrumentális racionalitásra, ugyanakkor ragaszkodik ahhoz, hogy van lehetőség a célok racionális mérlegelésére is (amennyiben uralommentes beszédmódot tudunk találni). A pályája közepe felé járó Habermas számára a modernitás problémája az, hogy a rendszer-integráció logikája – vagyis az instrumentális racionalitás – „kolonizálja” az „életvilágot”, vagyis az emberi kapcsolatok világát (Habermas, 1984). Ez az érvelés nagyon közel áll a fiatal, a marxizmust éppen vállaló Lukács gondolkodásához, aki a modernitás kulturális kritikáját fontosabbnak tartotta a tőkés gazdaság politikai-ökonomiai bírálatánál (s ez a gondolat ott lapul még a később megfogalmazott „eldologiasodás” eszméjében is, ahol az igazi probléma az, hogy a piac logikája behatol az emberi kapcsolatok logikájába).

Alighanem Habermas „rekonstruálta” a lehető legmeggyőzőbben azt a feszültséget, ami Weber kettős fogalomrendszerében, a racionalitás és a varázstalanítás megkülönböztetésében ismerhető fel. Racionalizáció nélkül nincs hatékonyan működő tőkés, bürokratikus szervezett piacgazdaság (Weber jobban értette a williamsoni elméletet, nevezetesen, hogy „piac” nem működhet „hierarchia” nélkül, mint korunk piaci fundamentalistái, akik a bürokráciát és a piacot egymás ellentéteiként értelmezik), de ezért még nagy árat kell fizetnünk a társadalmi létben, emberi kapcsolatainkban.

Értelmezésem szerint Mommsennek igaza volt, amikor Weber-t „*késégek által gyötört liberálisnak*” nevezte. Jól tudta, hogy a hatékonyság megköveteli a bürokráciát/piaci kapitalizmust, de tartott tőle (ha szabad itt most anakronisztikusan fogalmaznom s Habermas szóhasználatával élnem), hogy az így kialakuló új világnézet „kolonializálni” fogja a társadalmi és politikai élet minden szféráját, és az már távolról sem biztos, hogy ez kívánatos.

Schluchter helyesen állapította meg (2009. 8–10.), hogy a varázstalanítás fogalmának vallási gyökerei vannak. Ebből a szempontból kulcsfontosságú a predesztináció kálvinista tana (eszerint azt a kérdést, hogy ki üdvözl s ki kárhozik el, az Úr a születés pillanatában eldöntötte, s így az egyén elvesztette „mágikus” hatalmát, hogy bármi módon befolyásolni tudja Isten döntését). Schluchter ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Weber szerint ezzel egyidejűleg kialakul a „*hatalom második forrása*”: nevezetesen a tudomány (bár ez időben meg is előzi a varázstalanítást, hiszen már megjelenik a hellén tudományban, az ókorban). A tudomány mintegy átveszi a „mágia” funkcióját: ez A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS központi gondolata. Weber nem merészkedik el addig, mint Horkheimer és Adorno A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-ban. Nem nevezi a tudományt a felvilágosodás „*vallásának*”, s a tudósokat sem tekinti az új korszak „*főpapjainak*”, de világos, hogy elemzése ebbe az irányba mutat, s a korai Habermashoz hasonlóan kellőképpen aggódik a politika tudományosítása miatt. Miután 1918-ban Lukács feladja korábbi jórészt weberi álláspontját (A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA című dolgozat még jórészt ebben a szellemben született), és csatlakozik a kommunista mozgalomhoz, Weber egy 1920 februárjában vagy márciusában kelt személyes levélben óvja őt, hogy olyan mozgalomhoz fűzze az életét, amely lejárhatja a szocializmus eszményét (Kadarkay, 1991): „*Teljességgel meg vagyok győződve arról, hogy ezek a kísérletek [itt Weber egyértelműen a bolsevizmusra utal] nem vezethetnek és nem is vezetnek máshoz, csakis a szocializmus diszkreditálásához – egy évszázadra.*”⁴ Lehet, hogy Weber alulbecsülte a kárt, amit a bolsevizmus okozott a szocializmus ügyének (csak egy évszázad)?

Tanulmányom egyik fő mondanója, hogy a világ varázstalanításának elmélete a világ racionalizációjának, az emberi létre gyakorolt hatásának egyik legösszetettebb elemzése. A varázstalanítás tágasabb fogalom, mint a modernizáció, a gazdaság és a szervezet problémáin túlmutatóan írja le a modernitás drámáját, s a modernitás „kulturális kritikáját” nyújtja. Túl tudjuk-e élni az ész elviselhetetlen világosságát valamiféle mágia nélkül? Hadd idézzem ismét Schluchter Weber-interpretációját: „*A világ varázstól való megfosztása nyilvánvalóan létrehozta újra a varázsolásának szükségletét.*” (2009. 12.). Amint e tanulmány következő részében megkísérlem kifejteni, Weber nem volt biztos abban, hogy kész-e a „*varázskertet*” feladni a ráció hidegségéért. Marianne Weber talán túl messze ment, amikor a férjét „*misztikusnak nevezte*”, Weber éppenséggel azt

⁴ Kiemelés Webertől. Max Weber: BRIEFE, 1918–1920. 961.

vallotta önmagáról, hogy ő „*vallásilag botfülű*” (Schluchter, 2009. 16.). Milyen rendkívüli vallomás valakitől, aki életének a felét vallások tanulmányozásával töltötte!

Annyi bizonyos, hogy Webernek nem egyszerűen a vallás mágiája vagy miszticizmusa hiányzott, hanem tágasabban a varázskert és környezete, s ezen belül is konkrétan az erotika, amelyet a szexuális aktusra való leszűkítés kiüresít. Talán nem véletlen a kapcsolata lehet Weber életrajzával, hogy a fogalmat először 1913-ban használja, amikor már két nagy szerelem tapasztalatával gazdagodott a fiatalkorában impotenciával küszködő tudós. Marcuse EROS AND CIVILIZATION című művének fontos üzenete hasonlóképpen az erotikus momentum elvesztése a modernitás korszakában. Weber – majd nyomában Habermas – persze azért legalább annyira aggódik, hogy a politikai döntéseket a tudományos/intellektuális ismeretek/képességek alapján egy tudományos/intellektuális elit hozza meg a demokratikus politikai rendszer keretei között politikailag felelős politikusok helyett.

Összefoglalva: a varázstalanítást generikus fogalomnak tekintem, amelyhez képest a racionalizáció szűkösebb fogalom, nem tudja átfogni az emberi lét teljes komplexitását (annak gazdasági, kulturális, politikai összetevőit). A varázstalanítás elméletével Weber a modern emberi lét nyomorúságát próbálta a lehető legösszetettebben megragadni, ennyiben a problematikája hasonló Marx elidegenedés-, illetve Lukács eldologiasodáselméletéhez. Weber azonban nem esik a gazdasági determinizmus csapdájába, mint Marx elmélete, mely az elidegenedést az árutermeleésből vezeti le. Tény, hogy Lukács eldologiasodásfogalma korrigálja valamelyest Marx gazdasági redukcionizmusát, de azért ez az elmélet is megmarad a kapitalizmus kritikáján belül, s nem tekinti a kapitalizmust a modernitás sajátos alesetének, mint véleményem szerint Weber.

2. A varázstalanítás elméletének eredete: Schiller (Mozart?) és/vagy Hegel/Marx/Lukács (és Else von Richthofen)?

A Weber-szakértők megegyeznek abban, hogy az „*Entzauberung*” elméletének a gyökereit Schiller „*Entgötterung*”- (az istenektől való megfosztás) fogalmában lehet keresni (B. Robbins, 2011).⁵ Figyelemre méltó viszont, hogy „*Entgötterung*”-fogalmát – akár csak az „*Entzauberung*”-ét – kétféleképpen is lehet értelmezni. Felfogható Nietzsche nyomán: „*Isten halott*”, de úgy is lehet interpretálni, hogy a modern tudomány megszületésével a világ megértéséhez nincs szükségünk „*Istenre mint hipotézisre*”. Elképzelhető, hogy Weber az „*Entgötterung*”-fogalom ateista konnotációi miatt keresett egy másik fogalmat.

Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a varázstalanítás elméletének valóban vannak schillerei gyökerei, de vajon nem elképzelhető-e, hogy az új fogalmat keresve Webernek – akit szenvedélyesen érdekelt a zene – Mozart VARÁZSFUVOLÁ-ja is az eszébe járhatott? A VARÁZSFUVOLA az én olvasatomban mély filozófiai remekmű. Az opera egyszerű (szerintem túl leegyszerűsített) értelmezése, hogy a mű a felvilágosodás dicsérete vagy éppenséggel apológiája. Mozart szabadkőműves volt, Sarastrot többnyire valami szabadkőműves páholy főpapjának tekintik (van, aki inkább II. József császárnak – a felvilágosult uralkodóknak – látja Sarastro modelljét). Az operában Sarastro, a szabadkőműves főpap legyőzi az Éj királynőjét. A világosság győz a sötétség felett, a ráció a mágia felett.

⁵ Schiller 1788-as GÖRÖGORSZÁG ISTENI című versében használja az „*entgötterte Natur*” kifejezést (B. Robbins, 2011).

Ám jobb óvatosnak lennünk a szöveg értelmezésénél. Vagy Mozart és librettistája, Schikaneder volt meglehetősen zavaros fejű, vagy a történet bonyolultabb ennél. (Miért az Éj királynője az opera főhőse az opera elején, s miért válik aztán különösebb pszichológiai magyarázat nélkül a gonoszság kifejezőjévé, vagy azzá válik-e?)

Mi is történik az operában? Amikor az opera nyilvánvaló hőstét, Taminót megtámadja egy kígyó, és élete veszélyben van, az Éj királynőjének három udvarhölgye menti meg. Ezután rábeszélik Taminót, hogy szabadítsa ki az Éj királynőjének lányát, Paminát, akit egy gonosz varázsló, Sarastro rabolt el. Amint Tamino meglátja Pamina képét, rögvest beleszeret, s vállalkozik – a vállalkozásban valamelyest inkább kétkedő társával, Papagenóval együtt – az útra. Az udvarhölgyek óvják a férfiakat: az út veszélyes lesz. Tamino varázsfuvolát, Papageno pedig varázscsengőket kap tőlük. Ha bajba kerülnek, csak szólaltassák meg, s akkor minden szörnyet el tudnak kergetni.

A Sarastro templomához vezető út valóban próbára teszi az utasokat (mint ahogy mindenkinek, aki szabadkőműves akart lenni, szigorú próbákon kellett keresztülmennie), de Taminónak és Papagenónak sikerül legyőznie a megpróbáltatásokat a fuvola és a csengők hangjával. Sarastro templomába megérkezve megértik, hogy Sarastro nem gonosz varázsló, hanem a ráció főpapja. Az persze igaz, hogy Paminát elrabolta Sarastro egyik rabszolgája, Monostatos, aki mepróbált vele erőszakoskodni, de Sarastro megmentette tőle a lányt, s kellőképpen megbüntette a rabszolgát (hetvenhét ostorcsapással). Sarastro befogadja mindannyiukat. Tamino és Pamina egymáséi lesznek, s Papageno is megtalálja a maga Papagenáját. Az operát záró kórus utolsó mondata: „*Es siegte die Stärke, und krönet zum Lohn / Die Schönheit und Weisheit mit ewiger Kron'.*” (Győzött az erő, s jutalmul örök koronával övezi a szépséget és bölcsességet.)⁶

Nem is kétséges, az opera a felvilágosodás dicshimnusz – de egy csöpp iróniával –, s mintegy előre jelzi Weber varázstalanításelméletét, valamint Horkheimer és Adorno felvilágosodásdialektikáját.

Hogyan is lehetne túlélni a ráció elviselhetetlen fényességét egy kis mágia, varázslat, szépség és szerelem – varázsfuvola – nélkül? A pusztán instrumentális ráció uralta világ embertelen, élhetővé a szeretet (szerelem) varázslata, mágijája teszi.

Mozartnak ez a varázslat természetesen a zene, A VARÁZSFUVOLA. Weber a „*varázstalanított világ dialektikáját*” jóval tágasabban értelmezi, a szélsőségesen varázstalanított világban a lét elveszíti „értelmét”, elveszítjük a képességünket arra, hogy morális ítéletet hozzunk, hogy a világot az instrumentális racionalitáson túl is megtapasztaljuk, teljes személyiségünkkel, hogy szexuális kapcsolataink ne redukálódjanak a szex aktusára, hanem erotikus tartalommal legyenek teljesek (lásd ez utóbbival kapcsolatban Weber ZWISCHENBETRACHTUNG című írását, Weber, 1982b. 368–376). Schluchternél olvashatjuk ezt a szellemiséget kifejező idézetet: „*Amint azonban racionális empirikus megismerés oldja fel a világ varázslát, és a világot következetesen kauzális mechanizmusok összességévé változtatja, visszavonhatatlanul napvilágra kerül feszültsége amaz etikai alapelvel, hogy a világ isten rendelése szerinti, azaz valamiképpen etikailag értelemtelített működésű kozmosz.*” (Schluchter, 2009. 11., idézi a ZWISCHENBETRACHTUNG-ból, Weber, 1982b. 376.).

Webernek nem csak a racionalitással/modern kapitalizmussal szemben voltak kételyei, az ő munkássága – s kitüntetetten a világ varázstalanításának az elmélete – fontos lépés a modernitás kulturális kritikája felé.

⁶ A kiemelés tőlem: a rációt ki kell egészítenie a szépségnek, a bölcsességet az erénynek.

S ez visszavezet bennünket 1913-ba és Heidelbergbe, amikor és ahol a világ varázstalanításának a fogalmát Weber először használta. Az őt ott körülvevő intellektuális miliónek és személyes életének két vonatkozását szükséges megemlítenem: 1) Lukács György 1912 és 1915 között Heidelbergben élt. Weberrel gyakran találkozott, állandó vendége volt annak a vasárnapi szalonnak, amelyet Marianne Weber szervezett. Weber igen nagyra becsülte Lukácsot, mondhatnánk, baráti kapcsolat alakult ki közöttük (Kadarkay, 1991, 1994). 2) Néhány évvel korábban Weber beleszeretett Else von Richthofenbe, s az erotikus szerelmet így aránylag későn ismerte meg életében (M. Green, 1974). (Vannak Weber-szakértők, akik úgy gondolják, hogy bár kapcsolata feleségével, Mariannéval szeretetteljes volt, kettőjük között vagy egyáltalán semmilyen, vagy csak kevés szexuális kapcsolat volt.) Noha Weber kezdeti románca Elsével nem tartott túl sokáig – Weber nem tudott élni abban a szerelmi háromszögben, amit Else közötte és bátyja, Alfred között alakított ki –, de a kapcsolat életük során később kiújult. Else, korának egyik legizgalmasabb személyisége nyitotta meg Weber előtt az erotika világát. (Weber, aki korábban sokáig küszködött démonával, hogy vajon impotens-e, később pótolta az elvesztegetett éveket, s szeretői között akadtak olyan rendkívüli asszonyok, mint a kiváló zongorista, Mina Tobler.) Közeli barátjának, Lukács Györgynek is megvoltak a maga szexuális problémái ezekben az években. Gyönyörűen ír Lukács és Seidler Irma bonyolult szerelméről Heller Ágnes (lásd Heller, 1997, valamint Kadarkay, 1991, 1994). Lukács is megtalálta a maga erotikus szerelmét, amikor összekapcsolta életét az orosz anarchistával, festőnővel, Jelena Grabenkóval. Lukács és Grabenko 1913 őszén találkozott Olaszországban Balázs Béla révén – ahol minden valószínűség szerint a hölgyet a Weber házaspárnak is bemutatták, akik éppen Olaszországban tartózkodtak⁷ –, majd 1914 tavaszán már össze is házasodtak, Lukács édesapjának nagy megdöbbenésére. A házasság elég viharosnak bizonyult... Mindössze két évig tartott.

Néhány megjegyzést tennék a Weber–Lukács kapcsolatról és erotikáról.

Nincs közvetlen bizonyítékom arra, hogy Weber „*Entzauberung*”-fogalmát Lukácssal folytatott diskurzusai befolyásolták-e (mindössze az biztos, hogy a kifejezést először 1913-ban vetette papírra, amikor Lukácssal igen intenzív szellemi kapcsolatban volt. Azt sem tudom bizonyítani, hogy Lukács „*Verdinglichung*”-fogalmát megalkotva támaszkodott a weberi „*Entzauberung der Welt*” elméletére, mi több, úgy tudom, Lukács először 1923-ban, vagyis a Weberrel fenntartott szoros kapcsolat után tíz esztendővel alkotta meg az „*eldologiasodás*” fogalmát. Amennyire Weber levelezéséből meg lehet ítélni, a két tudós között a legelmélyültebb kapcsolat azonban éppenséggel 1913-ban volt, nem indokolatlan tehát feltételezni, hogy az akkor hegelianus s karizmatikus egyéniségnek ismert Lukácsnak hatása lehetett Weberre, s hasonlóképpen van ok feltételezni, hogy Lukács elméletéből 1923-ig nem tudta eltávolítani a modernitásnak azt a „*kulturális kritikáját*”, amellyel Weberrel folytatott diskurzusai során szembesült. Más kérdés, hogy később, Az ÉSZ TRÓNFOSTÁSÁ-ban Lukács már élesen szembekerül Weberrel, akit (kis túlzással élve) majdhogynem protofasiszta teoretikusnak minősít. Nehéz megmondani, mennyi ebben az eszmei utak elválása (a könyvet a sztálinizmus csúcán, az ötvenes évek elején írta), illetve a személyes sértettség. Ez utóbbira is volt ok: amikor a Horthy-

⁷ Lásd ezzel kapcsolatban Weber 1913 novemberében írt levelét, amely mintha arra utalna, hogy Weber elégedetlen volt római találkozásuk „*intellektuális intenzitásával*”, és még arra is panaszkodott, hogy „*a változások, amiket általában tapasztalt, erősen zavartak*” (ez vajon utalás volt a Lukács–Grabenko kapcsolatra?). Weber, 2003. II. rész, 352.

rendszer az osztrák kormánytól Lukács kiadatását kérte, mivel a kommun idején elkövetett gyilkossággal vádolták (s ennek alapján akár ki is végezhetnék volna), petíciót köröztek vezető európai értelmiségiek között, amely arra kérte az osztrák kormányt, ne adja ki Lukácsot az akkor (nem ok nélkül) szélsőjobboldalinak ítélt magyar rezsimnek. Weber, aki éppen nem sokkal korábban tette a döntő megkülönböztetést A POLITIKA MINT HIVATÁS ÉS A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS között, úgy gondolta, hogy ezt a petíciót nem írhatja alá, Lukács politikusként elkövetett cselekedeteiért politikusként kell elszámolnia, tudományos rangjának ehhez semmi köze. De a fia érdekében akkor közbenjáró Lukács Józsefnek 1920. január 19-i levelében azt írta: bár ő a nyilvános tiltakozó levelet nem írta alá, személyes levelet írt ebben az ügyben a magyar igazságügy-minisztériumnak azzal érvelve, hogy Magyarország jó hírének ártana egy Lukács elleni per. (Weber, 2002. II. rész, 882. kk.) Ennek az utóbbi levélnek a nyomát nem találok a Weber-levelezésben, de mindenesetre valószínű, hogy Lukács a szolidaritás hiányát soha nem tudta megbocsátani.

Nos, amikor 1912-ben Lukács megérkezett Heidelbergbe, vitathatatlanul Hegel volt az egyik intellektuális hőse. Weber természetesen ismerte Hegelt, de olvasta és nagyra becsülte Marx Tőké-jét is. Egy anekdota szerint amikor Else von Richthofen (Frau Jaffe) felvette Weber előadás-sorozatát, azt kérdezte tőle: professzor úr, ha egy könyvet ajánlana nekem, hogy mit olvassak, melyik lenne az? Weber habozás nélkül válaszolt: Marx Károly Tőké-je.

Most kísérletet teszek tehát Hegel „*Vergegenständlichung*”-, Marx árufetisizmus-, illetve elidegenedéseméletének a rekonstrukciójára, azt keresve, hogy azok miként kapcsolódnak Weber „*Entzauberung*”-, illetve Lukács „*Verdinglichung*”-fogalmaihoz.

Kiindulópontom *képzeltbeli beszélgetés* Weber és Lukács között valamikor egy vasárnap délelőtt, 1912 őszén vagy telén Weber gyönyörű heidelbergi házában. Lukács számára 1912 őszén-telén a hegeli „*Vergegenständlichung*” fogalma nagyon vonzó lehetett, hiszen az őt ért személyes katasztrófák után az otthontalan szellemet a modernitás fő problémájának tekintette. Weber a hegeli elméletet valószínűleg túlságosan elvontnak s a modern világ körülményei között az emberi lét elemzéséhez nem kellőképpen specifikusnak találta. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy egy ilyen képzeltbeli beszélgetésben Weber az általa nagyra tartott nagyon fiatal barátjának ugyanazt a tanácsot adta, mint Elsének: „Olvassa A TŐKE I. kötetét s azon belül is elsősorban az árufetisizmusról szóló fejezetet. Marxnak nagyobbreszt igaza lehet: az ő elmélete nem annyira spekulatív, mint az ön által annyira nagyra becsült Hegelé, Marx a problémát a valóságos világ valóságos problémájaként kezeli. Hegel interpretációja az abszolút szellem és a világ kapcsolatát illetően érdekes lehet, de mintha nagyon keveset mondana arról a valóságos világról, amelyben mi most élünk.” Ugyanakkor, bár Weber el lehetett ragadtatva Marx kísérletétől, hogy az absztrakt „*Vergegenständlichung*” helyébe az „*árufetisizmus*” problémáját helyezte (ez az általa többnyire „tehetségesnek” nevezett szerző jó húzása volt a történetileg specifikus emberi körülmények megértésének az irányába), de Webernek ez a megoldás „*egyoldalúan materialista volt*”. Webert valószínűleg mindvégig zavarta Marx túlságos racionalizmusa is A TŐKE-ben. Marx számára a világ árufetisizmusa „*elvarázsolta, kiforgatott, talpáról a fejére állított*” világ volt (az én kiemelésem A TŐKE III. kötetéből), holott Weber számára a problémát éppenséggel a világ varázstalanítása okozta, nem az elég, hanem a túl sok racionalitás.

Sem Webernek, sem ebben az időben Lukácsnak nem volt lehetősége arra, hogy elolvassa a PÁRIZSI KÉZIRATOK-at (azok először 1931-ben jelentek meg nyomtatásban).

Mindketten, mondhatni, kitalálták, hogy mi lehetett az „elidegenedésemélet”. 1913-ban Weber mintegy újra felfedezte az elidegenedés „negyedik dimenzióját”, az ember embertől való elidegenítésének a problémáját, amikor az emberek embertársaikat „tárgyként” kezdik kezelni. A modernitás Weber számára a „jelentés”, a „tartalom” elvesztése volt. Weber saját szexualitását mint az egyének közötti sokoldalú emberi kapcsolatot akarta felfogni (s nem csupán szexuális aktusként).

Ha ilyen beszélgetésre valóban sor került, Lukács valószínűleg lelkesen arra biztatta Webert, hogy a PROTESTÁNS ETIKÁ-ban a bürokrácia vasketrecével kapcsolatban kifejtett nézeteit fejlessze tovább a világ varázstalanításának az elméletévé. Ezt az utat követve Weber Hegel elméletének az „*Aufhebung*”-járá vállalkozott, vagyis megkísérelte az emberi lét specifikus, bár nem pusztán a tőkés társadalmak körülményeire redukált magyarázatát adni. Így jutott el Weber addig, amit én a modernitás „kulturális kritikájának” neveznék, a tőkés gazdaság politikai gazdaságtanának a kritikáján túl. Még 1923-ban is, öt évvel azután, hogy Lukács – szerencsétlenül – elkötelezte magát a marxizmus-leninizmus ügye és a Szovjetunió mellett, bizonyos mértékig megmaradt „kulturális” marxistának. A leninisták gyűlölték az eldologiasodás elméletét, éppen azért, mert éppenséggel arról szólt, hogy mennyire nem tudja meghaladni a modernitás nyomorúságát a magántulajdon és a piaccgazdaság megszüntetése. Lukács még 1923-ban is olyan marxista volt, akiben rejtőzött egy weberianus, aki ki akart bújni a marxista köpenyből. Ha szabad ezt mondanom: Marx a XIX. század nagy teoretikusa volt, Lukács a XX. század elméletét alkotta meg, Weber a XXI. század nagy elméleti problémáit fogalmazta meg.

Végül hadd térjek vissza az „erotika” problémájához. Else minden bizonnyal a „*varázskert*” volt, s minden valószínűség szerint Jelena is ezt jelentette Lukács számára. Else a korai XX. század emancipált asszonyának a szimbóluma (Alma Mahlerhez hasonló jelenség: a XX. századnak megfelelő RÓZSALOVAG marsallnéja). Edgar Jaffétól, a kor egyik legjelentősebb társadalomtudósától, Weber tanítványától volt három gyermeke. De nem sokkal azután, hogy Weberrel kapcsolatra lépett, Weber testvérének, Alfred Webernek is a szeretője lett, s Otto Gross-szal, a kor szexuális felszabadításának az apostolával is romantikus kapcsolatot teremtett. A hozzá hasonlóan rendkívüli nővére, Frieda D. H. Lawrence-nek lett a szeretője, majd felesége (bonyolult házasságban), a SZÜLŐK ÉS SZERETŐK (SONS AND LOVERS) című mestermű műzsája. Micsoda fantasztikus kalandok voltak ezek... Egy „démon” volt Weberben, aki hallatni akarta a hangját csakúgy, mint a „szőke démon” vagy a „ragadozó madár” Nietzsche-nél. Amint Schluchter megjegyzte, a démonnak Goethe WILHELM MEISTER VÁNDORÉVEI című művében kettős értelme van. Jelentheti, hogy „sátáni” vagy „ördögi”, de a görög daimón kifejezheti az individualitást is (Schluchter, 2009. 15). A démon (szőke démon) elő akar lépni, hogy belőle lehessen az Übermensch – hogy ismét Nietzsche-re utaljunk.

Milyen fantasztikus elméleti csoda! Milyen kár, hogy Lukács feladta egy ponton életében a megalkuvás nélküli harcot az igazságért (ez Nietzsche filozófiájának a lényege), s megalkudott azzal, hogy megtalálja az otthonát a bolsevizmusban. Bűzlik a megalkuvás – mondhatnánk ismét Nietzsche-vel. A legjobb tanács, amelyet társadalomtudósnak adhatunk (Paul Breines javaslatát követően): Tartsd a bőröndjeidet becsomagolva! Maradj hajléktalan!

Irodalom

- Angus, Ian H., 1983 – DISENCHANTMENT AND MODERNITY: THE MIRROR OF TECHNIQUE. *Human Studies*, 6: 141–166.
- Arato, Andrew, 1972 – LUKACS'S THEORY OF REIFICATION. *Telos*, Spring. No. 11: 25–66.
- Arato, Andrew and Paul Breines, 1979 – THE YOUNG LUKACS AND THE ORIGINS OF WESTERN MARXISM. New York: Seabury Press.
- Gluck, Marc, 1985 – GEORG LUKACS AND HIS GENERATION, 1900–1918. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Green, Martin, 1974 – THE VON RICHTHOFEN SISTERS. New York: Basic Books.
- Habermas, Jürgen [1981], 1984 – THEORY OF COMMUNICATIVE ACTION. Vol. I. London: Heineman.
- Heller Ágnes, 1997 – LUKÁCS GYÖRGY ÉS SEIDLER IRMA. = Fehér Ferenc–Heller Ágnes: A BUDAPESTI ISKOLA. TANULMÁNYOK LUKÁCS GYÖRGYRŐL, I. Argumentum, Lukács Archívum.
- Horkheimer, Max and Theodor Adorno [1947], 1990 – A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA. Gondolat–Atlantisz.
- Kadarkay, Arpad, 1991 – GEORG LUKACS: LIFE, THOUGHTS AND POLITICS. Oxford: Blackwell.
- Kadarkay, Arpad, 1994 – DEMONIC SELF. *Hungarian Studies*, 9 (1–2): 77–102.
- Lash, Scott [1990], 2013 – SOCIOLOGY OF POST-MODERNISM. Chapter 6: CRITICAL THEORY AND POST-MODERNIST CULTURE. London: Routledge. 153–171.
- Löwith, Karl [1932], 1993 – MAX WEBER AND KARL MARX. London: Routledge.
- Löwith, Karl, 1964 – DIE ENZTAUBERUNG DER WELT DURCH WISSENSCHAFT. *Merkur*, Heft 6: 501–519.
- Löwy, Michael, 2010 – ANTI-CAPITALIST READING OF WEBER'S PROTESTANT ETHIC. *Logos*, 9 (1).
- Lukács György [1918] – A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA. <http://www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/bmep.htm>.
- Lukács György [1923], 1971 – TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT. Magvető.
- Lukács György [1954], 1965 – AZ ÉSZ TRÓNFOSZTÁSA. Akadémiai.
- Marcuse, Herbert [1955], 1974 – EROS AND CIVILIZATION. Boston: Beacon Press.
- Mommsen, Wolfgang, 1964 – THE AGE OF BUREAUCRACY. New York: Oxford University Press.
- Pitkin, H., 1987 – RETHINKING REIFICATION. *Theory and Society*, 16 (2): 263–293.
- Robbins, Bruce, 2011 – ENCHANTMENT? NO, THANK YOU = George Levin (ed.): THE JOY OF SECULARISM, 74–94. Princeton: Princeton University Press.
- Schluchter, Wolfgang [1978], 1981 – THE RISE OF WESTERN RATIONALISM. Berkeley: University of California Press.
- Schluchter, Wolfgang, 2009 – DIE ENZTAUBERUNG DER WELT. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Scribner, Robert, 1993 – THE REFORMATION, POPULAR MAGIC AND DISENCHANTMENT OF THE WORLD. *Journal of Interdisciplinary History*, 23 (3): 475–494.
- Simmel, Georg, 1994 – A PÉNZ FILOZÓFIÁJA. Osiris.
- Tart, Zoltan, 1989 – A NOTE ON WEBER AND LUKACS. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 3 (1): 131–139.
- Vanderberghe, Frederic, 2001 – REIFICATION – HISTORY OF THE CONCEPT. = Neil Smelser (ed.): INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES. Amsterdam: Elsevier. 12 993–12 996.
- Weber, Max, 1982a – A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. = M. Weber: A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. VALLÁSSZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOK. Gondolat. 27–290.
- Weber, Max [1915], 1982b – A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJA. = M. Weber: A PROTESTÁNS ETIKA..., 291–535.
- Weber, Max [1917–1919], 1998 – A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS; A POLITIKA MINT HIVATÁS. = M. Weber: TANULMÁNYOK. Osiris, 127–209.
- Weber, Max, 2001 – WIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT. GEMEINSCHAFTEN. = GESAMTAUSGABE, I/22–1–2. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Weber, Max, 2003 – BRIEFE, 1913–1914. = GESAMTAUSGABE, VIII/2. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Weber, Max, 2002 – BRIEFE, 1918–1920. = GESAMTAUSGABE, X/2. Tübingen: J. C. B. Mohr.

Weber, Max, 2013 – SOZIOLOGISCHE GRUNDBEGRIFFE. = GESAMTAUSGABE, I/23. Tübingen: J. C. B. Mohr. 147–215.

Weber, Max, 2013 – WIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT. SOZIOLOGIE. = GESAMTAUSGABE, I/23. Tübingen: J. C. B. Mohr.

Williamson, Olivier, 1975 – MARKETS AND HIERARCHIES. Thousand Oaks, CA: Sage.

Winkelman, Johannes, 1980 – DIE HERKUNFT VON MAX WEBER'S ENZAUBERUNG'S KONZEPTION. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 32 (1).

Marno János

SZEPTEMBER 1.

Szemhéjam, mely szemgolyóm előbőre,
felgyűrődik, majd ráomlik a képre,
biztosítva rejtekhelyem a Kedves
haragja elől. Kelés után vagyunk
kevéssel, hálóingben vagy alsóban,
én az IKEA-kanapéján ülök,
ő a cserépkálya hátának vetett
hátával őrjög a szemhéjam mögött,
körmét rágva s tépve ágyából a bőrt,
s hallom már, amint kitörve csendünkéből
üvölt velem. A háború azonban
béke nekem. Pusztuló földünk csak
mérget, maszlagot terem, kutyánk vérző
pofával görget egy sünt kint a kertben.

SZEPTEMBER 3.

A falra mászom a szeptemberi
százlábútól! Irtózom inkább tőle
vagy az öntudatlan féltékenység tör
felszínre bennem ilyenkor, hogy fél
talpammal odakenem őt futtában
egy repedésre, mert a konyha harminc
éve nem lett újrafestve. A széket
úgy hajítom félre, hogy annak is

belereccsen a lába, mintha Francis
Bacon festené a jelenetet. Csak
őnála ajtókilincs szerepelne
a százlábú helyett. Nem is értem, mit
utálhat annyira egy kilincsben.
Az Alakja, persze, az lebilincsel.

ALAKTAN

Őszül, szennyeskéken az égen a hold
visszerei, s az úgynevezett tócsák,
melyekből kinő, majd kimagaslik,
s végül kilép a teljes Alak. Marad
a tócsa természetesen utána
is, inkább csak a szem szárad ki könnyen,
s kezd el csípni, amitől könnyeznie
kell – hallani szinte a viszkózus
cseppek gördülését alá a felső
ajakra. Az ember már bősztően
öreg, de megszokta keresni tovább
csak a bajt, forgatja Freud Halál-
ösztönét, ingerülten bólogat
hozzá, majd derülve csóválja fejét.

Kukorelly Endre

MÁR KOPASZODNAK A

Már kopaszodnak a fák,
annyira otthonosan ülök, elzsibbad a bal karom,
beérett szőlő, leért paradicsom,
idegesítően ideges kutyák,

vettem egy doboz málnát a nénitől itt a boltban,
hülye az idő, mindjárt megint esik,
mind a másikat lesi, egymást lesik,
a tóban egy nőbe hatoltam,

A magyar regény történetét olvasgatom, írta Császár
Elemér, elég jó sok elég jó nő mászkál,
és Németh Lászlótól azt hogy Az én katedrám,

ne tedd rám!
menekül a fiúja elől egy kiscsaj sikítózva,
jól van a világ kidolgoz' na!

MOST JÓ

Most jó,
locsoltam is,
fel van mosva a konyha,

áll a
faszom, mint
fiatalabb koromba',

a többi
versszakban
gorombaság már nem lesz,

nyugodtan el-
andaloghatsz
vagy elmerenghetsz,

az élet
jó, a
gereblyét hátraviszem,

zöld minden,
nem sárga,
nem kopik, nem hiszem,

hogy ennél sokkal
jobb lesz,
azt, hogy még ennél is jobb lehet,

zöld kert,
zöld kerítés,
zöld kép, zöld képkeret,

két vékony
szürkésfehér
csíkot huzigál az égen

egy repülő, még
ezt-azt azért
el kell majd mesélnem,

kipakolom
a hűtőből a-
mit tegnap betettem,

éhes vagyok,
iszom vizet,
eszem, alszom, lefekszem,

csönd van
hallom, hogy
a szomszéd a kertjét ássa,

van így
ennek az
egésznek valami ragyogása,

majd elmúlik,
kiáll szépen,
mint egy dallamtapadás

ez is, az is
meg
bármilyen más.

LASSAN HALNI

Borult, kisüt, ki van fizetve
a kert. Eléggé jó a szőlő.
Érett. Most érettségizett le.
Nagyjából minden kis nő felnőtt.

Levelezek vele,
otthagytam állítólag, ha otthagytam.
Jó a leve,
jó megfogni nagyon.

Ez a kertem. Ez hullott alma. Ez fa, ez meg bokor.
Ülök a kert
közepén, szeder is van. Jön és bajba sodor.
Kijön, leszop, elmegy, letepert,

elfáradok, leengedem a karom.
Fizetni és ráfizetni a boltra,
ez a sorrend. Elhagyom
magam, hát körülbelül ennyi volna.

Kicsit ragad a kezem.
Ragacsos a szőlőtől, vagy mi.
Írt egy másik is, hogy mi van már velem,
és hogy majd meg fog halni lassan.

Szaniszló Judit

LELI

Z. Szanyi Lelianna netalántai lakos, nem csak bazmegyei. Illetve hogy inkább azon belül az. Lelke földrajzát folyó és kétség szeli át. Sebes folyó az, nyílt sebes, futónövényekkel szagztatott. Víz szagat növényt, ha ugyan nem fordítva. Lelinek nincsenek kétségei, illetve ha vannak, bizonyára magánéletiek, farzsebben lapulók. Leli szokott szeretni, maga sem érti, hogyan. Szeretni, mondja Leli alkoholittasan önnön orcája képeinek, szeretni, értsd, simogatni, simogatva lenni, biztosítani, figyelni. Foggal-örömmel ragaszkodni, műveltetőleg, visszahatón, kint is, bent is, ige. Mit állítunk? Karácsonyfát. Szivacsos test Leli kicsi lelke, ha ugyan lehet test a lélek és viszont. Önmagától kérdez, hol tényező az alkohol, hol nem, hol van tükör, hol nem, nagyügy, gyakorló, kicsiknek.

Mit állítunk Netalántán? Leli teste szivacsos lélek, nem ért, nem válaszol. Úgy követelel, májusfa. Netalántán nem állítunk semmit.

Az a baj, hogy annak idején akciós volt a háromrétegű nyolcdarabos csomagolás a dm-ben, nekem meg, mivel egyedül élek, dolgom pedig leginkább az irodai vécében van, még kb. két hónapig lesz rénszarvasmintás és mézeskalács-illatú a magánéletem.

– Tudod, mit nem tudok?

– Mit?

– Párbeszédet írni, embereket kitalálni, és nem arra vágyani, hogy írjak valamit.

– Akkor ne találj ki semmit. Van elég baj meg jó anélkül is, nem? Gyakorolj.

– Jó, gyakorolni fogok. Például hogy egy fiatal lánynak eltűnt az anyja, 35 leszek, és egyre lejjebb csúszom arról, hogy gyerekem legyen, és másfél éve nem voltam férfival.

– Ez unalmas.

A reggel inkább csak hajnal. A reggel csak reggel. Gyerekre ébredek. Mobilra ébredek. Reggeli a gyerekeknek, nekem nincs, pedig cukros vagyok, kéne. Reggeli csak nekem van, cukros vagyok, nincs gyerek, kell. De van idő. De nincs idő. A cukormérő az első mozdulat, a férjem feje az első mozdulat. Elbasztam a hajnalt. Kruppos volt a gyerek, átfulladtuk a hajnalt. Kelj fel, felkelünk. Keljek már fel, felkelek. Az indulás mindig gyötrelmes, a gyerekekkel is, a férjemmel is, a kocsival is. Nekem egyedül a biciklivel is. A munkahelyen felhív az anyósom, mi legyen az ebéd szombaton. A munkahelyen munka hív csak, kapkodok. Kell a gyerekeknek tornazsák, ebédpénz. Csak menni kéne koccintani munka után. Az ebédem otthonról hozom, szombati maradék, az anyósom jól főz. Az ebédem rendelem, egy főre nem főzök, minek. A gyerek beteg, mert szokott. Lement a cukrom, mert szokott. A férjem hív, mikor érek haza. A barátnőm hív, mikor beszéljük meg, hogy nem hívta föl őt az a múltkori. Megérint, elviselem. Otthon sose fordul egyik zár se, belül kulcs, csöngetek. Nem nyúl senki, elviselem. Mindig fordul mindhárom zár, ma sem törtek be. A csengő rossz, minek. Előszoba, sok kis lábszag. Előszoba egy lábszag. Mindig csönd, néha csörög. Mindig hang, nyolckor krízis. Nyűgös, feküdne, de mégsem. Kapcsolgatom, legalább szól, legalább érzem. Elmossuk, pakoljuk, átkozzuk, nincs idő. Elmosom, pakolom, koccintok. Nincs idő.

Tegnap este Lárka a vállamra borulva zokogott a meghatottságtól, mert adtam neki 120 forint borraalót az avonos habfürdőre és a füstös szemek szemceruzára. Most egy flakon szénsavas ásványvizet dugok a fülembe, és azt hallgatom, ahogy pezseg. Nem bírom Lárka szagát.

Az út a Deáktól a Király utcai villamosmegállóig mindig sok esettanulmány. Mikor ki vagyok belül. Mikor mi a világ a Király utcán, mi a ruha, és ki az oktatási államtitkár. Volt az út már magabiztos combközépig érő ruha rózsás kabáttal és belső vérzéssel, gyúrt, morzsálódó papír zsebkendő, NAT lapzárta után, tenyerizzadás. Volt már reflux Nyakas Irsai, a harisnya jó, mert összetart, rezgőre állított előjáték, lapos cipős bizonytalanság, hogy mi van, ha tényleg 35 év, és ha csoportos átutalási megbízás. Volt már kedvetlen kikapcsolt melltartó, nagymamák cérnaszálon, bujkálás az alföldiző homofób újságárus elől, akinek le van benuva a jobb karja, és még sincs bennem semmi részvétel iránta, ami amúgy minden és mindenki iránt, ha csak pillanatokra is, de van. Volt már bűdös Duna, befért a szag az Anker közbe simán, vitte magával a szereteteimet, azokat is, amiket szégyellni kell, káromkodni, és ökölrel ütni el velük a hülye és véletlen percek. A leghosszabb út mindig a szegényérzet szokott lenni a Maccstól a Cébéáig, csak csípőig húzom fel, nem lóg ki felül a szoknyából, az béna lenne.

A hatodik kerületi okmányirodában Örkény-émlékév van. A hatig ügyfélfogadó ügyfélszolgálaton háromnegyed ötkor már nem adnak ki sorszámot, csak ha csárdást táncol az ügyfél a dohányzóasztalon, a tizenkét ügyintézésre szánt perc alatt összesen hét különböző széken kell ülni egyszerre, az ujjlenyomat-készítő hölgy pedig valójában a házmesterné falábú kislánya, csak ügyfélfogadási időben mindig elfelejti.

Vettem a reptéri dutyfreeben egy parfümöt, amitől ott helyben serseláfámnak éreztem magam, aztán hazaértem, és másnap magamra fújva nem értettem, hogy miért költöttem annyi rohadék sok eurót arra, hogy vérbő, nagydarab, arany karkötős szépasszony-

szagom legyen, hogy miért akarok én háromgyerekes orchideaömlő, energetizáló termékenység-istennő lenni, amikor nem vagyok az, de aztán harmadnapra kiderült, hogy mégiscsak serséláfám az illat, a szagolást is gyakorolni kell, de azért könnyebb úgy, ha közben férfinak is képzelem magam, és úgy gerjedek a saját csuklómra, szóval mostanában azt játszom, hogy én vagyok az élettársam is egyszerre, és úgy sokkal könnyebb dönteni dolgokban, legyen az illat, gyerek, lakás, érzelmek vagy márkázott vaj, de nem hiszem, hogy ezt életem végéig fogom tudni így csinálni, szóval szeretnék egy saját, legalább elképzelt illatfelelőst, és valakit, aki szól, hogy mikor kell egyes mondatokat, testi dolgokat – csúcson, időben – abbahagyni.

Július. Tudom, hogy irtó közhelyes ennek az országnak, különösen Budapestnek, különösen a Blaha környékének balkánszürrealiáját idegi és anyagi alapon felemlegetni, na de amikor előbb egy kötött csósapkás néni száll le a júliusi klímátlan Ikaruszról, majd megkönnyebbülten leveszi, azután egy másik néni a járókeretét rázva kiabál a nők és csakis a nők után, hogy nem félek tőled, cica, le foglak lőni, végül egy nagydarab feka fröcsög bő nyállal a másik nagydarab fekának, hogy I would die for it, I WOULD DIE!, és mindezt egy SZTK-botos Donald Sutherland nézi tátott szájjal a krigli söre mellől reggel háromnegyed nyolckor egy háromlábú kutyával egyetemben, akkor egyszerre érzem a savanyú, torokszorító megkönnyebbülést és a nagy, nemvelemtörténik semmit.

Szorongok, hogy nem tudok dolgozni akarni. Tényleg szorongok, tényleg nem tudok, tényleg dolgozni akarni.

Tréfáld meg az elvárásaid, zavard össze a vágyaid, próbáld mederben tartani a józan ítélőképességed, ugyanakkor légy önmagad okosan. Szándékosan vegyél fel előnytelen szabású ruhákat és kínos színeket, növessz felnőttkori pattanásokat, ne mosd meg a hajad akkor, amikor azt szeretnéd, hogy összefuss azzal, akinek amúgy mindig szeretnél csinos lenni és antisztatikus. Figyeld meg, milyen megkönnyebbült a sóhajod a zárt ajtó után, amikor hazaérsz, hogy istenem, de jó, ma sem találkoztunk, ma sem látott ilyen állapotban. Ugye jó játék az élet, ugye jó egyedül forgózni a pingpongasztal körül. Tréfáld meg az elvárásaid, zavard össze a vágyaid, próbáld mederben tartani a józan ítélőképességed, ugyanakkor légy önmagad okosan.

Minden tolókciszt fel tudok ügyeskedni, le tudok juttatni akárhány lépcsőfokon, akkor is, ha túlsúlyos. Egyszerűen megtanultam. Ez nem adottság és erő, ez gyakorlás és technika. Apa is tudta, Anya is tudja. Ma sikerült egy olyan mankós-tolókciszt dadaista mozgású bácsit átsegíteni az Oktogonnál a zebrán, aki csak lejött egyedül gyakorolni, mert új tolókcisztja van, és nem tudta, mire képes a családja segítsége nélkül az útpadkánál. Két kerékre rántottam, és már húztam is. Elmondta, hogy hülyeség, de megköszönte, elnézést kértem, hogy hülyeség, de összeröhögtünk. Visszatoltam a kiindulási helyére, hadd gyakoroljon, összepacsítottunk, és jól megnézte a fenekem. Kéne kevesebb tolókciszt és útpadka, kéne több fenéknézés és köszönöm.

Akkora erőt érzek most a combjaimban továbbmenni, amekkorával könnyedén össze tudnám roppantani bárkinek a nyakát, hogy maradjon ott, ahol van.

Naponta többször ki szoktam venni óvatosan a szemeimet a helyükről – ezáltal helyezkedve kívül magamon mintegy –, hogy megnézzem velük az adatlapomat egy bizonyos különösen népszerű közösségi oldalon, hátha egyszer meg tudom végre látni, milyen is lehetek valójában.

Nem munkahely-kompatibilis piros alkoholos filccel kortárs költők kedves verssorait felírni a tenyeremre. Üzemi mosogatáskor üzenetük halványodik, illetve a munkatársak meglátják, és nem, és nem, és nem értik.

Olyan szépen, tisztán lehet látni a buszablakból, fönről az anyósüléseken az életeket. Nem arra gondolok, amikor ül ott valaki, hanem pont amikor nem. Amikor oda vannak vetve Budapest-térképek, okos- és kedvestelefonok, bríftasnik, hasitasik, összecsomózott pulóverek, szállítólevél-szerű valamik, átlászó műanyagba behúzott tennivalók, egy csomó vidékről-feljövök-cégesen-pestre dolog. A legszebbek a dupla falú munkásszendvicsek a platós, puttonyos kocsik anyósülésein. Hogy van csípős-hegyes vagy sima paprika, esetleg paradicsom, piros alma mellette, van celofán és/vagy szalvéta, van maroknyi negró, mint Apának volt mindig. Hogy van, aki megcsinálja. Hogy van otthon az autón túl.

Kit szeretsz jobban, apát vagy anyát? Melyik egyedüllét rosszabb, a végtelenül régóta tartó vagy a hirtelen elhagyás utáni? Mi rosszabb neked, ha hosszan szenved, végignézed, és a végén meghal, vagy ha egyszer csak meghal? Széna vagy szalma? Ugye ezeket a kérdéseket te sem gondold komolyan? Ugye a te buksi fejedet is belenyomja valamelyik hülye, kegyetlen és röhejes kérdésbe naponta az élet?

Ma reggel a sötétítőfüggöny elhúzásakor még sikerült elkapnom a hajléktalan nőt, készülődött. Összehajtogatta mindenét, benejlonozta, megfésülködött. Először azt hittem, csak kézzel, aztán elhúztam a rendes függönyt is, és jobban megnéztem. Egy kis, maroknyi fésű volt nála, elsőre tényleg nem is látható, de valóban fésű volt. A választékra nagyon figyelt. Azt kellett volna lefényképeznie valakinek, ahogyan én azon gondolkodtam kifelé-lefelé bámulva, hogy ezt most le kéne fényképeznem (valakinek), ahogyan ő fésülködik, a szembeházban lakó Kukucskáné meg nem veszi észre, és pont a fölötte lévő ablakból kirázza a rongyot, rá a nő fejére. Egyik sem látta a másikat, engem sem, hál' istennek. Aztán a nő a kartont is összehajtogatta, amin aludt, és becsúsztatta a kutyakakikuka mellé. Ezek szerint minden reggel odateszi, és minden este lefekvéskor megvan. Ez jó. Ez nagyon jó.

Úgy szerettem mindig az osztály bohóca lenni, és úgy félek, hogy örökre az osztály bohóca maradok, de már nem áll jól, már lötyyed, már meg van ereszkedve, és kedves osztály, lehet, hogy néha férficipó meg cseplinjelmez, de akármit is csinálok, nekem vizsontszeretet meg nőneklenni nélkül tényleg nem megy, és kedves osztály, én többet nem fogom a hasadról a sötét ágycépig lenyalogatni haveri alapon, és tényleg ne haragudj, de most már tényleg kapd be.

Az utolsó fázis a legnehezebb ebben a hülye költözésben, amikor marad több tízkielnyí kategorizálhatatlan, de nem szemét csetresz, kindertojás-figura, imbuszkulcs, érme, madzag, szükségesség, szemérmesség és behemótság, amit beleöntesz egy sítteszsákba, ráragasztasz egy széles ragasztószalagot, permanenttel ráírod kepszlokkal, hogy NEM TUDOM, aztán átviszed és megtartod.

„Nekem a magyar”

Ahogy mi most Apa híján Anyával Miskolc–Budapest vagyunk. A költözködés, a felújítás, az élés, a lakás, hogy elfogy, nem lesz jó, nem fog sikerülni, hogy figyeld meg, le fog esni, el fogjuk rontani, de a végén valahogyan mégis van, jól. Hogy képesek vagyunk rá, pedig nem hisszük, mert mégiscsak négynapos ünnep, meg közüzemi bürokrácia, meg a ház nagylétrája, amit össze kell mutyizni okosba' a házfelügyelővel, de nekünk még jó, nagyon jó, másnak ennyi se, fogd rendesen azt a fregolit, mert olyan hülye vagy, hogy kölcsönadtad azt a jóféle dombornyomott csillagcsavarhúzó, amit még az apád, pedig. A Gyuszó akadozó közgyógyellátása, az évenkénti katonai behívók anno, a kötelező megjelenés tolókokcsival mindenféle bizottság előtt, a disszidáló konduktorok a Petőből, Apa hazalopott narancssárga hosszabbítói a BVK-ból interurbán. Anya sírása mindenféle kórházban, művirágos temetőben és a lukacsos aljú panelkád-ban, Anya nevetése hegedűvizsgán, szülői értekezleten, távhős GMK mikulásünnepségen és a lukacsos aljú panelkádban. *Csélcsap, lárifári, ácsingózás, csecse, gégecső, plezúr, csirkefarhát, háztartási keksz*, a nyelv, amely visszanyal, a kéz, amely az üzemi bölcsödét ringatja. A 78-as troli Keletitől Parlamentig és viszont, egylaki, kétlaki, metlaki, apám tudta, mint gyümölcs a fán, romkocsmá, polgári állógaléria, fekvőrendőr, lakókocsiból grillcsirke zsírpapíron, családi voltmár, András Feldmár, műperzsa, angolvéccé, svéd-bútor, magyar sajt és magyar bor német sajtát márkás bevásárlókban. Első, második, desszert, trendi dorkón kalocsai, külföldi gumicsizmán kereszt szem, papucs orrán pamutbojt, Picur nem vár, elindult már. Állva lángos, ülve levesbefőtt máj, váras csoki, pálinka jellegű készítmény, permeátum, díszjoghurt és disznóölés, hentessavanyúság, köszönjük szépen, viszont kívánjuk, aspartam-csalamádés retróburger, repedéstelen újragyártott gumicum, étel és panasz, nem elég sósság és nem elég édesség, vajkrémes rozogós cukorlagzi sütemény, vonatozás, sátoros kikelet. Étél, ami van, ami vagy, amit megeszel, a fog lenni még jobb is, Gizám, és a lesz ez még így se egyszerre, a nékem szülőhazám itt e lángoktól ölelt kis induljon a banzáj, a sok lóláb, ami az irodalmi kánonból kilóg, benne leszek, én is benne, benne leszek a Cégkódexbe', a sok rossz szóvicc, a MŰSZI, fehérék közt káeurópai. Hogy rohadna meg az összes multi, a fenébe is, hogy dejó, hogy vasárnap nyitva van az összes multi, a fenébe is, Wass- és Aczélország, Nóta-tévé, Kispál, ingóság, hintapalinta, szittyaparittyá, nagymamamagyarország, kokárda és szájjíz, egy jamaicai trombitás, közhely és ragaszkodás, kétszer kettő néha öt, néger-csók, ó, a csókkirály, király, sirály, hathárom, angolmagyar, körmagyar, kármagyar, nagymagyar, kismagyar, agymagyar, szívmagyar, fanyarmagyar, kanyarmagyar, csavarmagyar, mégis győztes, mégis új és

Nem az, hogy valaki megbánt engem, mert a Juci nem az a fajta, akit meg szokás bántani, hanem inkább az, hogy szabályosan megbántatom magam, mert a Juci az a fajta, aki nagyon ügyesen meg tudja bántóztatni magát. Bocsánat, Juci.

Végtelen sok segítséget kapok a barátaimtól és a rokonaimtól, mégis ma reggelre valahogy negyvennyolc éves lett az arcom, itt-ott fel vagyok vizesedve, puffedve, valamint nehezen viselem a vércukor- és időjárás-ingadozást esernyő, vízlepergető meleg kabát és egészséges belső élet nélkül, amim mind van ám, csak egy leragasztott hátsó szoba közepén, amit egy darabig nem lehet még kinyitni, de mondom, végtelen sok segítséget kapok. Tudom, hogy jó minden. Mondom, tudom. Egy szerencsés negyvennyolc éves nő vagyok.

Miközben lássuk már be, hogy a világraszóló szerelemgyerekek nem közösségi oldalak akadozó levelezéseiből szoktak születni, azért azt ugye mindenki érzi, mekkora hatalmas súlya bír lenni egy rádklikkelésnek.

Csupa jó szándékkal vagyok én is kikövezve.

Könnyed, szexi, okos és néma, mint egy fellufizott akciós zoknisszekerény.

A táncoslány az ügyeletes éjszakai gyógyszerárban elsírta magát előttem. Reggel vett egy lóbalzsamot, nem használt, és nem tudja, mit csináljon. Eddig mindig használt, de most nem, hát fogja meg a gyógyszeráros lány, hát tök hideg maradt másfél óra tánc után is a combja. Ennek égnie kéne! Hát ismeri! Miután összeszedte magát, még mindig remegő kézzel gyűrögette a nagy bumszli doboz feltépett celofánját. A spánielszemű gyógyszeráros lány is majdnem sírt, annyira sajnálta, hogy nem tud segíteni. Rákente ő is a csuklójára, hogy majd hátha érez valamit. Nem érzett. A csuklóján nem. Ő is remegő kézzel gyűrögette a nagy bumszli doboz feltépett celofánját. Mondta a táncoslány, hogy nincs pénze. Nézték egymást egy darabig némán, nyökögtek még néhány szót a szavatosságról meg a gyári reklamációról. Aztán letörölte a szép táncoslány az arcát, megköszönte, és elment. Aztán jött egy jóképű férfi, az meg Canesten kombit vett. Egyszerre érezhettünk valami ugyanolyasmit a gyógyszeráros lánnyal, és erre neki se, meg nekem se kifejezetten lehettek volna akkor ott szavaim. Hogy ez már így egymás után túl sok érzés egy napra. Hogy hát mi az isten a fájdalom, ha nem ez a lóbalzsamos előbbi, és hát mi az isten a szerelem, ha nem ez a hüvelykúpos utóbbi.

Z. Szanyi Leliannát legjobb tudása szerint ma tollba mondatták. Esett az eső, esett rá a hora értelmetlenül, kioltva egyik a másikat, Lelinek eközben pedig fáj az élet. Sajnálta eléggé önmagát, sajnálták mások, sajnált ő is másokat, rajongtak érte, amit nem bírt, rajongott ő is, amit még kevésbé bírt, és mindezek tetejébe még tollba is mondtak neki. A lényegét meg sem lehetett fogalmazni ekkor. Az most is, mint mindig, két fénymásolóba szorult jelentéktelen papír között, egy kényelmetlenül félrecsúszott bugyiban, egy, esetleg két elrontott kéz-, ill. szájmozdulatban (koponya-CT-ben, ájulásban, életminőség-romlásban, kultúrpolitikában, érintésvédelmi fennakadásban, nagymamában, unokában, félrement levélben, félrement szeretetben, betalált gyűlöletben, válásban, kishitben, nagybecsben, családon belüli erőszakban stb.) rejlett, ha ugyan rejlett valamiben. És ha ugyan lényeg. Írta Leli csillogó önérzettel, két behajlított középső ujjal tehát, írta, hogy *megállapodásunk értelmében, tiszteletteljes felvetésül, feltéve, de nem megengedve, nagyrabecsülésünk jeléül*, ott ült a Fejhanga mellett, gépelte, mit gépelte, püfölte be a begépelni, mit begépelni, bepüfölni valót, a veretes szavakat többes szám elsőben, járt az ujjá gyorsan, ahogyan szokott, és egyszeriben megvilágosodott. Hát Lelinek akárhogyan szabad *lenni!* Hát Leli hadd legyen szabad *lenni lenni!* Leli lehet bármi! Hát hiszen Leli szabad! Innen kezdve Leli olyan vígan és szabadon írt tollba, olyan vígan és szabadon vitte le a céges szemetet a céges kukába, olyan vígan mert sértődött lenni befelé bátran, feltéve, de nem megengedve, valamint olyan vígan bátorkodva törölte ki a szívéből neki akkor nem annyira kedveseket, ahogyan csak egy szabad ember teheti. Leli fel volt szabadítva, Lelit felszabadították. Nem. Leli felszabadította önmagát. Leli egyszerre *lett*.

Többször érzem nagyon jól magam, mint rosszul. A bőrömben jó lenni, még akkor is, ha a metrón vagy a villamoson néha beleképzelem magam abba, milyen lenne annak a nőnek a férje mellet felébredni, vagy azt a kókadt kisgyereket a magaménak tudni. Soha senkivel nem cserélnék. Mindig úgy gondoltam, hogy szeretnék gyereket. Most is azt gondolom talán, de nem rémiszt meg a gondolat, ha sosem lesz. Akkora lakásban fogok nemsokára egyedül lakni, aminek az alapterülete másfélszer akkora, mint a háromgyerekes barátnőméké. A bátyámra sokszor úgy tekintek, mintha az öcsém lenne, holott 40 éves. Soha senkit nem csaltam még meg, de el tudom fogadni, hogy van az a helyzet, amikor megcsalok és megcsalnak. Bár fontosak a testi dolgok, tartós kapcsolaton kívül eddig nem nagyon volt részem benne. Vágyom a testi dolgokra, de nem akarok csókolózás nélkül félig idegen, esetleg haveri hónaljak szorításából felébredni reggelente. Akkor is tud nagyon jó lenni sajnos, ha velem csálnak meg valakit éppen, de természetesen nincs a kettő közt ok-okozati összefüggés. Van időm esténként a barátaimmal találkozni mindenféle nyilvános helyen munka után, és néha úgy érzem, hogy túl kevés időt töltök a – Gyuszó, Anya, kutya – családommal. Amikor itthon vagyok a – Gyuszó, Anya, kutya – családommal, annyi időt töltök velük, amennyit már sose tudnék akkor, ha saját – férj, gyerek – családom lenne. A kutyához úgy szoktam beszélni kutyasétáltatáskor, ahogyan más – mi a baj, ne légy beszari, azt mondtam, hogy oda ne menj, buta kutya, igen, esik a hó – a gyerekeivel szokott. Van pár ősz hajszálam, amit bizonyos világításban bizonyos szögből észre lehet venni, de a három hónapja megvásárolt tartós hajszínezőt valahogy eddig még sose volt kedvem felkenni. Határozott öltözködési stílusom van, amit szeretek, és ami a barátaimnak tetszik, de már el szoktam gondolkodni azon, hogy ez vajon a korosztályomnak megfelelő szín, fazon, hosszúság-e. A korosztályom nagy része igen lestrapáltnak tűnik, ezért én folyamatosan ez ellen küzdök. A húsz éve tartó anyagcsere-rendellenességem miatt elvileg fokozottan figyelek az ereimre és a szememre, de iszonyú mennyiségű édességet meg tudok enni bármikor. A lábszáramon és a bokámon néhol kicsit átütnek az erek, de nem jobban, mint 15 éves koromban. A fenekem és a térdem nem olyan feszes, mint amilyennek szeretném, de nem laposabb és fesztelenebb, mint 15 éves koromban. Már használok hialuronsavas szemkörnyékápolót, holott nem nagyon hiszek benne. Magyar gyártmányút veszek, ami harmadannyiba kerül, mint a külföldiek. Smink nélkül már nem szívesen megyek ki az utcára, rúzszt viszont sosem használok. Néha leragadok a tévé előtt az ifjúsági sorozatoknál, és cikizem azokat a kortársaimat, akik néha leragadnak a tévé előtt az ifjúsági sorozatoknál. Nagyon szeretek főzni, de nem tudok indokolatlanul sok időt a konyhában tölteni. Van férfi, aki tetszik, de már nem teszek meg bármit, hogy az enyém legyen (enyéim legyenek). Ha az enyém lenne (enyémek lennének), visítósan boldog tudnék lenni. Nem értem, hogyan lehetne bárki is valakié, hogy mit jelent ez a szóösszetétel. Sosem visongatok. Esténként már néha bedagad a bokám, és van az a reggeli arcom, amire azt tudom mondani, de jó, hogy ezt most senki nem látja. Fogok örülni annak, ha lesz ember, aki majd azt mondja egyszer, hogy de jó, hogy látom a reggeli arcodat, de nem ejt kétségbe a gondolat, ha nem. A fülem és az orrom egy egész picikét már nagyobb, mint 15 éves koromban. A szemem nagy és gülü még mindig, azt szeretem, a felső szemhéjam pedig néha petyhüdt. Néha túl sok a szabadidőm, néha pedig túl kevés. Ha 15 éves koromban láttam volna azt, ahogyan most élek, megijedtem volna. Örülök minden gyereknek és unokának, a válások elkeserítenek. Nem szeretnék ennél boldogabb lenni, de ha az lennék, biztosan még boldogabbá tenne.

Ha figyelmesen ülök, az altestem úgy rezeg, nagyon kicsit, finoman, mintha egy metró menne el alattam. Ez sokszor független attól, kivel beszélek, mit csinálok, mire gondolk, mit várok, mi megy végbe bennem, alattam. Egy test vagyok. Egy év alatt minden ruhámból kifogytam, de nem vagyok túl vékony. Pont jó is lehetne, ha hagynám. Nem csak egy test vagyok. Ha figyelmesen ülök, az altestem úgy rezeg, nagyon kicsit, finoman, mintha egy metró menne el alattam. Ez sokszor nem független attól, kivel beszélek, mit csinálok, mire gondolok, mit várok, mi megy végbe bennem, alattam.

Régen Pierre.

Voltunk, rám nézett, nedves, megtette, nedves. Bántott, sírtam, elnézést kért, sírtam, ordenárén viccelt, nevettem. Rám nézett, nedves, megtette, nedves. Éhes volt, ettünk, fizetett, mentünk, rám nézett, felállt, nedves, megtette, nedves. Nevetett, nedves, nevettem, nedves, gátlástalan, ordenáré, nedves. Beszélt, hallgattam, beszéltem, hallgattam, megfogtam, felállt, megfogta, nedves. Börtön, sírás, nedves, tárgyalás, lecsukják, nedves, sírok, nedves, eljövök, sose látom, nedves.

Régen más.

Voltunk, rám nézett, nedves, megtette, nedves, nem tette meg, nedves. Sírtam, nevettem, nedves, megtette, nedves, nem tette meg, száraz. Éhes volt, ettünk, fizettem, mentünk, rám nézett, nedves, nem állt fel, nedves. Veszekedtünk, nedves, száraz, száraz, száraz. Otthagytam, elment, nedves, sírtam. Nedves, néha látom, nem áll fel, száraz.

Most más, senki.

Voltam, nevetünk, nedves, nevetünk, nedves, nevetünk, nedves, nem volt, nem állt fel, nedves. Van, vagyok, feláll, nem áll fel, nem tudom. Nincs sírás, nevetek, nem áll fel, nem tudom, sírok, nevet, nem áll fel, nem tudom, sírás, nedves, nedves, nedves, nem áll fel, nem tudom. Nem látom, nedves, nevet, feláll, nevet, nem tudom, nedves.

Meglett a reggeli 30-as buszomnak a maga állandó karaktere. Már háromszor együtt utaztunk. Egy kislány/kiscsaj/csj/nő. Lehetne normális is, de nem az. Észrevehetetlenül kicsi – mondanám, ha nem pont azért vettem észre, mert annyira kicsi. Nem törpe, csak kicsi. Méretarányos törékeny nipp. Százforintos csillámkockás szuvenír. Járkál le-föl a buszon, túlmozog. Megsimogatni, megfogni a kezét, hazavezetni, ez jár a fejemben. Aztán nézem, nézem, és nem tudom, hogy 13 vagy 40. Nyújtózkodik, úgy próbálja elérni a leszállásjelzőt, beszél valakihez, de senki nincs vele. Nézem, nagyon nézem, és érzem, hogy ez bajos. Hogy beszél magában. Meg hogy ennyire nézem. És akkor érzem, hogy valaki áll mögöttem, néz, és megjegyzi magában, na, meglett a reggeli buszának az ő állandó karaktere. Egy csaj/nő. Kurva magas. Százforintos ormóttalan ordenáré kaspó. Nem normális, pedig lehetne az. A törpékre gerjed. Nézi, csak nézi azt a kiscsajt. Már háromszor együtt utaztunk. Segít neki jelezni, gondolja magában, ni, megrogy a könyöke, annyira lazán megy neki. Tök beteg vagyok, gondolja az. Megragadni, felpofozni, hazarugdosni engem, ez jár a fejében. Aztán néz, néz engem, engem, aki beszélek. És nem tudja, hogy magamban beszélek-e vagy mással. Esetleg azzal, akivel a kis nő is beszél, de nem látja más, csak mi ketten: a 30-as busz állandó nippnője és én, ez az ordenáré megfeleléskényszeres kaspó.

A hetes buszból kifelé bambultam épp a Hungária–Thököly pirosnál, amikor a húszas éveim elejét alighogy taposó terepmintás fiatalember a Magyar Honvédség Tűzserézet feliratú Lada Nivájának anyósüléséről bambult ki rám a mellettünk lévő sávból. Azt mondtam magamban, jól van, Juci, húzd ki magad, álld a tekintetét, tűzserész. Ha ő is állja a tiédet még vagy 5 mp-ig, akkor nincs baj, akkor tényleg letagadhat valamilyen valahonnan. Nem volt baj, állta. A diabetológián a szakrendelő ma következetesen Babának szólított, pedig szar a vasam, és nincs érvényes szemészeti szakvéleményem.

Ez a lakás hizlal. Amikor a fürdőben állok az lichthófablak mellett, és azt nézem a tükörben, hogy mekkora a hasam, a galambok burrogására mindig azt hiszem, hogy korog a gyomrom, és olyankor ennem kell.

Reggel két kézzel kapaszkodom a kapaszkodóba, megnéz a sofőr a tükörből. Piros bőrkesztyű, egy kutya belenyal a térdhajlatomba, akad az érdes nyelve a harisnyán.

Kesztyűben simogatom.

Ilyenkor mindig késésben vagyok.

Ha késésben vagyok, minden három perc, amiben nem jön busz, nekem negyedóra. Ezt szoktam írni SMS-ben is a főnöknek szabadkozva. Nem hazugságból, hanem meggyőződésből.

Úgy érzem.

Valami fordítva van folyamatosan. A munkamorálom javulásával romlik a teljesítményem és a szemem. Délutánra már a közösségi oldaltól is homályosan látok. Kifejezetten akarom a dolgozást.

Hangjelekre várok, valami fordítva van, ping, komment.

Kedélyesen beszélgetek a főnökkel is és a konkurenciával is, pedig nem akarok. A céges megbeszélés nem akarás kérdése, észreveszem aztán. Céges alapon is jó fej vagyok, nem tehetek róla, ösztön. Valami ma fordítva van.

Nem akarok jó fej lenni. Számolom az órákat, mennyi mindent össze kell ma is hazudni a kiesett idő miatt.

Kattintgatás, online jelenlét, tetszem többeknek, jól van. Találtam megfelelő zenét, érzékien egyensúlyozom, vagy legalábbis szeretnék. Igazi egyéniség vagyok, kedvelnek. Van, aki kíván is, megírta. A céges vécétükörben hátul belóg egy felmosó nyele.

Ma sem nézek ki rosszabbul, mint tegnap.

Jó ez a dobókocka a nyakamban, ma is van stílusom, like. Valami fordítva van. Az ablakon hátulról besüt a nap, látszik, hogy nincs rendesen kiszedve a szemöldököm. Itthon kell folytatni a munkát, mindig hazahozom, bent nem megy.

A takarítófiú olyan, mint egy introvertált slampoetrys, mosogatás közben is hordja a sildes sapkát. Fülel a fülben, zenére tátog. Fura, de formás, szavalhatna közben, tetszene.

Heló, én hazamegyek.

Kifordul a női vécéből, nem akar zavarni, zavarban van.

Zavar, zavar, zavar.

Valami ma fordított, a busz nem jön, visszafelé számol az órám. Még világos van, amikor kilépek, pedig már rég sötétnek kéne lennie.

Nincs bennem akarás, lement a cukrom.

Ilyenkor mindig ez van, a nem akarás meg a hipó. Behipóztam, szoktam otthon mondani. Családon kívül senkinek nem mondom ilyet, nem értik. Valami visszafelé megy, nem a busz az, már nem is a cukrom.

Otthon dolgozni kell.

Pisilni kell.

Bugyi. Letolom, nézem, a sötétkék fényes az, tényleg. Estére mindig elfelejtem, melyiket vettem fel reggel. Bent nem szoktam nézni. Hát kifordítva van rajtam.

„De más apák is jönnek!”

Nyöszörögte egy négyéves fiú a vonaton, amikor az anyja elmagyarázta neki, hogy apa most nem utazik velük, mert apának most Pesten van dolga. A fiú a mondat közben rendkívül felnőttesen és illusztratíván intonálva mutatott körbe a vonatkocsiban.

Tudnám még ragozni, de minek.

Nem nagyon látta át, mi van. Pedig valami jóságfélét is érzett, még ha sunyit és manipulatívát is.

Mosolygott a szomszédra, naponta egyszer legalábbis biztosan, amikor beengedte a konyhájába. Akkor is, ha épp vendég volt nála. A szomszéd így megnézhetta a galambok ellen felszerelt drótot a konyhaablakából felfelé srévizaví, és így valami szájszegletmosolyos bosszúságot érezhetett, hogy lám, jöhet ellenőrizni holnap is, még mindig nem csinálták meg. A szomszéd a közös képviselőt képviselte, a ház közös érdekeit képviselte, képviselt az mindent, amit csak bírt, így beleértve tehát az ő jogait is.

Ez éltette.

A szomszéd nagyon szerette volna, hogy a galambok ne jöjjenek le a lakók szintjére, ne tulajdonítsák ki a tollaikkal meg a szaraikkal a téglalyukakat, lehessen már a lichthófra is végre ablakot nyitni, a franc abba a sok bűzös lélegző galambtestbe meg nyúlós pergős galambszarba, már meg ne haragudjon.

Ő aztán meg nem haragudott.

Konstatálta naponta egyszer, hogy a háló még mindig lukas, az ígéretek ellenére a munkások még mindig nem szüntették meg a lukakat, amin át a galambok így vígan közlekedtek az ablakok és a háztető között. Jóságfélén, sunyin, manipulatíván konstatálta. Ezeknek a munkásoknak a hanyagsága neki dolgozott. Legalább van viszony közte meg a szomszéd között, lehet a jóságos türelmével a másikat zavarba hozni, rációfolni arra a sok vélt vagy valós rágalomra, amit a felújítás miatt kapott. Hogy a gép hangos volt, hogy az ő munkásai nem rendeltetésszerűen használták a liftet, hogy próbára tették a többi lakó türelmét és testi épségét, a modorukról meg tisztátalanságukról – a kurva anyjáért rinyál a néni, mondtam, hogy nem fogjuk elrontani a liftet – meg már nem is volt beszélve.

Végül is szereti a galambokat.

Szereti ő a szomszédját is.

Neki is van szaga, sőt, üríteni is szokott.

Ezt mind sugallta ez a szomszédi jósága. Majd megcsinálják, nyugodjon meg. Persze mint minden jóságában, volt ebben is valami rossz. A rációfolás, a hanyag nagyvonalúság és a kiszolgáltatottság utáni türelmes zavar.

Hogy talán mégsem rossz ő.

Vizont de, az.

Rossz volt, a munkahelyén is, a szabadsága alatt is, és azon a kettő közti vékony, de megszüntethetetlen mezsgyén is. Mint a peckesen száraz galambok a téglafal tetején. A munkahelyén szabadságodit, otthon meg munkahelyesdit játszott, végig önsajná-lattal. Úgy érezte a rosszaságát, ahogyan csak bírta. Nagyon akarta érezni. Hát csak összehozta.

Megint jött a szomszéd.

Kedvére sajnálhatta magát mindkettő.

Eredetileg arról akartam írni – rendkívül viccesen persze, mert el nem lehet azt képzelni, mennyire vicces és önfeledt lány vagyok –, hogy hogyan küldtek el tegnap egyik ügyeletről a másikra, hogyan kanosszajártam a Péterfytól a Fiumein át a MÁV Kórház Podmaniczky, majd Thököly úti ügyeletéig, hogy végül ráírják a papíromra: *Mko. ép hj és dh, idegentest nem található, egyebekben neg. status.*

Aztán a frászt.

Pierre volt a neve, mondjuk ki. Neveztem itt már annyi mindennek. Pierre. Nekem azt mondta, így hívják, a többi meg tulajdonképpen lényegtelen. A paranoid skizofréniaján, a legalább három párhuzamos életén túl a végtelen nagy szeretetet kaptam tőle. Egyszer rám terített egy ötszáz forintos, vateinfogású, polár IKEA-takarót, kibélelt, és azt mondta, nincs semmi baj. Aztán kirabolt, és átverte több barátomat is. Négy év két hónapot kapott, nyolc éve nem láttam. Csak remélni tudom, hogy nem is fogom soha többet. Nem jó jel valakit így szeretni, miközben pontosan tudod, hogy nem kéne.

Körülottem emberek betegszenek, haldokolnak és halnak meg, nekem meg közben arra a tetves kis bagatell bizonyosságra van szükségem, hogy a bal fülembé mégsem esett bele a fültisztító pálcika vattapamacsa, ahogyan azt először hittem. Kezdek fontosodni magamnak.

Ezt eredetileg hosszan, mindenféle tarkalepke-motívummal – rengő test, rengő váll, csengeri viola, kihasználatlan testi kapacitások, ismeretlen hajnali angoltanár fenékmarkolása, családi vesegyulladás, láz, költözés, baráti végelgyengülés, harminciks, ölelés- és munkaundor, kiállításmegnyitó, igazolványkép-pára, reggeli kockacsokik stb. – szerettem volna megírni, de aztán csak annyi lett az egészből, hogy nagyon szeretnék annyira nagyon vidám lenni, amilyenek amúgy hiszem s vallom magam.

Tiszta szívből kívánom nektek, hogy se szeretetből, se dühből soha ne rúgjátok egymást gyomorszájon sícipővel – mondta rezignáltan és megkapó őszinteséggel a színjózan férfi a pultnál a műszál fátylas férjhezmegyek-pólós lánynak.

Van min elgondolkodnia mindenkinek ebben a történetben: a fiúnak, a lánynak, a sícipőnek, de még nekem is.

Éjjel nem sokat alszom.

Álmodom, hogy terhes vagyok, aztán egy hónap múlva veszek egy terhességi tesztet, és már megint. Meg vagyok győződve róla, hogy akkor most egy hónap eltéréssel fog születni egy-egy gyerekem, és ezt álomban a hülye környezetem is megerősíti.

Napközben nincs a főnöknő, szabadjára lehet engedni az érzéseinket arcon, tőlem pedig négy kolléga kérdezi meg, hogy mi a baj, Juci, sírtál, olyan szomorú a nézésed. Én nem érzem ezt, de aztán belenézek a tükörbe, és tényleg.

Úgy látszik, én így várom a kutyát.

Nyöszörgést vizionálok, szorongást és pórázképtelenséget. Hogy nem is ő az igazi, vagy hogy nem én vagyok az neki, és akkor mi lesz, hogyan fogja ezt elrendezni az élet. Aztán hamar fél kettő lesz, és én időben elkészítem azt a táblázatot, amit a lelkemre kötött a főnöknő még csütörtök délelőtt. Hétfőn majd kiderül, mi nem stimmel benne, de az engem ma fél kettőkor már pont nem érdekel.

A GPS félrenavigál, illetve nem, mi vagyunk heherészősen indiszponáltak, háromszor jövünk túl.

Újratervezés.

Végig kaparászom meg nyomkodom körömmel a kesztyűtartó borítását, egy kanyarban még a cukrom is megmérem.

Elmesélem Petinek az álmom.

Röhög, röhögök.

Nem lehet kocsival megállni, nekem már izzadságfoltos a pólóm hónaljban, pedig kifejezetten hideg van. Peti messzebb parkol, sántít, bevárom.

Egyedül én oda ugyan be nem megyek.

Az egyik gondozó kicsit nagyothall, furán beszél, de ez ott, ha lehet, még megnyugtatóbb. Mindenki dicséri a választásomat. Jó kutya, a hangját sem lehet hallani, mindenkiel kijön. Hölgyem, bújja bele a nagyothalló gondozó az állatkertszagba, azt tudnia kell, hogy a kutyára garanciát vállalunk. Ha két héten belül köhög, viszket, vakaródzik, hozza be nyugodtan, megvizsgáljuk.

Lehet kártyával fizetni.

Mindenki a kellenél éppen egy fokkal hangosabban beszél. Hozzá vannak szokva az állandó kutyaugatáshoz. Csipet kap, meg se rezzen. Amikor kivezetjük, nem nézek oldalra, nem vagyok hajlandó meghallani a többi kutya kétségbeesett ugatását. A linóleumon, a metlakin, a betonon, mindenhol csomókban áll a kutyaszőr. A bejáratnál egy szálkás szőrű tacsó néz lekonyuló szemekkel, de nem hagyom, hogy érdekeljen.

Pinkódot bepötyögni az Illatos úton, sose gondoltam volna. Ráadjuk a piros póráz a piros nyakörvvel. A nyakörv kicsit szűk neki, azt hittem, vékonyabb. A képen sokkal életképtelenebbnek tűnt, de csalódott azért nem vagyok. Itthon majdnem sírok, annyira jó és kifejezhetetlenül suta érzés, ahogyan követ, ahogyan azt hiszi másfél tetves óra után, hogy nem lehet nélkülem élni. Azt sem tudja, ki vagyok, azt sem tudom, ki ő, de végig úgy megy mellettem, hogy a póráz teljesen laza.

Olyan félrekonnyult anyai érzés. Hogy úgy vagyunk összekötte, hogy nem is. Az egész annyira bután eleve elrendeltnek tűnik.

Nem akarom megszokni.

Van ez a vak lány. Követ. Szakadék énfüggő, nem bír a komplexusaim és a kis szégyenlős önszereteteim nélkül meglenni. Ha hátrarúgok, megsimogat, ha a lift tükrében lekaparom nyálas körömmel az odafilctollazott hülyeségeit este, ő reggelre újrírja őket piros alkoholossal vaktában. Öt éve nem enged hozzám nyúlni senkit, öt éve nevet azon, amin én sírok. Fél emelettel alattam lakik a tizenegyediken, balra tőlem, jobbról. Undorító levakarhatatlan reménytelenül nyálgép, kitapogat bennem mindent. Nem adja fel, remél. Pofozom öblös tenyérrel, jóleső beteg dühvel, hogy hiába hiszi, hogy van minde, ami kell/kellhet/szabadhat kelleni, nézzen már bele a tükrömbe a vaksi szemgödreivel! Nem lát! Nem az van, ami ott van, mert ami itt van, az ott, és ami az ott, az itt nem, értse meg, és bassza meg, csak nem hoz magával egy kurva kabátot, ez maradt,

ennyi, hogy a kocsisnak kél káromkodni kedve, meg hogy oly korban él e földön, mikor az ember úgy, hát nem érti?! Degenerált vak hülye, mondom még neki, és belerúgok gyomorszájra. Erre csak néz. Vakon néz. Ember vakon így nézni nem tud. Demens mosollyal tunkolja bele a fejembe a tudását, hogy hiszen látta, hát ne csináljam már a feszítvált, hát a két szép lelki szemével látta, hogy hordtam az érzést haza magamba ma délben dekára! Ott vettem a hentesnél csülköt, kolbászt, sült sertést, egy marék 88 Ft-os uborkát, és igenis érezte a gyomortáji lélekorgazmusomat! Értsem már meg, hogy ez a jó! Az uborka meg ami a papírtálca mögött van, és nem a többi szar! Hogy van, hogy lehet gyomor-összehúzóadás és emésztés, nyálképződés és pavlovi öröm zsigerből – nemhogy dekára, de inkább tonnára! A többi le van toronymagásról szarva! Hát mi, ha nem ez a valami, meg a tejbüfé a Tiszainál nyolcvanban! Mi, ha nem az, hogy láthattam elmúlni dolgokat, amiket mások egyszer csak nyitott tenyérrel elveszítettek! Hogy csak azom nincs, ami egyszer már volt! És hogy csak néz, de hogy így közben mosolyog. Hogy ő tud. Innál, mi? Szívna, mi? Dugjanak meg, mi? Halálra ölelnél engem is, mi? Meg akarsz mandinerből fojtani, mi? Kérdezi sötét szemgödörrel, száj nélkül, kezében a piros permanent tollal. Meg tudnám olyankor dögöleszteni. Gyűlölöm ezt a szétnyomhatatlan, gennyes optimizmusát. Meg hát.

Apám – soha életemben nem hívtam így, most kipróbálom – öt éve és pár napja még abban a megnyugvásban élt, hogy hála istennek, Juditkám nincs egyedül. Ha Juditkámnak lemegy a cukra, van, aki segít. Ha történik valami baj otthon, például elromlik a mosógép, akkor van kinek szólni, van kivel röhögve lapátolni a vizet. És hát mire való egy párkapcsolat, ha nem erre. Vagy legalábbis erre többek között biztosan. Egy rákot sem lehet egyedül végigcsinálni. Kimondhatatlanul hálás volt – sosem hívom így – anyámnak. Igaza volt. Ezek nélkül sem az élet, sem a halál nem megy. A többi érzéséről nem beszélek, ezeket sem biztos, hogy tudhatom.

Olcsi elvált azóta a második férjétől is. Nem emlékszem, apám találkozott-e valaha Olcsival. Minden barátnőmről sokat beszéltem neki, és ezek alapján tudta őket onnan a messzi Miskolcra szeretni vagy nem szeretni. Mondjuk, azt hiszem, mindegyiket szerette, ismeretlenül is. Legfeljebb némelyikükkel kritikusabb volt. Olcsiról jó véleménye volt. Erős nő volt szerinte. Bírta az erős, nagyszájú nőket. Nem tudom, tudta-e, honnan tudta, ha tudta, hogy Olcsi tényleg erős, és tényleg nagy a szája. Aztán meg lehet, hogy ezt az egész szeretetesdit csak kitalálom, és egyáltalán nem is ismerte Olcsit. Lehet, hogy Olcsinak nem is nagy a szája.

Borjucit, Örsit, Szilvikét, Juditot mind szerette. Úgy szerette, ahogy tőle tellett, nem összehasonlítható ez, nem kisebbíthető vagy nagyobbítható más emberek szereteteihez. Szabadkozom. Fura ember volt. Az alkalmi barátaimat szó nélkül elviselte. Egyszer találkozott Pierre-rel, na, ő egyáltalán nem tetszett neki. Anyám nélkül nem tudott élni, és ebbe elég sok jó és rossz befér. Nem volt szerelmes típus szerintem.

A régi lakásomat sokáig emlegette volna sajnálattal, de ezt az újat még jobban szerette volna. Ha még élne, már lenne fogasom, tükröm, megjavított konyhaablakom, és minden kupacot elhordott volna kocsiával. Nem biztos, hogy lenne kutyám. Szerintem beleszólt volna. Más unokáját nagyon szeretné, de nem hánytorgatná fel, hogy neki nincs, és nem lesz/nem lehet. Én utálnám magam miatta kicsit, hogy se neki, se anyámnak nem tudtam összehozni. Magamat ebből akkor épp kihagynám. Nagyon remélem, hogy lebaszna ezért, hogy ez így hülyeség.

Kell összefoglalni öt év után bármit is annak apropóján, hogy valaki már nincs? Nem. A mostani Pető intézeti mizériáról is Gyuszó és a Villányi úti látogatásaink jutnak eszembe, Gyuszóról meg mindig apám jut eszembe, nem tehetek róla. Rosszat is tudnék írni vele kapcsolatban, talán pont annyi értelme lenne, mint jót. Nagyon furcsa érzés egy öt éve halott embert szeretni tudni. Halványlik, homályosodik, de egyre homogénebb. A vajszerű árnyalatot nem biztos, hogy értené. Lehet, hogy mindenben tévedek.

Kedves Peti!

Fél hatkor kell kelnem ahhoz, hogy fél nyolc után kicsivel el tudjak indulni. Így beérek nyolc után két perccel. Eredetileg negyed nyolckor akartam, mert még bérletet is kellett reggel vennem, de hát negyed nyolckor indulni lehetetlenség. A kutyával koromsötétben mentünk el a városligeti nagydombhoz, a kutyasétáltatásra általában ötven percet számolok. Most 5:40-től 6:30-ig voltunk. A kutya nyakában végig a világító nyakörv volt. Szétnéztem, nem látott senki, ötször fel-le kocogtam a dombon, utána meg egy távoli fáig oda-vissza háromszor. Szerintem összesen nem egészen 1 km-t futottam. Gyűlöltem mindig futni, sosem bírtam. A kutya végig futott velem, meg néha vidáman ugatott, pedig szinte csak akkor ugat, ha otthon vagyunk, és csengetnek. Jó érzés volt kipróbálni, hogy milyen futni, sosem tudtam, sosem bírtam. Persze most sem tudok, és most sem bírok. Az volt a legjobb, hogy még sötét volt, és nem látott senki. Gumicsizmában voltam, kicsit később levettem a dzsekimet, mert beleizzadtam. Eszembe jutott közben, hogy ebből tök jó Nike-reklámfilm lehetne csinálni rövid villanásokkal: a gumicsizmától a rendes futócipőig, a sötétől a világosig, a szétnézéstől, hogy ugye nem lát senki addig, hogy már merek mások előtt futni, az ötször dombon le-föltől egy tisztességes félmaratonig, a fulladástól a kellemesig, a szar, szakadt kutyasétás ruháktól valami rendes Nike cuccig. Miért nem csinálja meg valaki? Itt a Ligetben tökéletesen le lehetne forgatni. Nincsenek illúzióim, hogy ennél sokkal messzebb jutok, de jó elfantáziálgatni róla.

Amikor több hónap kihagyás után végre rászánom magam, hogy egyszer végigtornázzam az egyórás Csücsörítő Trészit, már látom magam előtt(!) a fenekemet meg a tricepszemet a harmincnapos edzésprogram után. Persze egy tornából sosem lesz semmiféle harmincnapos edzésprogram.

Négy napja nem eszem cukrot. Négy napja minden reggel elmondom hangosan, hogy ma nem eszem cukrot, és nem hazudok magamnak. Ha ennék cukrot, akkor ez a reggeli állítás már hazudás lenne. Jól kitaláltam, mi?

Ma felhívom Á. pszichológusnőjét meg a kutyatrénert, akinek hetek óta megígértem, hogy felhívom, és eddig csesztem felhívni.

A kutya lassan átszokik a kizárólag száraztáp-evésre, bár az lenne az igazi, ha egyben megenné este lefekvés előtt az adagját, és amit meghagy, nem reggel adnám oda neki a séta után. Legalább már hajlandó aszpikos konzerv nélkül is megenni. Szép a széklete, nem olyan, mint az első két hónapban volt, könnyedén fel lehet egy nejlonnal venni.

Holnap megjelenek az ÉS-ben.

Jucika

Erdős B. Gyula a Dózsa György úti metróaluljáróban áll mindennap korán reggeltől késő estig, de legalábbis a munkaidőm végéig, kezében számos Fedél nélkül. Erdős B. Gyula ruházata tiszta, haja rendezett, keze ápolat, hajléktalanszaga nincs. Erdős B.

Gyula ma a Fedél nélkül mellé adott nekem grátisz egy kétoldalas kinyomtatott novellát, amelyet 2005. szeptember 4-én írt arról, hogyan lett Erdős B. Gyulából alkoholista. Az Erdős B. Gyula által adott papír tiszta, szinte frissen nyomtatott, félbe nem hajtogatott. A novella azt írja le, Erdős B. Gyula hogyan evett meg egyszer rengeteg tejbegrízt kiskorában az óvodában, melyet Erdős B. Gyula a függősége kialakulásának gyökereként illusztrál. Erdős B. Gyula stílusa lendületes, sodró, humora kifinomult, írásának megmunkáltsága orbitális nagy fityiszt mutat minden idióta sztereotípiának. A két oldalon körülbelül annyi vagy annál is kevesebb Erdős B. Gyula által ejtett helyesírási és/vagy stilisztikai baki van, amennyit egy átlagos napon manapság bármelyik kormányzóvivő, pártpiáros vagy polgári/nempolgári politikai értelmiségi elkövet. Erdős B. Gyula alkoholista volt, de ma már nem az. Erdős B. Gyulának van józan ítélőképessége, szigorú önkritikája, tiszta cipője és polgári neve. Erdős B. Gyula nem bűnöző. Erdős B. Gyula. Erdős B. Gyula. Erdős B. Gyula.

A félkilós Zimbo frankfurti virsli olcsóbb, mint a kategóriájában legolcsóbbnak vélt Budget frankfurti. A drágának vélt legfinomabb belga vaj kilóra olcsóbb, mint bármelyik magyar takarékos vaj. A háromdarabos kutyafogkefével sokkal jobban járok, mint ha a hét darabosat venném. A Spar kimért tzatzikije annyira olcsó, hogy ha vennék helyette egy uborkát és egy joghurtot, már rosszabbul járnék. Most akciósan 100 forint az Óriás Rudi, a mogyoróvaj is. Amikor a kutyám szarik, pont úgy néz ki, mint egy kenguru. Bár viccnek tűnik, de tök komolyan mondom (a nagy és széles seggűeknek is joguk van az önérzethez): életem hátralévő részében állandóan pucítani fogok. Szerintem a felfújt fogójú Budget tej sokkal finomabb, mint teszem azt, az a jó zsíros Cserpes, és nem is savanyodik meg mindig másnapra. Rezeg a léc több fronton, kicsit összeomlottam, de még kezelhető. Új találmány a habosodó Nescafé, kipróbáltam. Humorom, ha volt valaha, még a régi. Tényleg habzik.

Minden barátomtól elnézést kérek.

A munkámat nem végzem megfelelően.

Rendszertelenül alszom.

A cukrom sokszor rossz, a hajam száll. Előfordul, hogy nincs időm reggel arcot rajzolni magamnak.

Az órákat rendszerint a sétáltatás viszonylatában mérem, az elmúlt négy hónapom kis (nagy) megszakításokkal a Ligetben telt.

Vízlepergető lettem és puritánul praktikus, kedvenc viseletem a gumicsizma.

Ügyelek rá, hogy ne látsszon, hogy tetszeni akarok.

Naponta használom a „behívás” szót. Már nem idegesít annyira, mint az elején.

Néha még, amikor enyhül az idő, nem felejttem el a vállamat kitenni, de amúgy inkább a pamutkapucni jellemző.

Megszerettem a sört. A fröccs alkalmi ital lett.

Nem találok a 2013-as határidőnaplót, mert nem tudom, mit kell keresnem. Nem emlékszem rá, hogy néz ki.

Hét hónapja nem volt levágva a hajam, fodrásznál kb. másfél éve voltam.

A bal combtövemnél valami ideg becsípődött, és nem tudom rendesen széttenni a lábam.

Elfogult vagyok egy sokszor szemtelen és félrenevelt szukával.

Buta kutyás videókat és fekete keretes, pixeles, de nagyon állatbarát demagógiákat lájkolok gondolatban mindenhol.

Fogalmam sincs, hogy van-e a demagógiának többes száma.

A kutyának állandóan parfümillata van tőlem. A körmöm alatt állandóan jutifali(!) törmelék van.

Azt álmodtam, hogy egy Tankcsapda-klipben én vagyok a dögös csaj.

Az egész Magyarország-jobban-teljesít-mizériából a kutyás és a hajléktalanos hírek zaklatnak fel a legjobban.

Szerintem kicsit öregszen már, de szerintem szebb lettem.

A múltkor egy fiú bele akart puszilni a jobb arcgödrömbe.

Utálok kezet mosni, és naponta vágom a körmöm.

Leli éjjel átmászott hozzám az ablakon.

Belenyúlt az erős nőkezével a nagy rakás száradt galambszarba, felhúzta magát erőből, és egy távolról akár bazmegnek is tűnhető szisszenés kíséretében lendületből beugrott a fürdőszobámba. Még nyáron csapta be a huzat a dupla ablakom kinti részét, kiesett az ablaküveg, és azóta partiztak a galambok a két keret között, de ez sem Lelit, sem engem nem izgatott különösebben. Galambszar, hát istenem, ez az élet rendje, kicsit szúr, ha szárad, gondolta Leli, meg egy kicsit én is, hát beletenyerelek néha, maximum káromkodunk. Nekik is el kell valahova végezni. Mi ez ahhoz képest, hogy az emberek gyerekeinek enni kell adni, iskolát kell fizetni, meg egyáltalán: életben kell maradni itt, pont itt, ebben a lángoktól ölelt kis Tubicáné-országban, és már nem csak úgy adabszurdum önmagukért?

Leli legutóbb amúgy két hete mászott át hozzám. Akkor csacsogott, fogadkozott, kapkodott összevissza, szidott bizonyos nőket, és éljenzett bizonyos férfiakat, aztán fordítva, aztán vicsgó mosollyal győzködött, hogy az élete szép, hogy minden remek, és neki már nem lehet meglepetést okozni, őt igenis nem kell senkinek karbantartani, ő lerendez mindent kvázi egyedül, ő elébe megy mindennek, ezt neki a relativitáselméletnek (itt rendszerint egy durva középsőujj-felmutatás következett az ég felé), neki ezentúl minden dolog a világon maximum egyszerű lesz.

Aha.

Egyszeregy.

Irtó meggyőző tud ilyenkor lenni. Feszül a széles csípőjén a pöttyös márkaharisnya, szétrakja benne a lábát, mint valami közönséges vidéki dzsörzémaca, és úgy gesztikulál, hogy őt már nem érdekli semmi, de semmi, de semmi.

Aha.

Semmi.

Most meg nem is győzködött, csak mélyen a szemembe nézett.

És nézett.

És még mindig csak nézett.

Aztán annyit lehelt bele az arcomba szemérmesen, zárt polgári lábakkal, hogy: *zsúr-pubi*.

Valahogy jelezni kéne neki, hogy én két hete még nem terveztem ilyeneket érezni egy ilyen szó hallatán. Valahogy jelezni kéne neki, hogy maradjon kicsit többet csöndben a Leli. Hogy hagyja magát csak úgy vanni. Mindkettőnknek jól tesz.

Kedves Leli!

Minden élethelyzetben örülök a humorodnak és a híresen féktelen iróniádnak, amellyel magadat sem szoktad kímélni, és amellyel karöltve a jól ismert fülig érő grüberlis, szájfoltos mosoly mögé elmatricázva hiszed azt, hogy majd jól felkészít mindenre. Szeretném innen a paraván mögül kézfeltartással jelezni, hogy – szerintem, mert hát ki vagyok én, kérded, tök jogosan, szóval mondom, hangsúlyozom: szerintem – ez úgy, ahogyan van, teljesen fölösleges, mondhatni: lószar. Lelikém, nézzél már bele őszintén és mélyen minden kamrád és pitvarod, minden ótvar kicsi sarkába alaposan: ugye, hogy nem tudsz minden eshetőségre előre felkészülni. Eshetőség alatt itt és most értek én mindent: életet, halált, hirtelent, régóta vártat, szeretetet, kiábrándulást, szagokat, ízeket, otthagytást és idejövést, apát és anyát, fiút és szentleket, mindazok fonákjait és nemszeretemjeit, szóval mondom: mindent. Szóval mondom: nem tudsz felkészülni. Hiheted azt, hogy ha majd elég erősen markolod hátul csuriba a kezekben az életed tarkalepke-hímzőfonalát, és közben ügyesen pakolgotod a combjaid, akkor majd, na akkor majd biztosan rá lesz jőve arra, hogy mekkora egy főnyeremény vagy. Lelikém, már megbocsáss, hogy ennyire profánul vágom a kámpicsori arcodba az igazságomat, de hát: a lószart. Szerintem. Nem vagy főnyeremény, illetve másképp mondom: nem a csuritól meg a harisnyától vagy főnyeremény. Másképp mondom: nincs olyan, hogy főnyeremény. Leli, hát nem érted? Csak te vagy, meg Dzsuang Szí, meg a lepke, meg Szabó Lőrinc, meg Petri, meg KM, meg csajok, meg hapsik, meg a Zsúrpubi, meg a vágy, meg a butaság, meg a fokhagymaszag, meg a gyomorégés, meg a rókatárgy, meg a bélarádió alkonyatkor, meg a lichthófban a galambok a verebekkel, csak ilyenek vagytok meg csak olyanok, és neked is van hibád, és te is tudsz túl hangosan beszélni, és te is ki tudsz provokálni sértéseket mellméretnyi ténykérdésekből, a másik is tud jószándékkal rosszeszközzel simogatni véletlenül lábbal, amit te tévesen rúgásnak hiszel, mindenki tud pillanatnyi hülye lenni és tündérborsó egyszerre, lehet boldognak lenni a semmitől és boldogtalannak a valamitől, még akkor is, ha a portfóliód pedig annyira tökéletesen összeszedted. Lelikém. Nincs semmi baj. Hogyan mondjam el neked, hogy nem tudsz elrontani semmit, ha meg de, akkor meg az pont úgy van jól? Dögölj bele nyugodtan bármibe, jó? Csak utána azon nyomban süsöd már ki ezt a minipaprikát forró sós olajban nekem, amit vettél a Vácin annál a jó zöldségesnél, sírjad már bele a könnyeidet is nevetve, én nem bánom, mert sok van, mi csodálatos, de azért a sült paprikánál nincs semmi csodálatosabb. Szerintem.

(A lószart nincs. Meglásd.)

– széljegyzet –

Én, Z. Szanyi Lelianna,

szül. Zetor Leila,

szül. én

szeretném a magam, a magam és

a magam nevében

megköszönni, hogy –

midőn a városligeti padon ültem, a nap

sütött, nem fájt semmim,

nem voltam sem éhes, sem szomjas, és

egyéb szükség sem kínzott, és

sem harci repülő, sem

tankok, sem dobok, sem
trombiták nem zavartak
élni,
a kutya a rutinműtét után
a szétvágott csíkos pólóban békésen
aludt a lábamnál, és
nem fázott a lábam, és
nem volt mocskos a pad sem, amin
rajtam kívül nem ült senki, pedig
a legjobb pad volt a tó környékén az
összes közül, és
nem árnyékolt engem sem fa, sem törtézés, sem fájdalom, és
nem szólt zene, nem táncolt ember, és
nem történt semmi rendkívüli –
2014. február 15-én délelőtt 9 óra 4 perckor
boldog voltam.

„Szép napot”

A kutya bozontos, középtestű pulikeverék.
Neve mérsékeltén népies, de kétségtelenül eredeti és jól ordítható.
Ez amúgy minden kutyanevénél fontos.
A kutyát az erdőben találták, kölyök volt még, mindentől félt, hason kúszott hetekig,
úgy kellett megtanítani járni.
A labda nem nagyon csigázza fel, de ha a többi kutya rohan utána, akkor ő is.
Ivartalanítva nincs.
Még, teszi hozzá. A fiú.
Fején sapka, szerethető.
Kis bébiháj, szemránccal, ahogyan mondja a feleségére, a kedvesem.
Életem első olyan embere, akinek a szájából nem akarom kiütni ezt a szót.
Nem arra, erre, te. Kilenc hónapig dolgozott úgy, hogy a tisztokmindegyi tanyáról
bejárva tizenkétórászt Pesten.
Szépen artikulál. Gyere ide, azt mondtam.
Négykor kelés, vonat, Kecskeméten átszállás, vonat, munka, éjfélre haza, négykor
kelés, így tovább.
Lett munka Pesten, nagyon örültek mind a ketten.
Radar, gyere ide, kicsinálsz.
Szerintem a felesége fejlesztőpedagógus.
Ő is rászól az övére.
Önkormányzatra kaptak ígéretet egy cigánytelepen, ő meg a kedvese, de bocsánat,
ő nem rasszista, félre ne értsem.
Nem értem félre, nincs mit.
Két nappal a költözés előtt illegálisan eladta a tulaj a lakást, másikkba kellett jönniük.
Egy rokon adja ki ezt, nagyvonalú. A tanya után furcsa minden.
Hogy mindig van valahogy, mondja, pedig annyiszor volt már úgy, hogy nincs se-
hoggy.
Már többet alszik négy óránál, higgyem el.

Itt mi most jobbra fordulunk, ne haragudj, mondja, át kell sétálnom a Hősökön,
ígértem a feleségemnek egy aranyláncot.

Nevet, majd hirtelen nem. Köpöd ki.

Kérdőn nézek.

Egyszer talált egy gyűrűt a téren hajnalban, kutyasétáltatás közben.

Hát valami sokkarátos fehérarany cucc volt, bevizsgáltatták, lepucoltatták.

Azzal jegyezte el.

Azóta mindig a burkolatot figyeli a téren, mikor hazamegy.

Azt mondja, a munkája is ilyen, mindig a földet nézi.

Nevet. Na, szia.

De mi az a munka, amiért mindig a földet kell nézni.

Drukkolok, hogy ne mondja, szép napot. Utálok azt.

Meg kellett volna kérdeznem.

Hálistennek nem mondja.

Miklya Zsolt

DÖM. DÖDÖM

Részlet egy szonettregényből

1

Létben oldódó líra, vitamin,
addikció a vers? Mitől, kitől függ?
A függesztés fő pontjai közt ódöngsz.
Rakodópartok, hidak síkjain.

Sínek között másként folyna a lépés,
fölöttük forró levegő remeg.
Nem felejtet a széles síneket,
mi idehozott. Minek? Ez a kérdés.

Miért kötsz ki a Dunánál megint?
A létről milyen meséket fecseghet?
Milyen ritmussal, rezgéssel kecsegtet?

Felejtsd el most a versírórutint.
Kérdezd meg inkább te is, felnevetve,
Döm. Dömdödöm. Melyikünk volt a Medve?

2

Döm-dömdödöm, melyikünk volt a Medve? –
kérdetted séta közben. Nem tudom,
Pestről mentünk Budára a hídon,
vagy Budáról tartottunk éppen Pestre,

csak azt tudom, hogy remegett a híd,
áthajoltam a vaskos fémkorláton,
a fémet és a víztükröt, belátom,
egyszerre megkóstolni nincsen íz.

A remegés ismerős volt, talán
a magzatvízben mozgott így az ember,
ki ebihalként légszomjat nem ismer,

de utat tör a medence falán,
és rezgést, ringást lassan elfeledve,
belefeledkezik az ismeretbe.

3

Belefeledkezik az ismeretbe,
képletet vár az emberek között,
egy birodalom addig működött,
míg határát nem lépte túl a kedve.

Míg összetartotta a partjait
az információáramlás tükre,
és adataira nem volt túl büszke,
nem adatközlő, ember volt, akit

megkérdezett a kapuban, mi végre
és hogyan éltek itt az őseink,
kik sosem lettek hősök. Freud szerint

tabuizált az apahős személye.
Személytelen marad az ember lényé,
míg katalogizálja dolgait.

4

Míg katalogizálja dolgait,
táblázatokot rajzol, cédulázik,
néha felpillant, mit csinál a másik,
információt szív vagy kokaint.

Ebédidő alatt lemegy a partra,
előveszi szalámis szendvicset,
lassan rág, falatonként nézve szét,
a víz a mohos köveket hogy nyalja.

Esővízzel telt pocsolórára gondol,
mit felmelegített a nyári nap,
gyerekek paradicsom, lágy iszap,

felőttnek, elég lesz mára a gondból.
Fülledt víz, pállik a melegtől, haszontól,
a haszontalan pediglen kikap.

5

A haszontalan pediglen kikap,
hiánygazdálkodásnak ez az ára.
Reciprokelv a túlélés szabálya.
Kaláka helyett működik a csap.

Amit kaptál, mint tartozást viszed,
hiába bújsz el, menekülsz előle.
Hiába szórod le a kockakőre
a morzsáid. Nem lesz galambszíved.

A galambok – ki szemtelen, ki félszeg –
felkapkodják maradék kedvedet.
Az információkból épp elég lesz,

parttól partig nem számolsz lépteket.
Hídon át, parton végig, hídon vissza,
hozzá a városkép, festett kulissza.

6

A városkép hozzá festett kulissza,
a monodráma sinusívein
naponta, mintha börtön rácsain,
suttog át néhány implicit premissza.

Én pedagógus nem leszek soha.
Se balek, se oly nyugtalan kísértet,
ki gerendára akasztva ér véget,
lószerszámok közt édes mostoha.

Rekatalogizálhatom a rendet.
A kultúra is kartotékadat.
Szelemenek ágasfákon pihennek.

Járom oda-vissza a hidakat.
Várom, mikor mond valaki *The end*-et.
Zsindely, szuszék, szarkofágmásolat.

7

Zsindely, szuszék, szarkofágmásolat,
karcolt jelein körkörös időrend.
Nem értetted a sínekre írt óment,
csak nemet mondtál. Vétekáldozat.

Mit adtál oda? Hírnevet? Mulandót?
Az eminens diák önérzetét?
Szerepmámort? *Gondolta a fené*-t?
És mit kaptál? Fehér lapot? Biankót?

Én nem csinálom ezt tovább, apa.
Nem leszek jófiú, sem optimista.
És nem jövök lógó orral haza,

hogy taknyomat a jó föld majd felissza.
Nem esik jól a tudomány szaga.
Nincs lyukas zsebemben telefonlista.

8

Nincs lyukas zsebemben telefonlista,
az orvost személyesen keresem.
A pszichológust felírja nekem.
Sch-t tippel a diagnózisra.

Kutatómunkám végre lázba hoz.
Mi a lópikula az az escéhá?
Lehetnék – bár még nem vagyok a célnál –,
metakommunikáció szakos.

A meta-elv lenyűgöz, s célt határoz:
Leguggolok, a szó alatt mi van?
Pipiskedek, de nem jutok a mához.

A Carpe diem! elmaradt futam.
Postás-, statisztá-, segédmunka-káosz,
a flaszteren felgyorsul az iram.

9

A flaszteren felgyorsul az iram,
a döntésmechanizmus random-elve,
levélhordóként hajnalonta kelve,
színésztanoncként keresem magam.

Identitáskergető amatőrök
közt amatőrőbb nálam nem lehet,
zsebemben ott a dömdödöm-füzet,
mit sohasem fedeztek fel az örök.

Most üresen sárgulnak lapjai,
a bábok között elaludt a hangya,
nincs ébresztőórája és harangja,

a vers bűvópatak, nem cunami.
Hogy bírsz ki még egy ilyen ronda évet?
Tévedtél, vagy a belső órád téved?

10

Tévedtél, vagy a belső órád téved,
s a pszichológusnak van igaza?
Elhúzódó kamaszkor. Menj haza.
Itt elhúz melletted mindenki, nézd meg.

Bábok között egy esetlen fabáb vagy,
ki csetlik-botlik, csuklik és tagad,
ha rossz fát tesz a tűzre. Füstje nagy,
lángja parányi és gyorsan alábbhagy.

A balettmester szíve befogad.
A fából faragott magányos tánca
ismerős neki. Bebújik a bábba,

csak mozdulatot, nem tanácsot ad.
Míg beszélgetünk, teapára éled,
erek támadnak, táplálni a szívet.

11

Erek támadnak, táplálni a szívet,
nem kérdezik, melyikünk volt a Medve,
nyelvmélyi senkiként, dörmtölve egyre,
hogy nem szolgálnak tetszhalott ügyet.

*Amit szemekkel sejtess, várd ki azt,
a mozdulat segít addig kibírni,
egy fabáb esetlenül táncol, így ni,
és bábuként nem talál több vigaszt.*

De bábuként is jobb, magányosan,
mint gyűjtősnak felaprítva remélni,
hogy tűzre tesz, aki a házat bérlí,

s a hamut elfújja egy szélfutam.
A szél eddig megőrzött, hála néki.
Nem tudhatod, mikor, hol és hogyan.

12

Nem tudhatod, mikor, hol és hogyan,
a szél feltámad, fúj, aztán alábbhagy.
Bitorlónak nem adod át a házat.
Hacsak nem egy kakukktójas fogan.

A vád – hogy áruló vagy – rád szakad.
Egy fuldoklótól nem számíthat másra
az életmentő, magával kell rántsa,
ha nem elég erős a mozdulat.

Hiába vannak körötte sokan.
Feküdhetne akár a kockakőre,
vergődésével nem sokat törődve

kikerülnék, mint egy tisztátalant.
Nem fekszik le közékük egyelőre.
Oblomovkája messze gyászba' van.

13

Oblomovkája messze gyászba' van,
apja nem érti, önmagát okolja,
kimegy, a kertben kívánja pokolra
a percet, mikor nem mondta, fiam.

Anyja meg érti, s önmagát okolja,
kétszer mos mindent, kétszer takarít,
a lepedője szinte már vakít,
az inzulinnal együtt adagolja.

Csak gyerekek közt gyógyul meg a lélek.
Elsőnek lép a terembe, nahát,
neonfény pattog halk aritmiát,

táblára ír, füzetet oszt, szemléltet,
visszaidézi óvodás fiát,
megértette, hogy mit mond a kísérlet.

14

Megértette, hogy mit mond a kísérlet,
hőre tágult, megnőtt a fémgolyó.
A heuréka-élmény lángoló.
A kudarc hűtővíz. Sosem merénylet.

Nem lógó orral érkezik haza,
bár egész télen medveálmot alszik.
Budapestre otthonról sem haragszik.
Belülről hömpölyög már a Duna.

Döm. Dödöm. Dömdödöm – gondolja, hisz
néma gyerek is szaván fogható.
A kísérleteredmény biztató

lenne, ha nem zavarná valami.
Fel kéne kelni. Kinn füttyöl a rigó.
Létben oldódó líra, vitamin.

15

Létben oldódó líra, vitamin,
döm, dömdödöm, melyikünk volt a Medve?
Belefeledkezik az ismeretbe,
míg katalogizálja dolgait.

A haszontalan pediglen kikap,
hozza a városkép festett kulissza.
Zsindely, szuszék, szarkofágmásolat.
Nincs lyukas zsebében telefonlista.

A flaszteren felgyorsul az iram,
tévedtél, vagy a belső órád téved?
Erek támadnak, táplálni a szívet,

nem tudhatod, mikor, hol és hogyan.
Oblomovkája messze gyászba' van,
megértette, hogy mit mond a kísérlet.

Suhai Pál

DIMENZIÓK**I**

Énnékem ez a menedék,
nem a torony, a kőcsipkéit
fitogtató vad omladék,
csupán amit mellesleg épít
és mégis mindjárt kőbe vés itt
e sok szöglet, párkány: az ég,
az árnyvetőt a fényvetőig
hajlító roppant szakadék.

II

Csak romjaiban, ami áll,
romjaiban. Hasadt a téglafal,
alján gyík fut, gyom kapál
s hithűn brekegni kezd a béka:
rászól az emberivadékra,
mert otthonra ez nem talál.
Egy sovány akác is fejét a
földre lehajtva szundikál.

III

A számon vaslakat a csend.
Ülök egy boglya hűvösében,
innen lesem, hogy mint mereng
az erdők füstje a hegyélen.
Ülök s makacsul azt remélem,
hogy bennem is, mint odafent
a füstzászló az égi kékben,
majd valaki békét teremt.

IV

Suhanó árny a füveken:
az arcom. Kihajol a tájból,
mint a lélek az eleven,
a testére szabott halálból.
Kezed hogy ellökött magától,
élőt így játszát énvelem
a képzelet s valót a zápor –
törjön követ tekintetem.

V

Érett gyümölcs a háztető
fölött: kinőtt a hold az ágra,
az éjből most bukkant elő.
Arcomba süt hideg világa –
elgondolom, ágán hiába,
milyen hiába tüntet ő:
ha becsukom szemem, e drága
hamar lehull majd, férge nő.

VI

Akár az ég s a fellegek,
ha fönt a boltot már bezárják,
a szó a számból ellebeg,
az istenek hiába várják.
Itt zsíros halszemek a lámpák,
az arcok elsüllyedt kövek,
szakállas vén szörnyek csodálják
csak szörnyű emberségemet.

VII

Hóba fült utak, nagy telek
s ti fényben úszó régi kertek,
elég pár év vagy évtized,
már mind szememből integettek:
örök vakok, vakult sereglet,
kik képeimmel festitek:
festetitek ki most e vermet,
amelybe egykor löktetek.

VIII

Ez volt a kert s ez volt a ház,
olcsó kabátban gyatra bélés –
ha látom: hallom, magyaráz,
de föld alá nincs visszatérés:
fakult e múlt, a régi békés
kép csal s e szétfutó család.
Kinőtt vidék nevet felém és
engem rögtön kiver a láz.

IX

Fortyog a krumplifőzelék,
fedő alól sziszeg ki gőze,
végignyalja konyhánk kövét,
könnye Mária-képen pörög le.
Ennyi telik, nem futja többre:
fenyegetőn ejti kezét
a szigor a gyermekörömré.
Sírást tanít és büntetést.

X

Fölnőttem, nem vagyok gyerek.
Hizlalt a hatalom, ehettem
ködöt, kegyelemkenyeret.
Ha hülyék ítétek fölöttem,
szemükbe néztem s megköszöntem –
míg dörögtek a fegyverek,
én magasabb okokra lőttem.
Csatát ma is csak így nyerek.

XI

Hadd vágjak végre jó botot,
s induljak, hová karavánok
nem indulnak és vonatok:
mert léteznek ily tartományok,
határt ahová át nem hágok,
ahol csupán megállhatok:
dobok feléjük is virágot,
vakon is nézem arcotok.

XII

Ennyi az élet, emberek:
halandók kisdéd, szép kalandja,
meg nem védhetik fegyverek.
Harang óvja csak: nyáj kolompja
s tereli, úzi, pásztorolja,
történelem a népeket,
kis játékaitok az Útra
ezerfelől a Minden Egy.

Fúri Mária

VAN EGY PONT

Az elme bonyolult labirintusában
Együtt létezik az élő és a holt
Túlvilági térbe kerül át a földi
Mégis fogható lesz minden, ami volt

A másvilágot az agyunk hozza létre
Nem Szent Péter őrzi, nálunk van a kulcs
Botorság vitázni létezik-e, nincs-e
Fájdalom nyitja a mennyei kaput

Veszteségeink, a másik test hiánya
Szakrális, de valós terekbe emel
Araszol az idő az x koordinátán
Van egy pont, ahonnan másképp létezel

A többnapos test nem őrzi már a lelket
Urnában őrzött hamvak közt nem lapul
Beléd költözik, te vagy immár a foglár
Benned lesz, veled lesz, nem odaát a túl

A mindennapok újra életre kelnek
Egyszerre nevet az élő és a holt
Közösen húzzák fel azt az épületet
Ahol bizonyosság, sarokkő lapul

Amiről írok, nem lehet befejezni
A mondat végéről hiányzik a pont
Vitorlázunk a ritkuló levegőben
Magunk teremtette, széles szárnyakon

HATAN

Hatan voltak, utoljára
Mind a hatan feketében

Hat fekete, álló oszlop
Távolodnak az időben

Hat fekete tollú madár
Madarak, de nincsen szárnyuk

Hat fekete tollú madár
Csak az árnyuk, csak az árnyuk

Szekfű András

MÓRICZ ZSIGMOND, G. M. HÖLLERING ÉS A „HORTOBÁGY”-FILM

A legtöbbször megfilmesített magyar írók sorában Móricz előkelő helyet foglal el. Hamar Péter összefoglaló könyvében¹ 15 hosszabb-rövidebb filmet és 24 televíziós filmet sorol fel, azóta ez a szám Vitézy László GALAMB PAPNÉ-jával tovább is nőtt. Az első teljes hosszúságú Móricz-hangosfilmet azonban egy osztrák rendező, Georg Michael Höllering készítette, Magyarországon. Külön érdekesség, hogy nem egy már megjelent művet filmesített meg, hanem ő, a rendező kérte fel Móriczot, hogy megtekintett filmfelvételeihez írjon filmnovellát. Ez a novella lett a KOMOR LÓ (1934), és a belőle készült film a HORTOBÁGY (1936).² A filmből 2013-ban digitálisan felújított DVD-változatot jelentetett meg a MaNDA Filmintézet, így a HORTOBÁGY újra megközelítőleg régi szépségében látható.

Móricz Hölleringről csak egy alkalommal ír megjelenésre szánt (és megjelent) irodalmi formában: ez a FOROG A FILM A HORTOBÁGYON című riportja.³ Ebben Móricz megfigyelői szerepet vesz fel, Höllering pedig „a rendező”, „a mester”, akinek munkáját figyeli, és akinek érveit, szempontjait kritika nélkül elfogadja.

Passuth László barátja és alkalmi munkatársa⁴ is lett Hölleringnek, Móricz azonban nem kerül ilyen emberi közelségbe az osztrák rendezővel. Ennek egyik oka a német nyelv. Móricz értett, beszélt németül – valamennyit. Ha akart. De ritkán akart, mivel nyelvtudása a konyhanyelvre szorítkozott, és alkalmatlan volt arra, hogy árnyaltan fejezze ki magát. Hölleringgel többnyire lánya, Móricz Virág vagy a film munkatársa, Bujanovics Gyula tolmácsolásával tárgyalt. A közvetlenebb kapcsolat akadályá lehetett

még a korkülönbség (Móricz 18 évvel volt idősebb Hölleringnél) és a társadalmi-művészi elismertség különbsége.

A Móricz–Höllering kapcsolat első hónapjai viharosak. Előbb anyagi vitáik vannak, később koncepcióanalízis. (Ezekről alább részletesen beszámolunk.) Azonban 1935 augusztusára, amikor a hortobágyi riport megjelenik, a viták lecsendesednek, és Móricz érzékelhetően megnyílik, sőt, kezdi becsülni Hölleringet. Komoly része lehet ebben a változásban annak, hogy hosszú évek csendje után a KOMOR LÓ-n kívül két további Móricz-műből is készül magyar film: a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL-ből és a LÉGY JÓ MINDHALÁLIG-ból. Mindkét film előkészületei és megvalósulása nagy csalódást jelent Móricz számára. Hazugnak érzi a filmgyári világot, mesterkéltséget, természetellenes, „sminkelt” benyomást keltenek benne a forgatások és a kész filmek is. Felértékelődik számára Höllering megközelítésmódja, az, hogy az osztrák két éven át hónapokat él a csikósok között, az, hogy nem alkalmaz színészeket, hanem az ott élő emberekkel játszatja el a „sminkeletlen” történetet.

Honnan tudjuk mindezt? Többféle forrásból. Móricz interjúkat ad különböző helyi (debreceni) és országos lapoknak, leveleiben beszámol élményeiről és érzéseiről. De legfőképpen előjegyzési naptárából, ceruzás jegyzeteiből és (részben máig kiadatlan) naplójából tájékozódhatunk.

Az 1934–36-os év naplóiban Móricz naponta, olykor naponta többször leül írógéphez, és leírja, ami éppen történt vele. A sűrűn gépelt oldalak tetején rögzíti a dátumot, és gyakran az órát, percet is. A szövegek alapján egyértelmű, hogy Móricz szigorúan az elsődleges benyomásait rögzíti, olyan spontán és nyers formában, ahogy azokat megéli. Kutatásaim során számos olyan Móricz-szöveget (naplóbejegyzést, levelet) találtam, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét, sőt a hagyatékból előkerült a HORTOBÁGY-film Móricz által írott, eddig ismeretlen forgatókönyve is.

„Én, mint magyar író, elvállaltam...”

Móricz Zsigmond 1934-es fali előjegyzési kisanptárában november 26-án, hétfőn a következő bejegyzést találjuk: „*Itt volt Höllering filmügyben*”. Hogy hogyan jutott el a filmkészítő az íróhoz, közvetítette-e, ajánlotta-e valaki, nem tudjuk. Az író lánya, Virág sem emlékszik rá.⁵

Azt viszont tudjuk, hogy mi lett a találkozás eredménye. Megállapodtak, hogy Móricz két részletben megnézi a Höllering által felvett anyagot. Nem a PUSZTA 1934 című félkész filmet,⁶ hanem a felvett nyers beállításokat, témák szerint csoportosítva.⁷ Az első vetítés már másnap, november 27-én, kedden megtörtént, feltehetőleg a Belvárosi Mozgóban, a panzió közelében. A második két nappal később. Móricz mind a kettőt megörökítette NAPLÓ-jában. Különösen az első nap feljegyzései mozgalmasak.⁸

„1934. XI. 27.

Megnéztem a hortobágyi filmet.

2000 méter, hetven percig tart a leforgatás, tehát pontosan 1960 méter. (á 28.)

A kópia elég gyenge, s a vetítésre is nagyon panaszkodtak, de nekem nem is nagyon tetszett: homályos és rezgő filmek. A természeti képeknek ragyogóknak kell lenni. Lehet, hogy ez jobb is tud lenni.

Tartalma főleg erőszakolt lóhajsolás. A pusztán, a kis házak közt, folyton kergetik a sok lovat. Van gulya, van birkanyáj, disznók a pocsolójában.

Főleg sok a szülés, az evés és van egy lóhalál s temetés.

Sok a természeti kép, hajnal és este, vihar nagyon szép.

Ki lehet vágni belőle 1000 métert vagy inkább kevesebbet.”

Móricznak tehát nem tetszett az első napi vetítés anyaga. A filmesek valószínűleg nem gondolták végig, hogy mekkora feladat elé állítják az író, amikor levetítik neki a még összefüggéstelen képsorokat.

A vetítés után a rendező fölhívta Móriczot a közeli panzióbeli otthonukba.

„Utána felmentem velük a pensióba. A szegénység és szomorúság sírt le róluk. [...]

Ez egy olyan magánkalóz lehet a filmsungelben, aki a Hortobágyot felfedezte magának. [...]

– No és mit akarnak ezek nekem fizetni? – kérdem a sárosi gyereket, – már a neve jó: Bujánovits.

Tolmácsol s ezt a választ közvetíti: hogy ők is éppen ezt szeretnék megtudni.

– Az én áram: a magyar szövegért 3000 p. A németet ugyanennyiért adom, a franciát és angolt 5-5000ért.”

Látható, hogy Móricz itt még igen kevésbé volt tisztában azzal, hogy mit jelent az író közreműködése egy filmben, hogy mi egy filmnovella vagy egy forgatókönyv. Nem is használja ezeket a kifejezéseket: „szöveg”-ről beszél. És úgy tárgyal, mintha egy könyv különböző országokbeli kiadásáról lenne szó.

„Megdermedtek, és egész vörösek lettek.

– De itt csak egy szövegről van szó. [Kiemelés tőlem – Sz. A.]

– Nekem annál rosszabb, mert ez azt jelenti, hogy úgy kell megírni, hogy a szó ne legyen fontos, tehát csupa akció és humor. Ezt a fárasztó és unalmas anyagot ki kell világosítani, s azt csak humorral lehet... Viszont nem lehet reményem rá, hogy ezt a munkát még valamivel honorálják, pedig ha beüt, ez világsiker. De nem bánom, legyen egy honorárium. 3000 p.

A Höllering kimosan bólintott, hogy beleegyeznek.”

Mennyi pénz volt 1934-ben a 3000 pengő? Smolka János könyvében egy ekkoriban készülő átlagos magyar film összköltségét 110 000 pengőre teszi.⁹ Ebben szerzői jogok címen 3000 pengő olvasható, és forgatókönyv címen újabb 3000. Biztosak lehetünk benne, hogy a HORTOBÁGY-film jóval kevesebb, mint 110 000 pengőből készült. Néhány tétel eleve kiesett a költségvetésből: nem kellett díszlet (12 000 p.), sem színészek, sem statiszták (18 000 p.), és nem kellett műtermet bérelniük a felvételekhez (12 000 p.). Móricz tehát a kor szokásainak megfelelő tiszteletdíjat kért és kapott. Az író év végi naplójegyzetéből tudjuk, hogy az évi jövedelme valamivel több, mint 26 000 pengő volt, ebből 6800 pengőt hoztak a színházi és filmes jogdíjak. A HORTOBÁGY 3000 pengője tehát a jómódú, de sok kiadással élő író számára is jelentős összegnek számított.¹⁰

„– S milyen feltételekkel fizetik?

Ez a baj éppen, hogy most pénzügyileg rosszul állanak... Külföldről nagy összeget várnak, de a devizaelszámolás nehezen megy... Nem elégednék-e meg azzal, ha a jövedelemből fizetnek.

– Akkor nagyon fáradt vagyok.

Ugyanis előzőleg elmondtam, hogy éppen ma ígértem meg a feleségemnek, hogy két hétig pihenek: ezt a két hetet odaadom.

Érdekes, hogy az ember milyen kegyetlen tud lenni, mihelyt szegény emberrel kerül össze. De igazán semmi kedvem nem volt ahhoz, hogy egy kockázatos, reménybeli munkához álljak be.”

Itt a naplóíró Móriczot teljes fegyverzetében látjuk. Változatos stílári eszközökkel állítja elénk a jelenetet, az „akkor nagyon fáradt vagyok” mondattal érzékeltetve a saját fölényét a pénztelen és kiszolgáltatott filmesekkel szemben. De egy pillanat múlva már kívülről látja saját magát, a szegény emberrel kegyetlen módszerekkel eljáró jómódú férfi szerepében. És végül egy újabb magyarázó mondattal még fel is menti magát – de

a szöveg ereje éppen abban van, hogy a kijelentések egymás mellett, egy ellentmondásos helyzet elemeiként érvényesülnek, feszültségük megmarad.

„Végre megegyeztünk abban, hogy most fizetnek a szerződés megírásakor 500 pt, a forgatáskor (garantált időben) másik 500-at, a leforgatáskor a harmadik 500-at. 1500-at pedig a bevételből.

Holnap eljönnek a szerződéssel.”

Látszólag minden elrendeződik. Vagy mégsem? Az író – kicsit megkésve – még aznap tájékozódni kezd a filmszakmában. Azt írja alább, hogy célja: biztosítani magát. De aztán kiderül, hogy ennél többről van szó.

„Onnan elmentem filmembert keresni, akivel megmagyaráztassam, hogy biztosíthatom magamat.

Majorral [Dezső], a filmrendezővel kerültem össze a New Yorkban. Előbb Verőt [Endre vagy Sándor, testvérek] kerestem, de nincs ma Pesten.

Major kitanított, hogy mi a filmlehetőség.

Már én ekkor elhatároztam, hogy üzletet csinállok: megveszem a filmet, s én keresek finanszírozót. Wintert [Sándor, producer], aki a Légy jót megvette, felajánlom, hogy adja vissza a Légy jót, s én csinállok neki a helyett másikat: talán ezt. Különböző tervek merültek fel bennem. [...]

Sok mindent megtudtam, Major már bekonferálta magát mint rendező, s pontos számításokkal akar szolgálni. Azt az egyet mindenestre megértettem, hogy személyesen kell utánamenni és rábeszélni az embereket: másképp nem lesz film.”

A bonyolult történetből az derül ki, hogy Móricz eljátszik a gondolattal: megszerzi a HORTOBÁGY filmjogát, és maga készítteti el a filmet, hogy a sikerből szép jövedelemhez jusson.

„Hölleringnek van egy jó ideája: nem színészekkel kell megcsinálni, hanem a valóságos paraszttal, csikósokkal. Ha ez keresztülvihető, akkor olcsóbb és érdekesebb. Kérdés, hogy a csikós hogy állja a mesterséges világitást.

Személyesen el kell mennem Debrecenbe, s ott megkeresni [itt: felkeresni – Sz. A.] a szereplőket, s összegyűjteni, mit tudnak. Csupa groteszk és tragikus dolgot kell csinálni. Már egy csomó ideám van hozzá.

Nem szabad elfelejteni, hogy a közönség nem szereti a parasztot, s unja az ethnográfikumot. Szórakozni akar mindennekefelett.”

A civil szereplős film itt csak mint „olcsóbb és érdekesebb” megoldás merül fel. A következő mondatból („Kérdés, hogy a csikós hogy állja a mesterséges világitást”) megérezzük, hogy Móricz mennyire nem látja (még) át a Höllering-ötlet logikáját: nemcsak színészek nem lesznek, műterem és műfény sem lesz.

Másnap, november 28-án Móricz találkozik Winter Sándor producerrel, és a LÉGY JÓ MINDHALÁLGIG megfilmesítéséről tárgyalnak. A beszélgetés végén Móricz új témát nyit:

„– Nekem most felajánlottak egy filmtekeracet. Valaki a Hortobágyon öt hónapon át felvételeket csinált.

– *Hallottam róla. Megvenni nem érdemes. Olyan filmet megvenni, amit tero nélkül csináltak. Tizenöt-húszezer pengőért a megfelelőt lehet venni, akkor minek adni pénzt egy alig használhatóért.”*

Ez itt (nyilván taktikai okból) kisebb csúsztatás. Móricznak nem ajánlottak fel Hölleringék semmiféle filmtekeracet. De teszteli Winter Sándornál, hogy mi lenne a szakmai reakció egy ilyen esetben. Winter természetesen jól informált, és meg is van a véleménye. Nem érdemes olyan filmet megvenni, „amit tero nélkül csináltak” – mondja látatlanban. A harmincas években és még tovább is szakmai konszenzus a kidolgozott

forgatókönyv. Az eseményrögzítő dokumentumfilm, ha van, akkor a filmszakma pere-mén készül. Improvizáció a játékfilmben? Majd huszonöt év múlva.

Móricz ekkor fordít az irányon, most már egy saját filmötlet lehetőségét teszteli. „*Állati film*”-ről beszél, nyilván szándékos túlzással, hogy felkeltse a sokat megélt és elfoglalt producer figyelmét.

„– *Az én tervem a Hortobágygal az, hogy állati filmet kell csinálni róla. Ott az ember is állat. Alig szól egy szót. A mozdulataiban, a tetteiben nyilvánul az, ami emberi. Minden legkisebb jeletet úgy akarok megcsinálni, hogy közömbös, milyen nyelven szólalnak meg. Az egész világon magyarul kell lejátszani, mert a szó csak kísérő zene. [...]*

– *A Hortobágy iránt külföldön van némi érdeklődés, ez az egyetlen magyar téma, ami iránt van. Tessék nekem egy kis sinopsist [így – Sz. A.] adni, hogy összeülhessek az embereimmel s megbeszélhessem, hogy technikailag hogy lehet megvalósítani.*

Ezzel ez is be volt fejezve s fel is állottam s eljöttem.

Ezzel eldöntöttem magamban, hogy ezeket a szegény fiúkat útjokra bocsátom.”

Winter ingadozik. A helyzet megoldása: kerüljön papírra az ötlet. „*Tessék nekem egy kis sinopsist adni*” – mondja, és ezzel lezárja a beszélgetést. Móricz a későbbiekben nem él ezzel a lehetőséggel, legalábbis nem tudunk ilyen színopsziszról. Azonban a napnak még nem volt vége.

„*Délután felkerestek a németek [ti. Hölleringék – Sz. A.]. Szegények csak dec. 3-ra tűzték ki az első fizetési határidőt, pedig megmondtam, hogy ha a pénzt megkapom, akkor vasárnap, másodikán utazom. Igen udvarias voltam hozzájuk, de sok ellenvetést tettem.*

Azt hiszem, a Hortobágyhoz nem nyúlok, míg ők meg nem buknak vele. Nincs értelme, hogy az ő kis tőkéjüket zsebre vágjam. Témám van elég.”

Móricz tehát – mai szóval – lebegteti az ügyet. Nem gondolja komolyan, hogy együttműködik Hölleringekkel, de nem is mond nemet. Csak „*ellenvetéseket tesz*”, ezzel jelzi fenntartásait.

Másnap, november 29-én, csütörtökön azonban ismét elmegy a kis moziba, ahol levetítik neki a felvételek második részét. Az aznapi napló nagy fordulatról tanúskodik. Tömör és csattanós a NAPLÓ szövege, teljes terjedelmében idézzük:

„1934. nov. 29.

A németek újra lepergették vagy hatszáz méter filmet.

Ez egészen megváltoztatta a dolgot, mert a népi részletek most jöttek elő. Különös, ők csak a tájképekre voltak büszkék, s az idillikumot röstellték.

Egy remek részeg táncot produkáltak, Rózsahegy felé se jár Czinege csikósnak, aki a bojtárjával oly anyagi, hogy bele kell szeretni.

Juhnyírás is jó, a tanyai iskola is nagyon jó a szabadban.

Ha csak tudom, megcsinálom a mesét. Oly derék, becsületes emberek, hálásnak kell lenni, hogy felfedezték a pusztát, és alkalmat adtak első filmkísérletre nekem. Ez egy olyan téma, ami méltó hozzám.

Még az anyagi rész is rendben van, Bingert igazgató, ahogy azt hallotta, hogy én csinálom, azonnal [mű]termet adott, minden segítséget megadott, és a filmközvetítővel is felajánlotta a közvetítést. Tehát még a pénz is garantálva látszik lenni.

Megható, hogy ennyit várnak tőlem.”

A tétovázásnak vége. Az itt kicsit szűkszavú NAPLÓ-ból azt sejthetjük, hogy a délelőtti filmvetítés után Móricz délután felhívta telefonon dr. Bingert Jánost, a Hunnia filmgyár vezérigazgatóját a (most már) közös vállalkozás érdekében.

Másnap, december 1-jén ismeretlenül levelet ír Czinege János számadónak, a hölleringi felvételek egyik főszereplőjének:

„Tisztelt Czinege uram,

Emlékszik, hogy a nyáron németek felvételt csináltak a Hortobágyról. Én ezeket a filmfelvételeket láttam s nagyon tetszett nekem minden, ahogy a mi szép Hortobágyunk be van mutatva. A ménesek különösen.

Én, mint magyar író, elvállaltam, hogy ehhez a film-felvételhez mesét írok. Ezt a mesét újra fel fogják venni és pedig valószínűleg Budapesten. Ragaszkodom hozzá, hogy maga ott legyen, és ezért arra akarom kérni, hogy ha én Debrecenbe leutazom, legyen nekem segítségemre, hogy a csikósokat és a csikós életet megismerjem.”¹¹

Decemberben a hortobágyi csikósok már régen bejöttek a pusztáról, tehát lehet velük a városban találkozni.

KOMOR LÓ ÉS A CSIKÓS ROMANTIKA VÉGE

Móricz tehát 1934. december elején ellátogat Debrecenbe, és felkeresi Czinege János számadót. Jelen van a találkozón a számadó lánya, az akkor kilencéves Czinege Juliska, ma Vágányik Istvánné, aki 2013-ban így emlékezett vissza a látogatásra:¹² „...édesapám Czinege János. Gróf, így hívták... Pentezúgban volt csikós-gulyás számadó. Először is Móricz Zsigmond keresett fel bennünket télen. És hát ugye apám nem volt otthol, de úgy visszaemlékszem rá, hogy [Móricz] mondta anyámnak, hogy olyan két nap múlva visszajövünk, mert Móriczot ugye a Debrecen város kocsija hozta-vitte. És ő jött először, akkor anyámnak mondta Zsiga bátyám, hogy hívja mán, aki közelebb áll hozzánk. Na oszt Zsiga bátyám egész este – olyan hét óra körül, hat óra körül? – mán nem emlékszem pontosan – jöttek és majd mikor jött a Zsiga bátyám, az asztal végéhez leült, ott poharazgattak és beszélgettek Hortobágyról. [...] Ó, hát ő mindig írt. Volt egy füzetje, elkopott a ceruzának a hegye, akartam, hogy adok neki ilyen hegyezőt. Mert úgye iskolába jártunk, hát volt ilyen ceruzahegyezők. Á, nem. Belenyúlt a zsebbe, kivette a bicskát, ragyogóan kihagyta, és írt. Örökké írt, mindig.”

Ki volt ez a „gróf” Czinege János, csikós és gulyás számadó, akit Höllering 1934 nyarán felfedezett magának és filmjének, és akihez Móricz december elején ellátogatott? A látogatás idején negyvenhatodik évében járt, kétgyerekes házasságban volt. 1889-ben született, tekintélyes és jómódú hortobágyi családban. Övék volt a nagy csárdák közül az egyik, a Meggyes csárda. 84 évesen, 1973-ban érte a halál, de már életében legendás figura lett, számon tartották kedvenc nótáját, történetek jártak róla szájról szájra. Höllering jó szemmel figyelt fel a színes egyéniségű Czinege Jánosra, aki ráadásul jól énekel és remekült táncolt is. Rangja, a hortobágyi társadalomban betöltött funkciója mellett alkatilag is alkalmas volt, hogy megjelenítse a HORTOBÁGY-játékfilm apaszereplőjét, aki megpróbál szembeszállni a modernizálódó viszonyokkal, de saját gyermekei sorsán tanulja meg, hogy nem lehet.

Az 1934. végi debreceni látogatásból két irodalmi „termék” születik. Móricz megírja A CSIKÓS ROMANTIKA VÉGE című szociografikus riportját (megjelenik a *Pesti Napló*ban 1934. december 16-án) és a KOMOR LÓ – A HORTOBÁGY LEGENDÁJA című (film)novellát, mely a *Pesti Napló* karácsonyi számában lát napvilágot. Nagyon különböző két írás.

A CSIKÓS ROMANTIKA VÉGE szituációs riport, az író önmagát is belerajzolja a képbe, szereplőit valódi nevükön megnevezi. Két látogatás Czinegeéknél, egy napközben és egy este.

„Négy keménykötésű, roppant kalapos magyar ül körben a konyhában. Meg se moccannak beléptemre. Az ágyon három csikósné. A háziasszony sűrűg-forog csupán körülöttem, lehúzza a

bundámat s beviszi a szobába. Kezet fogunk az emberekkel. Erőskezű, pányván kövült tenyerek.” – Így mutatja be Móricz a résztvevőket. A riport üzenete: baj van a hortobágyi csikós-rendszerrel, egyre kevesebb az állat, a számadók bevétele a költségeiket se fedezi, vége a csikósromantikának, ahogy a cím is mondja. A stílus többretegű. Van benne móriczi környezetfestés és eseményelmondás, de van benne számos adat, állatállomány, fizetések, adók. Tehát tényyszerűséget sugall anélkül, hogy lemondana a helyzet írói eszközökkel történő megjelenítéséről. Vészjelzés ez a riport, amely akár illeszkedik is az 1930-as évek magyar falukutató népi irodalmába.

A KOMOR LÓ műfaja más: novella, melyről az olvasó az első megjelenéskor nem tudja, hogy filmnovellának született. Móricz egészen más társadalomképet rajzol itt, mintha a két írás nem is ugyanott, ugyanabban az időben született volna. A számadót itt Sárkány számadónak hívják. Három szálon fut a történet. Van egy idős pár, akik egymásra találnak, van a számadó eladó lánya, aki kiharcolja, hogy ne a gazdag paraszthoz kelljen mennie, hanem a vagyontalan csikósfíúhoz, akit szeret. És van a számadó kiskamasz fia, akit már a modern technika vonz, nem akar csikós lenni, és eléri, hogy a vágyát követhesse. Szemben a riporttal, itt nincsenek adatok és pengőösszegek, nincs utalás esetleges napi, konkrét problémákra. A feszültséget az adja, hogy – Móricz gyakran hangoztatott gondolatával – „*a gép megeszi a pusztát*”, és a fiatalok már nem okvetlenül akarnak pásztorok, csikósok, gulyások lenni. A konfliktusok azonban feloldódnak, az író mind a három szálát békésen elvarrja. A novella idilli természeti képpel indul, úgy is fejeződik be. Átlengi az előlegezett nosztalgia: ma még látható a „régii” Hortobágy, üzeni, de holnap már elsöprik a gépek, és a mai csikósok-gulyások gyermekei városi(as) emberekké válnak, mint a film gyerekszereplője, akiből majd sofőr lesz. Az írás hangvétele szelíden szomorkás, lágú. Nem mintha nem lennének benne kemény ütközések. A számadó apa lovával összetiporja a kamasz fiú nagy szeretettel ápolt biciklijét: a csikósnak ló nyergében a helye. (Ez egy olyan jelenet a novellában, melyet Höllering az eredetihez ragaszkodva, nagy kifejezőerővel rendez meg.)

Höllering addigra, amikor Móricznak nyári felvett anyagot mutatott, maga is megváltozott. Át kellett értékelnie első filmkoncepcióját, mely a PUSZTA 1934 címen emlegetett első összeállított változatban valósult meg. Fel kellett ismernie, legkésőbb a felvett anyag vetítésekor, hogy őt igazán az ősi életforma és az örök természet érdekli, és erről van művészi látomása. A városellenesség, kapitalizmusellenesség plakátszerű képei ugyan megfeleleltek annak a művész-értelmiségi körnek, amelynek vonzáskörében Höllering 1921 és 1932 között Berlinben élt, de nem illeszkedtek ahhoz a személyes élményhez, amit a pusztai emberekkel való, hónapokon át tartó együttélés jelentett neki. És főleg nem feleltek meg a pusztáról felvett képek (operatőr: Schäffer László) eredetiségének, vizuális minőségének, átütőerejének.

A most előkerült dokumentumok fényében világos, hogy az 1934 nyarán felvett mozgóképanyag erősen hatott Móricz írói munkájára. Móricz megérezhette a felvett anyag képeinek ezt a sugallatát, és ezért a KOMOR LÓ-ban ő is az örök természet ritmusát, valamint a hagyományos életformát és annak nem a kizsákmányolás, hanem az életformaváltás hatására bekövetkező belső bomlását állítja középpontba.

Tehát a debreceni látogatás hozadékát az író kettéválasztotta, a társadalomkritikát a riportba, a lírát és életfilozófiát pedig a novellába vitte bele.

A minta, Czinege János való életbeli személyisége is mintha osztódna a móriczi ábrázolásban. A körültekintően számolgotó, jövőképét racionálisan fontolgotó énje a ri-

portban jelenik meg. A novellában a figura ezeket a tulajdonságokat alig hordozza. Ugyanakkor a novellában jelenik meg a minta Czinege fizikuma, testi és lelki dinamikája. Három nagy tablóban látjuk a novellában (illetve a filmben) a valódi Czinege számadó műalkotásba átemelt fizikai és jellemvonásait. A háromból egy Móriczé: a kamasz fiú biciklijének széttiprása a lóval. Kettő Hölleringé: a lovaglások és a csikósok tánca – mindkettő benne van már a Móricznak mutatott anyagban, és Móricz méltán nyolja is ezeket – lásd a korábban idézett naplórészleteket.

A KOMOR LÓ „filmszöveg”

Móricz a KOMOR LÓ című novellával gyakorlatilag egy időben megírja ugyanannak a történetnek (mai szóval) forgatókönyv-változatát, melyet ő „filmszöveg”-nek hív. Pedig ez kifejezetten forgatókönyv, az író nyilván szerzett egy mintát, a kép leírása a lap bal oldalán, a hang leírása a jobb oldalon.¹³ A szöveg be van osztva „képekre” (a filmesek az azonos helyszínen, azonos időben játszódó jelenetet nevezték képnek), a képeken belül a (valószínűleg így hívta): schnittek vannak (ma: beállítások), meg vannak nevezve a képsíkok is, „Tot.” – totál plán, „Sec.” – second plán, „Pp.” – premier plán, ahogy a filmszakmában illett. Néhány további kifejezés németül jelenik meg: Aufschrift (felirat), Aufblenden – Abblenden (kivilágosodás – elsötétedés). A forgatókönyv követi a novella felépítését, öntörvényű ritmusa van, és jól érzékelhető, hogy a szerző látványokban, akciókban (is) gondolkodik.

Van azonban egy látszólag apró, formai furcsaság, ami több ennél: komoly tartalmi, művészi problémákat jelez. A furcsaság az, hogy a forgatókönyv tele van „Aufschrift”-ekkel, feliratokkal. Már az 1. képben (3. oldal) a következő feliratokat találjuk:

„A HORTOBÁGY ÉJSZAKÁJA

A HARMINCEZER HOLDAS PUSZTÁN ÉJJEL IS LEGELNEK A LOVAK!

A CSIKÓS SEM ALSZIK: OTT ÁLL A MÉNES MÖGÖTT. TAVASZTÓL ŐSZIG MINDEN ÉJJEL KISÉRI A LOVAKAT.”

A 2. képben is van két felirat (4. o.):

„A PUSZTA TITOKZATOS HŐSE AZ AGG SZÁMADÓ CSIKÓS, AKI FIATAL KORÁBAN SZERELMI BÁNATÁBAN KIJÖTT DEBRECENBŐL A PUSZTÁRA. FELESÉGE MEGCSALTA. HARMINCNÉGY ÉV ÓTA TÉLEN NYÁRON IDEKINT VAN.

A PUSZTA AGGASTYÁNJÁT ERSZÉNY ANDRÁST CSAK ÚGY HÍJÁKA CSIKÓSOK, HOGY KOMOR LÓ.” (Aláhúzás Móricztól – Sz. A.)

Ezzel a megoldással két probléma is van. A kisebbik probléma, hogy ez a fajta képközi felirat a némafilmek idején volt nélkülözhetetlen és tipikus megoldás. (Ne feledjük: csak négy-öt éve ért véget a némafilmkorszak.)

Nagyobb probléma, hogy a feliratok egy fontos része azért kerül bele ebbe a forgatókönyvbe, mert az általuk közölt cselekmény filmrevitele abban a korban megoldhatatlan vagy hihetetlenül drága volt.

A „szerelemi bánat” kifejezés leegyszerűsítő. Bonyolult és lélektanilag a hihetőség határáig kifeszített történet van a háttérben. (Röviden: Erszény András gazdag és csúnyának mondott lányt vett feleségül 34 évvel ezelőtt. Az esküvőn ezt egy sértő nótában el is énekelte. Ezért a fiatalasszony hamarosan megcsalta őt – legalábbis ezt mondta. Erszény András halálos sértődésében kiköltözött a pusztába, ahol a csikósok ezután komor lóként emlegették. Otthagytá fiatal feleségét, és 34 évig nem is keresték egymást. Ez az alaphelyzet, és a film idejében az történik, hogy a feleség közeledni érzi halálát,

és kimegy a férjéhez. Bevallja, hogy nem is csalta meg, csak a sértésért állt bosszút. A két öreg megbékül.) A „FELESÉGE MEGCSALTA” felirat pedig valójában nem igaz – persze itt indokolt a drámai feszültség fenntartása szempontjából a teljes igazságot elhallgatni.

A történet nagyon erős, szinte hihetetlen. Tulajdonképpen drámaibb és súlyosabb, mint a film másik két történet szála: a fiatal lányé, aki eléri, hogy (szegény) csikóslegény szerelméhez mehessen feleségül, és a kamasz fiúé, aki gépész akar lenni, nem csikós. De a harmincnégy évvel ezelőtti esküvői drámáról csak feliratban értesülünk, ami egyensúlytalanságot szül. Hiszen a néző azért ment a moziba, hogy lássa, átélhesse éppen az ilyen személyes szerelmi összeütközéseket. Ezt azonban civil szereplőkkel, laikusokkal eljátszatni gyakorlatilag lehetetlen. Itt színészi feladat van, jellemábrázolás kívántatik. Sem az esküvői sértődés, sem a harmincnégy év utáni kibékülés nem játszható el színészi képességek és színészi gyakorlat nélkül.

Móricz KOMOR LÓ című forgatókönyve ugyanolyan magas színvonalú irodalmi alkotás, mint az azonos című filmnovella, de néhány ponton a némafilmek stílusát idézi, és bizonyos részei olyan színészi játékok, lélek- és konfliktusábrázolást kívánnak, ami civil szereplőkkel, az adott feltételek között megoldhatatlan. Hölleringnek azonban az a látomása, hogy eredeti szereplőkkel játszhatja el filmjét. De ha színészekkel akarná eljátszatni, ezt akkor sem tehetné meg – nincs rá pénze.

Móricz 1934. december 20-án átadja Hölleringeknek a forgatókönyvet, és felveszi a tiszteletdíj első részét, 1000 pengőt. A NAPLÓ megtelik utalásokkal a végül is váratlanul érkezett pénzecskére. *„E pillanatban tele vagyok pénzzel, a filmesek el vannak ragadtatva s már ezer pengőt kifizettek s ma telefonáltak, hogy a hátra levő ötszázat ma ki akarják fizetni... Ebből kitelik az esküvő, pap, orvos, ajándék, szent karácsony este, minden”* – írja 1934. december 21-én. December 24-én éjszaka, a karácsonyünnep után is ír naplót. *„Most nagy szerencse, hogy evvel a filmmel, a Komorlóval [sic] egy kis pénzt kerestem. De tudok-e filmekkel csakugyan pénzt keresni? Most játszva csináltam meg ezt a Drehbuchot, de el tudok-e adni annyit, hogy abból megfelelő jövedelem legyen?”* Tehát már a további lehetőségeket fontolgatja. És másnap, december 25-én nagybátyjának, Miklósnak írott levelében is eldicsekszik: *„Most egy filmet írtam [...] egy német társaság számára. Éppen karácsony szombatján készültem el vele s úgy el vannak ragadtatva, hogy mindjárt ki is fizették az összeg felét. Ebből adom férjhez a hírest.”*¹⁴

Nincs okunk kételkedni *„a németek”* lelkesedésében.¹⁵ A KOMOR LÓ-forgatókönyv irodalmi értékeihez sem férhet kétség. Móricz ábrázolásmódja tele van vizuális elemekkel, akciókkal, a forgatókönyv formai elemeit, sőt szerkezeti jellemzőit is igen gyorsan elsajátította. Első ránézésre, sőt első olvasásra minden rendben van. Ne feledjük el azt sem, hogy Höllering nem beszélt és nem is olvasott magyarul, tehát a kapott forgatókönyvet Bujanovics Gyula tolmácsolásában hallgathatta, jegyzetelhet, tanulmányozhatta. Ez pedig hosszadalmas folyamat volt. Előbb-utóbb azonban ki kellett derülnie, hogy a nagy örömmel fogadott, komoly irodalmi szépségekben bővelkedő, a nyáron felvett anyagot is fel-felhasználó forgatókönyvnek csak egy baja van: nem valósítható meg a civil szereplőkkel és a rendelkezésre álló pénzből.

Az új év első heteiben csak ketyegett az időzített bomba. Jöttek-mentek levelek Móricz és Höllering között a megállapodásuk értelmezéséről, a kifizetés rendjéről. Ami fennmaradt ezekből, abból érzékelhető, hogy nehezen hangolódik össze a két nagyon különböző kultúrájú és élethelyzetű férfi, van vita, van félreértés is, a tolmácsolás is be-

lejátszhat a problémába. Ez utóbbira utal, hogy Höllering január 13-án kelt levelét, melyben egy félreértést próbál tisztázni, két nyelven is rágépel(tet)i a papírra: németül, ezt írja alá, és balra mellette magyarul a fordítást.¹⁶

Egy másik levélben Móricz egy nemes gesztusban megfogalmazza a készülő film kulturális és történelmi jelentőségét: *„Ezenfelül kapok egy teljes és tökéletes, használatra alkalmas filmtekercset az egész filmről, ugyanolyant, amelyet a filmkölcsonzó a filmszínházak számára kibocsát. Erre azért van szükségem, hogy azt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozhasam, hogy ez a film, mely a magyar élet egy igen fontos részletének hű tükre lesz, megmentessék az elmulástól. Nekem ezt a filmtekercset semmiféle üzleti célra felhasználni nincs szándékom s nincs is jogom.”*¹⁷

„Erre kiderül, hogy ő is író...”

„Most elolvastam a Höllinger [sic] szövegét. A legnagyobb nyugalommal vettem a kezembe, s azt hittem, csak éppen a gázkútproblémát csinálta meg benne újonnan. Erre kiderül, hogy ő is író, aki teljesen új szöveget írt, melynek más a tendenciája és a menete, mint az enyémnek. Sőt, alig hasonlít valamiben az enyémhez. Oly keveset használt fel az én fantáziám eredményéből, hogy számomra az szinte szégyenletes. [...] Akkor még fel voltam háborodva és tüzeltem, most elképedve és lehangozva nézem ezt az anyagot. [...]

Nincs tehát más, mit tennem, mint elfogadni, ami kis pénzt adnak egy témáért, s akkor ők csinálják, amit akarnak. Elvált a testtől a gondolat, élje a saját külön életét. Legfeljebb azt kötöm ki, hogy nekem jogom legyen bizonyos idő múlva új filmet alakítani ebből a témából.

A nyomtatás nem változtat a szövegen: a film megeszi s újraemészi, és új életet állít elő, valahogymásat, mint ami az íróé volt.

*Utálatos dolog.”*¹⁸

Móricz tehát tajtékzik. Höllering nevét önkéntelenül is tévesen írja, mintha büntetné...

Három nappal később éjjel 11-kor írja a naplót, a téma ugyanaz, a hangulat inkább borongós, mint dühödő.

*„Itt volt ez a szelíd Höllinger, aki nagyon meg van ütődve és le van hangolva, hogy én oly kétségbeesett vagyok, azért nem használta fel pontosan az én szövegemet. Ő neki az az érzése, hogy ennél többet lehetetlen volna már tenni egy író érdekében. Nagyon meg van elégedve a költeményével. Én viszont végtelenül és annyira le vagyok sujtva, hogy nincs kedvem az élethez.”*¹⁹

Az előző bejegyzés gyilkos gúnya: *„Erre kiderül, hogy ő is író...”* most iróniává puhul: *„Itt volt ez a szelíd Höllinger”* – de azért a höllingerezés megmarad.

Február 6-án Höllering ügyvédje, dr. Kerpel Jenő levelet ír Móricz Zsigmondnak. Kerpel Jenő (1896–1977) dr. személyében Höllering kiváló ügyvédet választott. Magyar és német nyelvű költő, valamint műfordító munkássága révén elismert tagja volt az irodalmi életnek. Irodalmi ügynökséget is vezetett, magyar írókat képviselt külföldön, így Móriczot, Márait és Zsolt Bélát, valamint külföldi írókat Magyarországon: Joseph Conradot, Aldous Huxley-t, James Joyce-ot, Robert Neumann, Jules Romains-t, Upton Sinclairet és másokat. Kiválóan alkalmas volt tehát arra, hogy képviselje Hölleringet Móricz irányában. Móricz Kerpelt becsülte, komolyan vette. A levélben²⁰ dr. Kerpel összefoglalja Höllering és Móricz személyes megállapodását. Rögzíti, hogy a tiszteletdíj felét Móricz átvette, másik fele később esedékes. Rögzíti, hogy Móricz *„helyeslőleg”* tudomásul vette, hogy Höllering *„a story-t filmkönyvvé alakította át”*. Végül rögzíti, hogy Móricz hajlandó a felvételeknél megjelenni, *„hogy a szükséges dialógusokat megírhasa”*.

Február 23-án Móricz mégis rosszkedvű naplóbejegyzésben ír a filmvállalkozásról. Egy egész oldalon át csépelí Höllering átdolgozását.

„Érdeünk részben közös, meggyőződésem, hogy ha azt a filmkönyvet csinálják meg, amit Höllering úr készített, a filmnek nem lesz sikere, azt a filmkölcsonzó nem veszi meg, s akkor én 1500 pvel úszom. Nem lesz miből megkapnom.

De én azonfelül még sokkal nagyobb tétellel játszom. Höllering nagyobb pénzüsszeget kockáztat, én nagyobb írói presztízst.

Ez a film csak azért lelkesített, mert Hölleringben egy olyan lelkes és jóhiszemű embert sejtettem, aki végre fogja hajtani azt a tervet, amit én csináltam.

Óriási csalódás volt nekem, mikor a filmkönyvéből azt láttam, hogy ő nem is vállalkozik az én írói elképzelésem megvalósítására. [...]

Az ő felvételeinek beledolgozásában semmi rendszer nincs. Kultúrfilm. Ez azt jelenti, hogy minden ok és cél nélkül összevissza vannak véve a pusztá képei. Ezek, ha mégoly szépek is, fárasztók, ha nincsen belső szükség és drámaiság bennük.”²¹

Ez a naplóbejegyzés érezhetően más lélektani helyzetben születik, mint sok más addigi, úgy is fogalmazhatunk, hogy más a lelki funkciója a naplóíró Móricz számára, mint a többi idézett bejegyzésnek.

Már az indítás is sajátos, az aznapi naplóoldal (ezek írógéppel írt oldalak) in medias res kezdődik, és pedig egy elvont, elemző mondattal: „Érdeünk részben közös”. A NAPLÓ bejegyzései általában másképp kezdődnek: egy-egy konkrét eseménnyel. „Ma itt járt nálam”, vagy: „Délelőtt elmentem a...”, vagy: „Megnéztem a hortobágyi filmet”. Az érdekre hivatkozó indítás egyfelől elvontabb, azt jelzi, hogy itt most elemző gondolkodás folyik. Másfelől rögtön egy jóindulatú, pozitív (bár visszafogottan pozitív: „részben közös” – kiemelés tőlem – Sz. A.) indításnak vagyunk tanúi. Az író megegyezésre törekszik nemcsak Hölleringgel, de talán saját (dühös) önmagával is. Azonban ez a megegyezés nem megy könnyen. Ahogy végigelemzi a történeteket, érzelmei újra meg újra felhorgadnak. Aztán az érzelmi kitöréseket megint racionális érvek követik, de ezek nem a megegyezés irányába mutatnak.

„Ha az én filmkönyvem nagyon is zsúfolt, az övé meg nagyon is vékony” – írja Móricz.

Majd levonja a tanulságot:

„Én az ő filmkönyvéhez nem adom a nevemet: ő pedig nem akarja megcsinálni az én filmkönyvem.

Nem engedem, hogy az első parasztfilmmel bukjon a nevem. Hogy kiderüljön az, hogy M. Zs. sem tudott semmit sem csinálni a parasztból.”

A megoldás tehát az, hogy leveteti nevét a készülő filmről. Tulajdonképpen ez is kompromisszumos megoldás: nem perel, nem száll ki a vállalkozásból (azaz: a tiszteletdíjat nem kell visszafizetnie...), viszont megvédi nevét, írói presztízst egy méltatlannak vélt műtől. Azonban a bejegyzésnek még nincs vége: „Én oly nagy dolgot vártam a filmtől, hogy a Nemzeti Múzeum számára egy tekercset akartam. De ha nem az én könyvemet viszik filmre, akkor nekem nem kell a tekercs. Akkor az egy idegen dolog számomra.” Váratlan fordulat: belelátunk Móricz érzelmes lelkébe. Van persze egy nagy adag művészi hiúság is ebben a bekezdésben, de a lényeg mégis a szépet és jót tenni akaró, de ebben megcsalatkozott ember keserve.

A naplóbejegyzés értelmezéséhez közelebb jutunk, ha mellé tesszük azt a hivatalos hangú, üzleti levelet, melyet Móricz ugyanazon a napon (!), tehát 1935. február 23-án írt Hölleringnek, akivel aznap személyesen találkozott.

„1935. II. 23.

Nagyságos
Höllering Georg úrnak,
Budapest.

Mai napon történt személyes megbeszélésünkben megállapodtunk, hogy Palágyi Róbert dr. ügyvéd úr az Ön ügyvédjéhez intézett levele félreértéseken alapszik, úgyhogy egész terjedelmében hatálytalannak tekintem. Igazolom ellenben Kerpel Jenő dr. ügyvéd úr f. h. 6-án hozzám intézett levelének egész tartalmát, mégis azzal a toldattal, hogy a film elkészülte után szabad választást gyakorolok afelett, hogy nevem a film szerzőjeként szerepeljen-e, vagy szerzőnek önt tüntessék fel, aki a szöveggönyvet az én novellám alapján írta meg.

Kiváló tisztelettel”

Az értelmezéshez: Palágyi Róbert dr. Móricz ügyvédje volt, neve más filmszerződésnél is felbukkan a NAPLÓ-ban. Itt említett levele nem került elő.

Kerpel levele tehát (két héttel később) elérte célját. Móricz tárgyyszerűen rögzíti, hogy „kivasalták” a vitás ügyeket, és megfogalmazza az író jogát neve esetleges részleges visszavonására. A naplóbejegyzés pedig mintegy „kiengedte a gózt”, még egyszer végigment a problémákon, felelevenítette az érzelmi hullámzásokat, és (inkább negatív, mint pozitív kicsengéssel, de) megnyugodott.

Azonban a feszültség nem hagyja nyugodni az író, aki két nappal később, 1935. február 25-én egész oldalas, sűrűn gépelt levelet ír „Nagyságos Höllering M. György úrnak”.²² Részletek:

„...az ön lelkesedését, jóakarátát és a magyar népeletnek szép bemutatást [sic – Sz. A.] szem előtt tartva, vállalkoztam rá s e célból megírtam Komorló című novellámat, s ebből megírtam a hasonló című filmkönyvemet, melyeket Önnek átadtam s melyeket Ön a legnagyobb dicséretekkel fogadott.”

„...Ön az én meséből, a filmkönyvemből egy új filmkönyvet írt. Ez a könyv igen nagy eltéréseket mutat az én egész anyagomtól. Tekintetbe veszem azonban, hogy Önnek szándékai itt is korrektek, céljai nemesek, s azonfelül Ön hajlandó az én további tanácsaimat akceptálni, – nem állok útjába annak, hogy Ön a már előhaladott stádiumban levő munka esetében kivételre kerüljön. [Sic – Sz. A.] Sőt ígérem, hogy eljárók a budapesti felvételekre s igyekeznem fogok a szereplő csikósokkal úgy beszélni, hogy a művészi kivétel is lehetőleg tökéletes legyen.”

Vajon véletlen, hogy az író itt nevében „magyarrá fogadta” a filmrendezőt? Ha elolvassuk a levelet, úgy tűnhet: nem véletlen.

Ez a levél is szóbeli tárgyalásokat rögzít írásban, kitér az anyagiakra, sőt az alján helyet hagy a másik fél elfogadó aláírásának. Maga a szöveg erőteljes, pozitív elmozdulás a kompromisszum felé, és Móricz először adja jelét, hogy tiszteli és becsüli „a szelíd Höllinger”-ből Höllering M. Györggyé avanzsált rendező szándékait, emberi és művészi tartását. Lelkesedés, jóakarát, a magyar népelet szép bemutatása – ezekkel a szavakkal jellemzi azt a Hölleringet, aki előző ősszel bekopogott hozzá. Az indulatok elszálltak, sőt alkalmat talál megbecsülésének újabb kifejezésére. Ezzel megnyitja az utat az együttműködés folytatása felé, így lesz a rendezőből „Höllering mester”, amikor az író júliusban meglátogatja a hortobágyi forgatást.

A forgatókönyvi viták lecsendesültek, közeledett a nyár és a további felvételek ideje.

Mit tudunk az 1935. nyári hortobágyi filmforgatás konkrét részleteiről? Rendelkezésünkre állnak Móricz és Passuth már említett írásai. Mindketten jelen voltak a forgatáson, Móricz csak egy látogatás erejéig, Passuth két hétre odaköltözött.

„Igazat adok neki. A film valóban más.”

Móricz irodalmi riportja három hét múlva jelent meg a *Pesti Napló*ban,²³ de rádió-előadásként már hamarabb is elhangzott. Passuth írása a forgatás után mintegy másfél hónappal jelent meg.²⁴ Passuth később több formában is visszatér az eseményekre, Móricztól egy újságinterjú maradt még a debreceni sajtóban. Az 1935-ös forgatásról helyszíni tudósítást közölt a *Délibáb* című színházi és filmes hetilap.²⁵ Egyetlen forgatási fotó maradt fenn, ezen a főszereplő Czinege János látható lovon ülve, a háttérben a kamera és a forgatócsoport (a rendező nélkül).

Részlet Móricz Zsigmond riportjából:

„A dialógus hat kurta mondatból áll. Nem akarnak őszintén szólni. Próbálunk, próbálunk: a fiatalok csak úgy beszélnek, mint az iskolában a gyerekek, mikor felmondják a leckét.

Azt mondja Höllering, és nevet:

– A film az nem színpad. Itt próbákra nincs szükség. Itt a rendezőnek nem az a feladata, hogy mint a színházban: egy kitalált szerepbe belenevelni a színészt: ezeknek én nem is mondom meg, miről van szó. Egyiket beállítom itt, a másikat ott, s ellopom a szükséges mozdulatokat. A láda fedelét annyiszor csapja le, míg a kellő tűz benne nincs. A többi a kötter dolga, a vágóé, aki összenyírja a képeket.

*Igazat adok neki. A film valóban más.”*²⁶

Höllering az elkészült filmet még a cenzúrára való beadás előtt megmutatta Móricz Zsigmondnak. *„A film nagyon érdekes. Ég és föld választja el a szokott sminkfilmektől”*²⁷ – írja Móricz a naplójába.

Három hónappal később, egy Schöpflin Aladárnak szánt levéltervezetben pedig így ír: *„...az őszinte közlésnek ezt a vágyát részben a film területén való meglepetésemnek köszönhetem. Höllering csinált egy filmet a Hortobágyon. Ebben egy pillanatra sincs semmi mesterkéeltség, mert mindent rábízott a lencsére. Beállítás legfeljebb annyiban van, hogy ráirányozta a lencsét a felveendő képre, amelyet a természet nyújtott. Mennyire lehültem utána, mikor megláttam, hogy a stúdióban hogy dolgoznak. Az arcokat kifestik s ez a festés egy abszolút hamisítás. Hamisítás a villanyfény, amely mellett fölveszik a nappalt, tehát hamisításnak kell lenni az arcokon az alapozásnak, mely ennek a fénynek a számára van kitalálva. De tovább is minden hamisítás. Sminkművészet.”*²⁸

Móricz 1937 elején Ausztriában tartózkodott, és a bécsi premieren is megnézte a (teljes) filmet. A *Pesti Napló* tudósítója szerint: *„Meghatottan nézte végig az előadást, és kijelentette, hogy ez a legjobb magyar film, amelynek nem lehet felbecsülni a propagandaértékét. A felvételek tökéletesek, Höllering rendezése páratlan, Lajtha László kísérőzenéje drámai, színes és izgalmas. A siker igen nagyoknak látszik.”* Még ha le is számítjuk ebből az esetleges újságírói túlzásokat, a pozitív vélemény nyilvánvaló.

Hogyan látjuk az „ő is író” vitát ma, a kész film ismeretében?

Móricz eredeti szerkezeti koncepciója megmaradt. Az elkészült film ugyanúgy három generáció történetét jeleníti meg, mint az első filmnovella. Van egy idős pár, akik egymásra találnak, van egy fiatal lány, aki kiharcolja, hogy ne a gazdag paraszthoz kelljen mennie, hanem a vagyontalan csikósfiúhoz, akit szeret. És van a kisleány, akit már a modern technika vonz, nem akar csikós lenni, és eléri, hogy a vágyát követhesse. Ugyanakkor lényegesek a változások is, amelyek a Hölleringgel közös munka során kerültek a forgatókönyvbe. Móricznál az idős pár története egy házastársi sértődés és kései kibékülés, egy bosszúból elkövetett hazugság (megcsaltalak, mondja a sértett feleség) és annak cáfolata (nem csalta meg, és negyedszázad után visszatér hozzá). Höllering ezt úgy alakítja át, hogy egy emberöltővel ezelőtt két szerelmes azért nem lehetett egymá-

sé, mert a lányt gazdag férjhez kényszerítették. Most viszont az idős asszony, megözvegyülve, megkeresi egykori szerelmét, hogy együtt éljék le hátralevő éveiket. Ez a változat amellet, hogy hihetőbb, ellentétet is képez a fiatalok történetével, ahol a lánynak már nem kell hozzámennie gazdag kérőjéhez, kiharcolja a szíve jogát. Végül a kisfiú, akit Móricznál filmesek (!) autója nyűgöz le, és sofőrségre vágyik, Hölleringnél egy gázkutató fűrótorony mesterével barátkozik, biciklit szerel, és gépész szeretne lenni.

Móricz története olyan lelki eseményekről szól, melyeket csak színészek tudnak eljátszani. Höllering tudta, hogy csikósokkal és parasztokkal akar filmezni, ezért egyszerűsített a lélektanon, többet bízott az akciókra és a látványokra.

A filmnovellától az elkészült filmig mindegyik változatban közös, hogy az ősi életforma csodálatos, de a múlté – át kell adnia helyét egy új, modern világnak.

Móricz Zsigmond még több mint hat évet élt a HORTOBÁGY-film befejezése után. Nem tudunk arról, hogy Hölleringgel bármilyen további kapcsolatot tartott volna fenn. Ennek azonban mindkét oldalon nagy oka volt. Höllering 1936 kora nyarán menekülésszerűen távozik Magyarországról, meg sem áll Ausztriában, hanem Svájcban és Franciaországon át Angliába emigrál Hitler elől zsidó származású feleségével és kisfiával együtt. Haláláig (1980) Angliában marad. Móricz élete átalakul, (második) házassága megromlik, és 1936-ban kezdődik a kései nagy szerelem, a Csibe-kapcsolat.

A jelen dolgozat nem jöhetett volna létre Cséve Anna, a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) főmunkatársának tanácsai és kollegiális segítsége nélkül. Ugyancsak köszönöm a PIM Kézirattár vezetőjének, Varga Katalinnak és munkatársainak, Gróf Máriának és Komáromi Csabának készséges asszisztenciáját. Köszönöm Simon Imolának (Móricz unokája) és Kovács Zoltánnak, hogy a birtokukban lévő Móricz-dokumentumokban kutathattam.

Jegyzetek

1. Hamar Péter: MÓRICZ ZSIGMOND MŰVEI A FILM-VÁSZNON. Nyíregyháza, 2012.
2. Bár a film 1936 elején már kész volt, a magyar bemutatóra csak 1937. március 18-án került sor. Így két később gyártott Móricz-film is megelőzte a mozikban, a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL és a LÉGY JÓ MINDHALÁLIG.
3. Móricz Zsigmond: FOROG A FILM A HORTOBÁGYON. *Pesti Napló*, 1935. augusztus 11.
4. Írása, mely részben forgatási riport: Passuth László: A HORTOBÁGY-FILM LEGENDÁJA. *Nyugat*, 1935. szeptember.
5. Móricz Virág: Tíz év. Budapest, 1981. 258.
6. PUSZTA 1934 címen vezetett Höllering eredetileg Hortobágy-filmét, ezt azonban nem fejezte be. Lásd részletesen: Szekfű András: A „HORTOBÁGY”-FILM ELSŐ VÁLTOZATA: PUSZTA 1934. *Alföld*, 2014. február. 100–111.
7. A hagyatékban fennmaradt a vetített anyagok listája. Simon Imola és Kovács Zoltán tulajdona.
8. Az idézett NAPLÓ-részleteket Hamar Péter 2008 óta három helyen is publikálta, például az idézett munkája 35–37. oldalán. Jelen közlésünk a kézirat alapján történik: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) M. 100/3958. Az időközben talált új források miatt értékelésünk lényeges pontokon eltér Hamar Péter (egyébként úttörő) publikációitól.
9. Smolka János: MESEGÉP A VALÓSÁGBAN. Budapest, é. n. [1936 körül.] 65.
10. A rá következő évben, 1935-ben a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL filmváltozatáért sem kapott többet, pedig az a Hunniában, sztárokkal (Jávor Pál, Somogyi Erzsébet és mások) készült. „3000 pengőt kaptam (még csak a felét, fele hátra-

van).” NAPLÓ, 1935. szeptember 25. Idézi: Móricz Virág: *Tíz év*. I. kötet, 360.

11. PIM, Móricz Zsigmond-hagyaték.

12. Videointerjú Vágányik Istvánné sz. Czinege Juliannával (sz.: 1925. 05. 13.), Debrecen, 2013. április 4. Készítette: Szekfű András, Gulyás Gyula, Pápai Gergely.

13. A forgatókönyv eddig ismeretlen kézirat, Simon Imola (Móricz Zsigmond unokája) és Kovács Zoltán tulajdona.

14. A naplók és a levél is a Petőfi Irodalmi Múzeumban. „*Híres*”: az író Lili lányának beceneve a családban.

15. Hölleringet Magyarországon szinte mindenki németként emlegette, mivel Berlinben töltött évtized után érkezett hozzánk.

16. Georg Höllering: Levél Móricz Zsigmondnak, 1935. január 13. PIM.

17. Nagyságos Georg Höllering úrnak – Móricz Zsigmond levele, 1935. január. PIM.

18. Móricz Zsigmond: NAPLÓ, kézirat, PIM. 1935. február 1. du. 6.

19. Uo. 1935. február 4. éjjel 11.

20. PIM Kézirattár.

21. Móricz Zsigmond: NAPLÓ, kézirat, PIM. 1935. február 23.

22. PIM Kézirattár.

23. Móricz Zsigmond: FOROG A FILM A HORTOBÁGYON. *Pesti Napló*, 1935. augusztus 11.

24. Passuth László: A HORTOBÁGY-FILM LEGENDÁJA. *Nyugat*, 1935. szeptember.

25. Fellegi István: KASZÁS ISTVÁN A CSIKÓSGYEREK A SZTÁRJA GEORG HÖLLERING „HORTOBÁGY” CÍMŰ FILMJÉNEK. *Délihír*, 1935. július 27. 64.

26. Móricz Zsigmond: FOROG A FILM A HORTOBÁGYON. *Pesti Napló*, 1935. augusztus 11.

27. Móricz Zsigmond: NAPLÓ. 1936. január 26. PIM.

28. Kézirat, Simon Imola és Kovács Zoltán tulajdona.

Simon Armitage

FIGYELJ FIGYELJ FIGYELJ

Próbálta itt valaki csak úgy viccből?
Vágta fel bárki csuklóját pengével
a kádban? Aki nem élte át, hátul,
jól figyeljen. Kinek elől világos,
aki közülünk túl van rajta, kezét fel,
mutassuk a lenyúzott bőrt alkar és
ököl között. Ne szépítsünk: szesz, kádban
vörös koszcsík, méternyi kötszer, százszor
mosott rongyok, most is pirosak. Szívás.
Később óra-, karkötő- és mandzsetta-
mánia. A mese: a szeder megmart
az erdőben. Légy jó és győnj, a jelszót
ismételd velem: „vérig”, míg a hátsók
már elől mondják: egy kis szerelem
túltesz mindenen, mindenen, mindenen.

A HOLT-TENGERI VERSEK

És könnyedén, mezítláb lépdeltem
az őskőzeten, majd át a földeken
elszórt tátorjánok és kamillák

közt. Talán őslapu volt. Tengernyi
kecskét vittem a tiszta vízhez, ebből
éltem, egy a láthatár peremén

elkóborolt, egy barlangba szökött.
Kötszerből, talán plédből parittyát
kötöttem, majd követ lőttem felé.

Zaj támadt – ember alkotta tárgyak
árulkodó hangján. A barlangban, mint
tekebábok, tucatnyi koporsó

állt, egyenként felszisszentek – egy kicsit
színpadiasan talán – amikor
felnitottam őket, pézsmailat,

virágpor szállt föl, a hűvös homokban
saját kezemmel írott verseket
találtam. Csóró voltam, kellett az étel,

a ruha, tizenkétszer semmiért
eladtam őket, de most tavasszal
már egy kirakatban láttam őket,

infravörös fények és ultrahang
alatt, nyilván egy vagyomba kerülnek.
Tudván korai műveim értékét,

megtettem mindent, hogy megtanuljam
őket kívülről, akár imákat
mormolva újra és újra éjjel,

összes művem magamnak dudorászva,
az ártatlan, hétköznapi, könnyed
vers minden oldalát, melyek közül

ez az első.

A KIÁLTÁS

Együtt jártunk ki
az iskolaudvarra, én és a fiú,
kinek nevére, arcára

nem emlékszem. Próbálgattuk
az emberi hang határait:
ő akkorát kiáltott, amekkorát csak bírt,

én felemeltem a kezem,
hogy a távolból visszajelezzek,
a hang elért.

A parkból ordított, emeltem a kezem.
Túl minden határon,
üvöltött az út végéről,

a hegy lábától,
a Fretwell farmi kilátón is túlról.
Én meg csak emeltem a kezem.

Elhagyta a várost, addig ment, amíg húszévesen
meghalt, szájpapláson
lőtte magát Nyugat-Ausztráliában.

Fiú, kinek nevére, arcára nem emlékszem,
nem kell már kiabálnod, még mindig hallak.

Lesi Zoltán fordításai

Darányi Sándor

ROBIN ÉS LADY MONTAGU

Eső után kijöttek a békák az útra, milliárd
Poronty ugrált a fényszórók kereszttüzeiben, ahogy az autó
Lassan átvágott rajtuk; a pókos lábú póni
Ott álldogált a korlát mellett, ahol hetekkel azelőtt hagyták,
Robin ma is elment a teherautóval, dögöket
Szállított a kútba: dózerral tölték rájuk a földet,
A macskákra és birkákra. A munkát meg kell becsülni.

Otthon két árva kengurut szoptatott cumisüvegből,
 Az anyjukat elgázolta valaki, talán egy kamion.
 Az ölebekre éjszakára melegítőmellényt adtak,
 Úgy zárták ki őket a fagyba. Nem mozdultak az ablak alól.
 Reggel deres volt a fű, a pónin kék ólomkabát,
 Mintha röntgenből jött volna, de a korlátnál még mindig nem jutott
 Tovább. Murrumbateman széles lepényként terült el a tájon,
 Mindenütt földszintes házak, ciszterna nélkül szomjan
 Hal itt az ember, és aznap éjjel a kocsmában rönk parázlott
 A kandallóban, hazafelé esni kezdett, a villanypóznák
 Alatt árnyak ácsorogtak. Akkor jöttek elő a békák.

„A bécsi udvarnál nincs urinő annyira feslett,
 Hogy egyszerre két szeretőt tartson, se olyan prüd, hogy egyet sem” –
 Írta Lady Montagu; igaz, 1717-ben...

MEG NEM SZÜLETETT SZAVAKÉRT

A XVIII. század modernségét élmény volt felfedeznem.
 Minden csupa hús-vér. Szellem elvétve, láthatatlanul;
 Szalonincselkedés, dévaj tördőfések, eszmék, sár és nyomor.
 Kíváncsiság – tudunk-e róla eleget? Egy asszony útinaplója
 Nem arról szól, amit leír, akár a denevér röpte,
 Hanem ami cikázásában visszalöki. A hatalom sorfalai
 Ugyanott húzódnak, köztük vesszőfutás feljutni a trónra,
 S hogy meddig, nem sejtí senki, az abszolútum kora épp lejár:
 Gyöngül a tekintély, nyugaton dőlnek legelőkorlátok,
 Megjelennek a gépek, csupa egyszerű funkció szervezve sorba,
 Fémkarok olajon, pompás monotoniatúrés, még enni se kér.
 Mit tehet ezzel a császár? Bezárkózik birodalma
 Omladozó bástyái mögé, s befelé úgy tesz, mintha nem
 Változott volna semmi azóta, hogy túlnyújtotta az ágát.
 A karlócai béke immár fölösleges, Belgrádot letarolta
 A Savoyai, s míg bal kézről angol, francia marakszik,
 Jobbról orosz marcangolja; így a szelíd Habsburg
 Már-már kultúrfölénybe kerül ennyi ripacs közt,
 S a nagy egyensúlyozásban nyitást követel a versenyelőny,
 Szelektív odaadást, mint egy tanakodó utcalánytól,
 Ha tippelnie kell, hogyan úszhatja meg.

Meg nem született szavakért imádkozom, híres és hirtelen
 Metszetében az újért, amely úgy maradt kimondatlan,
 Ahogy gyöngyöt dob ki az ember...

Magyar László András

ÁLLATKLINIKA

Elterjedt, hogy a doktorhal klinikát nyit az erdőn,
bárki jöhet, fizet, és – hipp-hopp – meggyógyul azonnal.
Dől is a sok beteg állat ilyen meg olyan panaszokkal:
tyúknak a tyúkszeme fáj, a ludat kínozza a lúdtalp,
nyúlzájjal jön a nyúl, méhgörccsel a méh, a gilisztát
bántja giliszta, a rákos rák polipos polipokkal
várja a műtétjét, a herét gyulladt here gyötri,
kobra, tarantula kér sürgős méregtelenítést,
hangyás hangya elé bogaras bogarak tolakodnak,
rárókázik a róka a sasra, kinek lika viszket,
jó a xanaxáért a tudathasadásos amőba,
álmatlan, depi mormota és pikkelysömörös hal,
egy paci mint paciens nyihorász, borz borzraivalót hoz...
Végül a doktorhal nem bírta a stresszt, besokallt és
vízbe vetette magát, végezve e hexameterrel.

SELLŐ

Sose próbálj elemezni
egy olyan lényt, aki nincs,
sok a részlet: beleveszni
veszedelmes labirint.

Ha a sellőt kitalárod
(fele asszony, fele hal),
s uszonyát róla levágod,
meselény bár, belehal.

SIRATÓ

Mindenki nagy színész, hisz önmagát
a legtökéletesebben játssza el,
nekem sincs párom, mint Magyar Laci –
ki meglát, így szól: „Ím, ez itten Ó!”
Ha elhalok, nem lesz ki ezt a rollét
valóság híven vinné színre már.
Thalía jajgat, sír Terpszíkhoré,
s hiába jó inzert tucatnyi lapban,
méltó utódom nem találhatik.

FIGYELŐ

A LEGNAGYOBBAK KÖZT

Annie Fischer: Encore • in concert

Disc one: Franz Schubert: 4 Impromptus, Op. 142 D 935; Fryderyk Chopin: Ballade No. 3, Op. 47; Robert Schumann: Phantasie, Op. 17.

Disc two: Fryderyk Chopin: Piano Sonata No. 2, Op. 35; Robert Schumann: Kinderszene, Op. 15; Robert Schumann: Piano Sonata No. 1, Op. 11 Hungaroton HCD 32750-51, ADD Stereo.

Timings: 72:21 (Disc 1) 70:27 (Disc 2)

Meglepő, de Fischer Annie hanglez-összkiadás nem létezik. Hogy a valamikor egy egész világ által csodált, forradalmian új hordozó, a CD is letűnően van, hogy a megszűnt portálok révén hovatovább bárki bármit letölthet, talán rendben is volna; ám a tény, hogy halála után húsz évvel sem adtak ki legalább egy diszkográfiát, amely a teljesség igényével dolgozna fel mindazt a hangzó anyagot, amit Fischer Annie reánk hagyományozott, tény marad. Kulturális életünk egyik megoldatlan, kínos kérdésének, de szégyenfoltjának is nevezhetnénk.* Bizony hajlamosak vagyunk elfeledkezni nagyjainkról, nemzeti büszkeségeinkről, a maguk idején glorifikált, örök érvényűnek hitt jelenségekről, produkciókról. És ebben az esetben mellékes, mennyire tartotta fontosnak Fischer Annie magát a hangrögzítést. Tudjuk jól: igen kevésbé, de ez nem elegendő indok ahhoz, hogy az életmű lezárulta után ennyi idővel – amikor létrehozójáról már közterületet illene elnevezni – se tegyük meg a megfelelő lépéseket annak összegzése érdekében. Nem utolsósorban azért, mert a művészről nyilvános szereplései ritka kivételekkel a hangversenydobogóra korláto-

* A szerkesztés lezárása után jutott tudomásunkra, hogy a Gramofon Könyvek gondozásában frissen megjelent, Fischer Annie életének és munkásságának szentelt emlékkönyv (szerkesztők: Fittler Katalin és dr. Székely György) függeléként tartalmaz diszkográfiát is. (A szerk.)

zódtak. Interjú alig-alig adott, riporterek előtt nagyon ritkán nyílt meg, a reklám – mai kifejezéssel élve PR – üzleti része teljesen hidegen hagyta. Személyében kiválóan megfér az ünnepelet, megközelíthetetlen pódiumsztár mítosza a bevásárlócekkkel közlekedő, a piaci kofákat keresztneveikön szólító háziasszony realitásával. Királynői méltósággal ötvözött hiteles egyszerűség: ma már szinte elképzelhetetlen egy és ugyanazon ember esetében. De Fischer Annie pályájának zenitjén – ami nagyjából az ötvenes-hatvanas évekre esik –, az akkori társadalmi és politikai viszonyok között, a tömegkommunikáció korabeli fejlettségét tekintve közszereplőnek (talán ez a szóhasználat sem létezett még) lenni tökéletesen mást jelentett, mint napjainkban. És hát: mit és mennyit lehetne verbálisan – ha úgy tetszik, a muzsikán innen – hozzátenni ahhoz a művészethez, amelynek lényege a szavakon túli kifejezésmód?

A hangfelvétel egyben szembesít a mítosszal is. Aki csak egyszer is hallotta Fischer Annie zongorajátékát, akár kevésbé ihletett pillanataiban is, bizonyára nem felejtí el. Mindenki őrizhet erről a játékról olyan emléket, ami csak is és egyedül az övé és gyakorlatilag megoszthatatlan. Az ő számukra a mégoly tökéletes hangfelvétel is csak emlékeztető, sohasem fogja betölteni az egyszeri, megismételhetetlen élmény szerepét. Még akkor is így lenne ez, ha Fischer Annie művészetének kvintesszenciáját a hangrögzítés képes lenne maradéktalanul visszaadni. De ez a művészet ab ovo antagonisztikus ellentétben áll a megörökítés bármiféle szándékával. Fizikai léte illékony, maradandó nyomot olyan szférában hagy, ami a természeti törvények birodalmának határain kívül esik.

Akik azonban sohasem hallották Fischer Annie-t koncertpódiumon zongorázni, bizonyos fókig érthető szépséggel közelítenek a legendához. Ők a kritikai álláspontot képviselik, elvárásaik homlokegyenest ellenkeznek azokkal, akiknek a közvetlen, személyes élmény osztályrészül adatott. Nekik maradnak a hangfelvételek, amelyek a szinte kötelező Qualiton-Hungara-

roton lemezek¹ kívül tartalmazhatnak anyagot a rendszerváltás előtti időkben barátinak nevezett országokból és Nyugatról is, ami részint a Tóth Aladár–Fischer Annie művészpár személyes kapcsolatainak, részint a művész nő privilegizált helyzetének² köszönhető. Hallgatásukhoz nem kevés empátikus készség szükségeltetik, s nem csupán a – mai füllel mérve – silány hangminőség miatt. Fischer Annie legalább annyira idegenkedik a mikrofontól, mint ahogy a mikrofon is tőle. Valódi közönség – ha úgy tetszik, igazi tét – híján a felvételi körülmények nem kínálnak felvillanyozó inspirációt, annál több a zavaró körülmény (ingerszegény környezet, süket csend, váratlan zajok, műszaki hibák stb.), ami jócskán le tudja lohasztani a kivételes előadás optimumának létrehozására irányuló szándékot. A mikrofonnal való harcra – amit némi malíciával együttműködésnek is nevezhetnénk – nagyon is „szakosodni” kell, az erre szolgáló eredményes módszerek sok esetben állnak szemben a spontaneitással; mondjuk ki kerekén: magával a zenei szubsztanciával. Nagyon is elképzelhető, hogy egy ilyenfajta tudatmódosulástól egyesek éppen művészetük legféltebb kincseit védik – öntudatlanul vagy tudatosan, ez már egyre megy.³

¹ Kivételes hely illeti meg ezek között azt a ciklust, amely az összes Beethoven-szonátát tartalmazza (Hungaroton HCD 31626-31634). Fischer Annie, aki nem csak a mikrofontól, de – különböző okoknál fogva – az összkiadásoktól is idegenkedett, igen nehezen hagyta magát rábeszélni erre a munkára. Nem utolsósorban a felvételvezető, Antal Dóra szívós munkájának köszönhető, hogy a sorozat – amelyet a művész nő nem engedett életében megjelentetni – egyáltalán elkészült.

² E sorok írója itt hívná fel az illetékesek figyelmét arra, hogy legfőbb ideje lenne egy olyan, átfogó jellegű monográfia megjelentetésének is, amely hitelesen dolgozná fel Fischer Annie életét és tevékenységét, nem hallgatva el a hatalomhoz való viszonyát, illetve egyszer s mindenkorra tisztázná személyét a rosszinulatú s egyéb beszéd alól.

³ Ami nagyon is érthető. Sok kiváló művésznek volt „mikrofonláza”, ilyen volt például Joseph Lhevinne (1874–1944), korának egyik leginneapolisabb virtuóza, vagy az egyik leghíresebb Liszt-tanítvány, Moriz Rosenthal (1862–1946), aki elképesztően kevés felvételét engedte publikálni. Minden idők egyik legtechnikásabb zongoristája, Simon Barere (1896–1951) hasonló gonddal járt el felvételei szelektálásakor, sőt még Rachmaninovról is feljegyezték, hogy – milyen

Minden bizonnyal ezek közé a hiperérzékeny művészek közé tartozott Fischer Annie. A zeneművek művészi igazságát talán senki nem kereste oly ádázul kitartóan, mint ő. Ugyanakkor mindenfajta zenefilológiai tevékenységet elnéző mosollyal nyugtázott; a kottaszöveg csak addig érdekelt, amíg megláthatta-megérezhette-dekódolhatta a hangjegyek mögötti, a szokványos notációval jószerivel lejegyezhetetlen üzeneteket, amelyek miatt a szerző egyáltalán belefog a komponálásba. Egy-egy szenciószámba menő zenetudományi felfedezés – amely nemritkán lényeges változást idézhet elő az adott mű előadási gyakorlatában – őt, ha nem is hagyta érintetlenül, különösképpen nem érdekelt. S ha nagy ritkán mégis szembesülnie kellett az Urtext-kiadások nemes ügybuzgalomtól áthatott szerkesztőinek legújabb kutatási eredményeivel, tévedhetetlen biztonsággal hallgatott saját fülére, romlatlan ízlésére. A legnemesebb értelemben vett konzervativizmus volt az övé – de volt is mit őriznie. Mint ahogy nagy elődeinek is, generációról generációra. Azt is mondhatnók, egyfajta jellegzetesen közép-európai hagyományt, amely azonban megfelelő kezekben mégis általános érvényűvé vált. A „megfelelő kezek” alatt természetesen korszakformáló géniuszokat kell érteni, akiknek még a zongorajáték, zongoratechnika fejlesztésére irányuló tevékenysége is az első bécsi klasszicizmustól eredeztethető. Az alapállás egyértelmű: a szerző szándékaival való legteljesebb azonosulás, ami nem valamiféle bénító alázat, hanem éppen ellenkezőleg, a teremtő szabadság érvényesítése révén éri el célját. Párosítva ezt olyan billentéskultúrával, amely egyenes le-

nevetésesen hangzik! – képes volt aggodalmaskodni egy-egy félreütés miatt. Szyjatoszlav Richter – sok tekintetben Fischer Annie-hoz hasonló művész – ha nem is félt, de alapjában véve berzenkedett a stúdiómunkától, élete legrosszabb felvételeinek nevezve az ott készületeket. Mások ugyanakkor kifejezetten élvezték a felvételőlcsér vagy mikrofon közelségét: művészi jelentőségéhez képest Alfred Grünfeld (1852–1924), Frederic Lamond (1868–1948), Harold Bauer (1873–1961), Anatole Kitain (1903–1980), Mark Hambourg (1879–1960) – a sort lehetne folytatni – tekintélyes lemez-oeuvre-t hagytak az utókorra. Wilhelm Backhaus (1884–1969), Joseph Hofman (1876–1957), Dinu Lipatti (1917–1950) életműve persze más megítélés alá esik.

származottja nemcsak Liszt, de Hummel, Beethoven örökségének is.

A recenzió tárgyát képező CD-t hallgatva – a műsor minden egyes száma kikezdetetlen remekmű, a művésszé érés folyamatának úgyszólván kötelező anyaga – már az első hangtól tisztában lehetünk vele, hogy kivételes egyéniség ül a zongoránál. A nagyvonalúság, amellyel Fischer Annie felépíti Schubert F-MOLL IMPROMPTU-jének főtémáját, anélkül, hogy a meglehetősen heterogén dallam egy csipetnyit is veszítene koherenciájából, az idővel való bánásmód tévedhetetlensége, a tempónak a dallamvonalal tökéletesen adekvát alakítása mind-mind a szuverén egyéniség névjegye. Azé, aki biztos ösztönnel kerül el az iskolás hangvételt, holmi felesleges értelmezősdit, aki leve kesztyűt dob mindenfajta beprogramozottságnak. A „kizárólag ott és akkor” doktriner módon soha meg nem határozott, ám annál valószínűsággal érvényesített elve a vezérfonal – szinte látjuk magunk előtt a türelmetlen Dohnányi Ernőt, ahogy a Zeneakadémián előjátssza ezt a rövid részletet tanítványának. A tanítvány pedig figyel, mert mesterén keresztül magától Schuberttől kapja az üzenetet. És tisztában van azzal is, hogy ezt neki is egykoron célba kell juttatni. Mert ez még megtanulható, sőt tanítható.⁴

De mi az, amit még egy Dohnányitól sem lehet megtanulni, hol az elrugaskodási pont, amelytől kezdve a tanítvány egyes-egyedül magára van utalva, zeneiségének önálló életet kell kezdenie? Nos, ez valahol ott kezdődik el, ahol az F-MOLL IMPROMPTU főtémája véget ér. Elvégre szájbarágás szájbarágást szül, s hiába a legavatottabb vezető, ha nincs meg az egyensúly, amely nélkül a nagy forma felborul, atomjaira szakad,

⁴ Ez a könnyen félreérthető mondat némi árnyalásra szorul. Tanulás és tanítás nem okvetlenül fedi egymást. Hiába a leghatékonyabb módszer, a legtürelmesebb munka, a legrátermettebb professzor, ha a diákban nincs meg a hajlandóság, hogy magáévá tegye a hallottakat. Az ellenkezője is igaz: autodidakták a megmondható, hogy bármiből, bárkitől lehet tanulni. Nem szólva arról, hogy bizonyos szegmensnek el-sajátíthatatlanok pusztán intézményesített keretek között – a pódiumon szerzett tapasztalatokat például a legjobb pedagógia sem képes pótolni. Fischer Annie is pontosan tudta, hogy a felsőfokú oktatás eredményességének titka nem a „tanártípuskérdés” környékén rejlik...

menthetetlen unalomba fullad. Pedig még Schubert az egyik zeneszerző azok közül, akiknél az egyhangúság – ha úgy tetszik, szimplifikáló törekvés – aránylag kockázatmentesen vállalható.⁵ Itt azonban a hallgató minden szempontból eseményekben gazdag átvezető szakaszt élhet meg, amely nem szűkölködik meglepő fordulatokban, ritmikai és motívikus skálája gazdag, érződik rajta, hogy a szerző immáron nem csupán egyszerű dalszerző, hanem komoly szakmai vérttel felruházott komponista, aki Salieri iskoláját megjárva tudatosította magában, amit ösztönei eddig is helyesen súgtak neki. Nem mint ha a dalköltő eltűnt volna, épp ellenkezőleg: a melléktémát hallgatva akarva-akaratlan az AN DIE MUSIK című zseniális miniatűr jut eszünkbe. Fischer Annie az átvezető rész kezdetén tempót váltva az egész szakaszt sietősen, mondhatni kapkodva „intézi el”, nem csekély meglepetésére azoknak, akik Schubert zenéjétől valamiféle melankóliával telített megnyugvást várnak. De nemhiába nyitányforma, vannak ennek a zenének kifejezetten drámai vetületei is (a mindössze harmincegy esztendő megélt Schubertnek bizonyára szüksége lett volna még néhány évre, hogy a színpadi hangvételét is ugyanolyan biztonsággal találja meg, mint egyéb műfajokban).⁶ Az előadás ezeket az elemeket húzza alá, néha bizony a kelletnél nagyobb feszültséggel, vállalva még a pillanatnyi zavar ódiumát is. De vannak helyzetek, amikor nem az ész, nem a tisztelet, hanem a szenvedély parancsol.⁷

A monoton hangzású melléktémát Schubert háromszor mondja el, másodszor egy óktávval följebb, harmadszor a jobb kéz szólamának variációjával. Ez utóbbit talán szívesebben hallgatnánk egy-két fokkal nyugodtabbra kalibrálva, ám – másokkal ellentétben – Fischer Annie éppen ezt játssza a három megjelenés közül a legintenzívebben, talán a dominánsan való meg-

⁵ Minden valószínűség szerint a kortársak is erre gondolhatnak, amikor Schubert zenéjét a „furcsa, megdöbbentően egyszerű” szavakkal jellemzik.

⁶ Salieri egyébként Beethovenből is legszívesebben olasz operaszerzőt faragott volna, akinek néhány fiatalkori vokális műve megdöbbentő affinitást árul el az olasz operakultúra iránt.

⁷ „A tisztelet mindig steril, soha nem válhat produktív haterővé. Az alkotáshoz dinamika, motor kell, s van-e erősebb motor a szenvedélynél?” (Igor Stravinsky: ÉLETEM. Gondolat, 1969. Fordította F. Csanak Dóra.)

állás meglepetésszerű megjelenését előkészítendő, hogy aztán az abból lecsurgó Asz-dúr hármashangzatok asz-mollá válása engedjen teret a zárótéma kibontakozásának. A téma a tipikus „minél kevesebb, annál több” Schubert-témák egyike, még a melléktéma is szószátyárnak tűnik mellette. Rejtély, hogy a művészné miért változtat a szerző által leírt faktúrán. Ettől kezdve azonban a recenzens csak hipotetikus eszmefuttatásokkal szórakoztathatná az olvasót és önmagát – tehát megálljt kell parancsolni a képzeletének.⁸ Egyebekben minden formai telitalálata mellett a mű – mint a sorozat minden darabja – nem csak címében improvizáció, az igazán hiteles előadásnak interaktív módon, közönség jelenlétében, magától kell megszületnie. S ennek az ismérvek Fischer Annie már hozzáállásával is maradéktalanul eleget tesz.

S nagyjából így van ez a másik három darabban is. Parádés számai ezek az érett művészek, aki elérte a hiteles egyszerűséget. A karakterek, a gesztusok, az arányok sohasem eltúlzottak, Fischer Annie érezhetően semmit, senkit, még saját korábbi produkcióit sem akarja „lefőzni”. Szinte kitapintható élvezettel – persze az anyanyelv biztonságának tudatában – nyúl az Asz-dúr IMPROMPTU Beethovenen hajazó témájához, annak minden rezdülését megrendítő erővel közvetítve a hallgatónak. Különös, hogy a ru-

tin milyen távol áll Fischer Annie-től, gyakran érezhető, hogy mintha kifejezetten az első találkozás friss benyomásait akarná megosztani közönségével. Tagadhatatlan, hogy elkelve néhány jobban kigyakorolt frázis, de ki törődik ezzel, amikor ilyen olvasat részese lehet? A B-DÚR IMPROMPTU – ha az F-MOLL IMPROMPTU melléktémájában az AN DIE MUSIK refrénjére ismertünk, ennek témájában a ROSAMUNDA-közzenét véljük felfedezni – előadásának egyik nagy tanulsága, hogy milyen fontos a tempók és azok arányainak helyes megválasztása. Fischer Annie nem esik abba a hibába, amibe az előadók nagy része, nem karakterizálja túl a variációkat, nem rohan indokolatlanul az elsővel, nem teszi sárban vándorogó ökrösszekérré a harmadikat, s fenséges egyszerűséggel tárja elének a témavisszatérés tényét a darab végén, anélkül, hogy ennek jelentőségét akár csak a legkisebb mértékben is eltúlozná. A negyedik darab előadása elüt az előzőktől, mintha nem is ugyanannak a hangversenynek felvételét hallgatnánk. A művész közérzete hallhatóan kiegyensúlyozatlan, több furcsaságot is tapasztalhatunk, amelyek között a legmeghökkenőbb a kódát megelőző átvezető rész semmivel sem indokolható hajszolt tempója, ami ily módon kioltja a kóda robbanásszerű hatását. Ezt Fischer Annie is érezheti, mert a darab befejezéséhez egy – Schubert által soha le nem írt – f-moll akkordot is biggyeszt, mintegy elismerve, hogy a befejező skála és az azt lezáró kontra F nem volt elég hatásos. Lehetne mondani, hogy korábbi tévedésén javít ezzel a gesztussal,⁹ mindenesetre kérdéses, hogy ő maga áldását adta volna-e ennek az előadásnak a publikálására. Ezért is kár, hogy a két CD-re nem fért több Schubert-mű, de – mint Mácsai János a kísérőfüzethez írott szövegében említi – a válogatást elsősorban gyakorlati szempontok motiválták.

Minthogy az említett kísérőfüzet bőséges információt kínál a felvételi körülményeket illetően, talán etikátlan lenne a hangminőséget pellengérré állítani. Az ún. „kalózfelvételek” esetében a hallgató amúgy is másképp viszonyul a zenei anyaghoz, mintha ideális körülmé-

⁸ Ettől függetlenül sokan feltették már a megkerülhetetlen kérdést: mi az oka annak a nagyszámú idegen hangnak, amelyet Fischer Annie az előadásba vegyít a szövegűség rovására? Nyilvánvaló, hogy a pillanat hevében becsúszhatnak kisebb-nagyobb hibák a legkigyakoroltabb produkcióba is, akár a titáni erőfeszítés miatt, akár azért, mert az előadó az „ott és akkor” oltárán feláldozza a már előre beprogramozottat. Lemezünkön azonban bőségesen fordulnak elő olyan hangok, amelyeket a szerző nem írt le, de amelyek semmiképpen sem minősíthetők technikai hibáknak, éppen ellenkezőleg: szervesen hozzátartoznak a produkcióhoz, az olvasathoz, a képhez, amely az előadásban a műről él. Feltehetőleg valamikori rossz betanulásokról vagy az idők folyamán – a kotta folyamatos ellenőrzésének híján – fokozatosan beállt változásokról lehet szó, amelyeket némi empátiával – a szerző „így is írhatta volna” – bagatellizálni is lehetne, csak hogy a dolog nem ilyen egyszerű. Hogy milyen mértékben másítják meg az eredeti szerzői szándékot? Nos, éppen ez az a már végtelenül szubjektív szféra, amelyben ki-ki eldöntheti, hogy túl van-e azon, amire az előadói szabadság jogosítványa szól, hasznára, esetleg kárára vált-e az előadott műnek.

⁹ Recenzens a Zeneművészeti Főiskola nagytermében saját fülével hallotta LISZT: H-MOLL SZONÁTÁ-ját, melyet Fischer Annie – merő véletlenségből – szubkontra H helyett A-n fejezett be. Akkor egy pillanatra sem merült föl a kijavítás szándéka, talán az előadás igen magas színvonala miatt.

nyek között, professzionális felszereléssel és munkával létrejött produkciót hallgatna. A különbség azonban, ami a Schubert-impromptuk és az azokat követő Chopin: *ASZ-DŰR BALLADA* között megfigyelhető, már-már túlmegy a legtoleránsabb fül tűrőképességén is. Minthogy a kolofon nem jelöl meg felelős szerkesztőt, csak a hangmérnök és montírozó Győri János nevét említi, a műsor sorrendjét illető kifogásokat nincs kinek adresszálni. Az említett felvétel a környező számoktól hangmagassági és -minőségi szempontból is annyira elüt, hogy minden bizonnyal jobb lett volna, ha a teljes program végén szerepel. Az előadás amúgy is „bónusz”, hiszen Fischer Annie utolsó hangversenyén készült, az egyetlen darab, amely megfelel az album címének, igazi ráadászám, amelyre nem illik készülni, mégis sok esetben a koncert csúcspontját jelenti. Részben, mert ekkor a művész már száz százalékgig felszabadult, az izgalomnak nyoma sincs, részben, mert a háttérben mégiscsak létezhet bizonyos fajta rákészülés: kizárt, hogy Fischer Annie ne tudta, ne érezte volna, hogy ez alkalommal a közönség kivételes ünneplésben fogja részesíteni. Amennyiben búcsúkoncert, miért ne szerepelhetne annak egyik ráadászáma szimbolikusan is az album végén? Ám ha a névtelenségbe burkolózó szerkesztő(k) – vélhetően terjedelmi okokból – annyira fontosnak tartotta/tartották, hogy ez a páratlan dokumentum az első CD-n szerepeljen, legalább ügyelhettek volna a hangmagasság egyeztetésére.¹⁰ Kínos hiba, ami az előadás értékéből mit sem von le, a hallgatót azonban fölöttébb ké-

nyelmetlen helyzetbe hozza. Olyannyira, hogy kezdetben nem is tud mára figyelni, mint hogy hallása az új, magasabb frekvenciához igazodjék, s ezáltal elmulasztja a mű kezdő, leglényegesebb gondolatát. Visszatérve a track elejére, bosszankodása csakhamar csodálattá válik, és eltöpreng: vajon meddig tolható ki az emberi korhatár? Lesznek-e valamikor 120-140 éves előadók, akik játszi könnyedséggel bírják a mai középkorúak teljesítményét? Egyáltalán, meddig képes megőrizni valaki az első benyomást a maga teljességében? S hogyhogy Fischer Annie esetében szó nincs arról a szinte kötelező, bölcs, leszűrt játékról, amit oly sokszor hallunk felemlgetni idős művészekkel kapcsolatban?¹¹ Mert nincs, nála a feladat vállalása a műhöz igazodik. A művésznő nyolcvanadik életévében bizvást megengedhetne magának rutinszerű megoldásokat, tagolásokat, lassításokat, amelyek a kényelmét szolgálják, munkabírásának egyenletességét garantálhatják, a végső erőtartalmakat biztosíthatják. De nem: Fischer Annie úgy rohan neki hajmeresztően kényes futamoknak is, mint ahogy valószínűleg tehette a darabbal való első találkozás során. Más kérdés, hogy mit bírnak ilyen korban az izmok, az ízületek, az agyonicigarettaozott tüdő és légutak. De úgy látszik, jól bírják: a ballada végén senki sem gondol sikerületlen figurációkra, elrontott ujjrendre, melléütésre és más effélére, ellenben szívesen meghallgatná az interpretációt még egyszer, immáron mentesen a hangmagassági anomáliák okozta kellemetlenségektől.

És itt tulajdonképpen el is érkeztünk az album megjelenését megindokoló fő gondolathoz. Egy élő előadás felvétele nem arra való, hogy azt keressük benne, ami amúgy sem létezik: a tökéletességet. A „hibavadások” tehát jobban teszik, ha lehetőleg mellőzik e két CD meghallgatását. Fogadatlan Beckmesserekként teleróhatják a táblát s több másikat is, de mit érnek a hibák regisztrálásával? Körülbelül ugyanannyit, mint Wagner hóse. A nagy többséget – hál’ istennek – más, fontosabb kritériumok érde-

¹⁰ Nem kétséges, hogy nem hangolási különbségről, hanem a felvevőkészülék előregedéséről lehet szó. A felvételeket titokban készítő Dévény Anna (országszerte elismert mozgásterapeuta, Fischer Annie relikviáinak szenvedélyes gyűjtője) még 1994-ben is azt az ITT márkájú hordozható kazettás magnetofont használta, amit már a hetvenes években is: nagyon is elképzelhető, hogy az 1978 és 1994 között eltelt időszak alatt a forgórészek lelassultak, s ennek folytán a berendezés más sebességgel rögzített, mint korábban. A zongorahangolások közötti különbségek esete csaknem kizárt, a világszerte használt standard (Normal A = 442 Hz) nem változott. Fischer Annie általában a Zeneakadémia nagytermében lévő, az akkori Országos Filharmónia tulajdonát képező Steinway & Sons D 351629 opusszámú, 1955-ben gyártott zongorát preferálta, a szolnoki fellépésére azonban egy Bösendorfer Imperial modellt választott.

¹¹ Backhaus, Rubinstein és más idős művészek karrierje közismert. A korrekorder azonban minden bizonnyal Mieczysław Horszowski lengyel zongoraművész (1892–1993), Pablo Casals jó barátja és kamarapartnerre, aki százéves kora körül még szólóesteket adott.

lik. A kritikai álláspont nem merülhet ki a hibák, hiányosságok, visszásságok kipellengérezésében: a jót, a szépet, a haladót nem észrevenni súlyos hiba. Fischer Annie pedig bizonyítja nekünk, hogy kortól függetlenül, évtizedek távlatából is lehet szólni – ha valakiből nem vezett ki az alázat és lelkesedés – akár a legfiatalabb generációkhoz is. Az album elsősorban azokhoz szól, akik – hasonlóan Fischer Annie-hoz – nem a felszínt, hanem az amögött rejlő lényeket akarják megismerni.

Nincs nehéz dolguk a következő három trackkel: Fischer Annie számára Schumann stílusa talán a Schuberténél és a Chopinénél is megfelelőbb. A német komponista műveiből hiányzik az a finom rezerváció, ami Chopin opuszait jellemzi, de a schuberti melankólia is távol áll tőle.¹² Ezzel szemben állnak a tudatosan és büszkén vállalt pózok; az a fajta skizoid kettősség, amely valamilyen szinten minden emberi lényben ott bujkál; az ifjúság olyan fokú vitalitása, amely nem ismeri a tisztességes megöregedést, amelyben egy idő után csak elégni, megsemmisülni lehet. Fischer Annie itt Schumann-nal együtt vágyakozik, ujjong, kacag, ugrál, harcol, zokog, tőpreng, kinyilatkoztat. Itt egyáltalán nem bánjuk a szokásosnál jóval erőteljesebb emfázist, tempóváltásokat, fokozásokat, sőt megkockáztatandó: bármiféle szándék, amely a tökéletességre tör, csak ártana a gondolatok kifejlődésének. Az előadáson jól érződik, hogy Fischer Annie minden lehetőséget kihasznál, amivel a szenedélyek „fűtőanyagának” hatásfokát növelheti. Indokolatlan erőlködés csak nagy ritkán tapasztalható, általában a kulminációs pontokat előkészítő fokozások során. De Schumann emocionális töltése oly elementáris, hogy szinte a hanghibák is hozzátartoznak ehhez a fehér izzáshoz.

¹² Jelen sorok írója nem tagadja, hogy jóval mélyebb és közelebbi rokonságot érez Schubert és Chopin zenéje között, mintha megpróbálnánk bármelyiküket is Schumann-nal párhuzamba állítani. Ez némileg meglepő lehet, hiszen Schumann Chopin iránti tisztelete közismert, Schubert ún. „NAGY” C-DÚR SZIMFÓNIAJÁNAK (D. 944) kéziratát pedig ő fedezte fel, nem kicsit lendítve ezzel Schubert népszerűségén. Örökre sajnálatos, hogy Schumann-nak nem jutott osztályrészül, hogy a BEFEJEZETLEN SZIMFÓNIA-T is megismerje (csak jóval a halála után bukkantak rá a kézíratra).

„Zseniként látta meg a napvilágot, és végül pusztá tehetségé alácsonyodott le” – a Hans von Bülow-nak tulajdonított kegyetlen szavak¹³ tulajdonképpen nem is járnak oly nagyon messze az igazságtól. A korai zongoraművek magától értődően nem előzmény nélküliek, ám perspektívájuk csaknem végtelen. A „zeneszerzők legromantikusabbja” gyakorta hangoztatott definíciója mellé recenzens a maga részéről még odatenné a „legnémetebb” jelzőt is. Igen, ez a zene ugyanúgy előhangja Wagner örvénylő szenedélyének, Brahms klasszikussá nemesített szépségideáljának, mint Mahler véget nem érő misztikus vívódásainak. De ott van benne a kétarcú hős, a fausti kettős lélek¹⁴ és mindekelőt: a Költő. Aki, ha a KINDERSZENEN utolsó tételében *beszél*, akkor itt föltétlenül sír, ódat zeng, suttog és hallgat; amott, a FISZ-MOLL SZONÁTÁ-ban meg mintha felolvasná egy hosszabb verses eposzának részleteit. Íme, egy igazi német, aki nem prekoncepciók alapján gondolkodik, a racionalitás talaján érzi magát a legrosszabbul, akit legkevésbé a „józan” jelzővel lehetne illetni;¹⁵ s aki ügyszólván az életét adta a Zukunftsmusik eszméjéért, aminek megvalósulását, beteljesülését már nem érthette meg. S igen kétséges, hogy az eredményért őszinte szívvel tudott volna lelkesedni.

Igazi diszkográfiai szenzációt a FANTÁZIA és a KINDERSZENEN előadása nem kínál azoknak, akiknek módjuk volt ezeket a műveket nyilvános koncerten Fischer Annie-től hallani. Schumann „gyerekszbójá” mellett azonban érdemes néhány percre elidőzni, különösen, hogy a kompozíció – kedvelt koncertdarabja lévén – mind-

¹³ A kijelentés valójában Friedrich August Bernhard Draeseke német zeneszerzőtől, a Liszt–Wagner iskola lelkes hívtől (1835–1913) származik.

¹⁴ Liszt pontosan érezte, hogy élete egyik főművét, a H-MOLL SZONÁTÁ-T Schumann-nak *kell* ajánlania annak ellenére, hogy előzőleg hallhatott a német zeneszerző – minden valószínűség szerint Clara Schumann által sugallt – rá vonatkozó, diszkreditáló kijelentéseiről. Kizárt, hogy ezzel a gesztussal a FANTÁZIA neki szóló dedikációját viszonzotta volna; a FISZ-MOLL SZONÁTA hatása Liszt művében félreismerhetetlen, mindenesetre sokkal kitapinthatóbb, mint a FANTÁZIA-É.

¹⁵ Schumann alkoholizmusát és fiatal korában szerzett szifiliszét – módfelett kínos kérdések lévén – közvetlen környezete igen sokáig próbálta titkolni, kevés sikerrel.

járt két felvételben is fennmaradt a mester, Dohnányi Ernő tolmácsolásában.¹⁶ Érdekes és tanulságos összehasonlítani a két művész olvasatát, megfigyelni, mit vett át a fiatalabb az idősebbtől, de legalább annyira izgalmasak a különbségek is. A hallgató nem kis meglepődéssel állapítja meg, hogy Dohnányi sokszor elnagyolt hozzáállásával összevetve mintha Fischer Annie szigorúbb, puritánabb, „modernebb” lenne, zongorázása ügyszólván tökéletesen mentes azoktól a módorosságoktól, amelyek mesterének játékában főleg a bal kéz – sokszor erőltetettnek tetsző – anticipációjának „köszönhető”. Lehetetlen, nonszensz ezt generációs különbséggel vagy az eltelt évtizedek szövegűsége irányuló előadói tendenciáinak Fischer Annie-ra gyakorolt hatásával magyarázni. Hiszen ő gondosan óvta művészetét az „irányzatoktól”, a hamis esztétikai folyamatok pillanatnyi divat diktálta vargabetűitől. Ami közös: a tempók, a karakterek, a dallamvonalak rajzolata. Mindez egyértelműen abból a hagyományból táplálkozik, amelynek alapját a Clara Schumann által jegyzett, Brahms aktív közreműködésével 1879-től 1893-ig készült, a Breitkopf és Härtel kiadóvállalat gondozásában megjelent Schumann-összkiadás kötetei jelentik. Ez a hatalmas munka nem feltétlenül jelent biztos forrást annak, aki Schumann eredeti szándékait óhajtja tanulmányozni. A KINDERSZENEN-t ilyen szempontból alaposan megvizsgálva kifejezetten zavaró, hogy az első kiadásban világosan közölt, a szerző által jóváhagyott metronómjelzéseket Clara önkényesen megváltoztatja, méghozzá oly mértékben, hogy már-már egyes darabok értelmezését veszélyezteti. És minthogy a kiadvány élén virító „*persönlicher Überlieferung*” elegendő indoknak tűnik Clara olvasatának megfellebbezhetlenségére, az már be is vonult a köztudatba. Pedig a „KINDERSZENEN”¹⁷ esetében a sokak által lenézett metronóm szerepe jóval fontosabb, mint más Schumann-művekben, hiszen a darabok címén és a metronómszámokon kívül az előadónak más támpontja itt nincsen, a tempójelzések hiányoz-

nak. Nem kétséges, hogy az időződő Clara tempói korának előrehaladtával valamelyes mértékben lelassultak (BITTENDES KIND, TRÄUMEREI, DER DICHTER SPRICHT), de az sem, hogy ezek a tempók messze állnak a zeneszerzői iniciatíváktól. Nem szólva arról az apróságról, hogy saját metronómjelzéseinek tanúsága szerint Clara néha gyorsabb tempót kíván, mint Robert (KURIÖSE GESCHICHTE), amivel a tulajdonképpeni alapkarakter – Ländlerbe oltott mazurka – vesz el; vagy nagyobb egységet vesz annak alapjául (GLÜCKES GENUG), ami viszont a harmóniaváltások tisztaságát veszélyezteti. Felvetődhet a kérdés: akkor hát ez az, amit közép-európai tradíciónak nevezünk? Bizonyára, mert a KINDERSZENEN-t – és sok más Schumann-művet – általában ma is Clara Schumann kiadványából tanítják.

Az album revelációját – minden kétséget kizáróan – a szonáták jelentik. Nem csak azért, mert kivételes hőfokú előadásokat hallunk, hanem főként, mert Fischer Annie ebből a két műből sohasem készített stúdiófelvételt, sőt eleddig kalózkidást sem ismertünk róluk. Okvetlenül nagyobb kihívást jelentenek ezek a művek, mint az album többi száma: az előadáson érződik, hogy a művészről számára ezek különleges jelentőséggel bírnak, ezért feltételezhető, hogy sokáig és gondosan, a szokásosnál jóval több gyakorlással készült előadásukra. Már csak ezért is sajnálatos, hogy nem rögzítették ezeket a kompozíciókat stúdiókörülmények között, mert úgy könnyűszerrel kiküszöbölhetőek lettek volna azok a hibák, amelyek semmiképpen sem zongoratechnikai hiányosságból, hanem különböző okokból, például izgalom folytán, a közérzet zavaraiából, akusztikai anomáliákból stb. fakadnak. Ha már a technikáról szó esett: aki így, a tökéleteshez ennyire közelítően játssza a B-MOLL SZONÁTA negyedik tételét,¹⁸ annak nincsenek, nem lehetnek problémái. Csak találgathatunk: ha Fischer Annie netán vállalkozott volna a B-MOLL SZONÁTA lemezfelvételére, felülírta volna a művekkkel való azonosulás szándéka a stúdiómunkával szemben érzett averzióját?

Fölöttébb érdekes, hogy Schumann műve mellett Chopiné milyen egyszerűnek, sőt klaszszikusnak hat. Nyoma sincs gigászi erőfeszítéseknek, váratlan, szeszélyes gesztusoknak, a

¹⁶ His Master's Voice AN 456-457 (matricaszámok: CV 807¹, 808¹¹, 809¹, 810¹), felvételi év 1936; és Remington RLP 199-43, felvételi év 1950. Ez utóbbi lemezen Dohnányi minden darab előtt angol nyelven bemozdítja a címet.

¹⁷ Az első kiadás (Breitkopf & Härtel, 6016) címlapján a szó így szerepel.

¹⁸ „*A szél süvöltése a temetőben*” (Heinrich Neuhaus: A ZONGORAJÁTÉK MŰVÉSZETE. Editio Musica, 1961. Fordította Legány Dezső).

forma időnkénti megbontására irányuló kísérleteknek. A B-MOLL SZONÁTÁ-ban a szerző mintha csak szórakozásból zabolázná meg, kényszerítene a jól ismert keretekbe fantáziáját. Vitathatatlanul ő a nyertes; de súlyos hiba lenne a zenitén tündöklő Chopint az első elismeréseken éppen csak túl lévő, nagyra törő tervekkel teli Schumannhoz mérni. A német zeneszerzőnek talán egyetlen fiatalkori zongoraműve – s itt fel kell hívni a figyelmet, hogy az első huszonhárom! Schumann-opusz zongoramű – sem testesíti meg ilyen mértékben a Sturm und Drang életérzését, hordozván ugyanakkor ennyire mély filozofikus tartalmat.¹⁹ Chopin műve is maximális emocionális töltést kíván, de mégsem azt az emberfeletti, mindent lehangoló hozzáállást, ami Schumann művét jellemzi. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy Fischer Annie-hoz ez utóbbi jóval közelebb áll: a schumanni hév és világkép bizony jócskán rávetül Chopin művére. Amennyit nyer, annyit veszít is a B-MOLL SZONÁTA I. tétele ezzel az attitűddel: a formakezelés könnyedsége elvész, a rövid motívumok ziláltak, rángatottak, az arányok eltolódása az előadást némileg heroikusá teszi, ez pedig Chopin zárt világában idegenül hat. Mert ez a világ egyszerűen van, még ha folytathatatlan is, ebben senki nem akar senkit és semmit – legkevésbé önmagát – legyőzni.²⁰ És noha gondolkodása kétségtelenül modern, Chopint (már) nem érdekli a „*La musique de l'avenir*”, az ő birodalma sziget, amely távol marad a már életében megkezdődött és a zenei világot – mai szemmel nézve különösen – oktanul szekértáborokra szakító harcoktól. Zenéjének maradandó értékét az a része jelenti, amely fölött az idő nem tud eljárni – mint ahogy a modernség felett nagyon ha-

mar eljár –: a szuverén, szabad gondolkodású egyéniség állandó megnyilvánulása.

Megfigyelhető, hogy Fischer Annie-t ebben a műben a számára fontos kulminációs pontok hangsúlyozása összehasonlíthatatlanul jobban érdekli, mint a formai-metrikai egység folytonos evidenciája. Ilyen a *Grave* (súlyosan) tempójelzéssel ellátott bevezető négy ütem utáni türelmetlen indulás (aminek pontosan a bevezetés – kizárólag a pontos ritmikai-metrikai megközelítés révén garantálható – méltósága látja kárát), de ilyen a melléktéma előtti váratlan megtorpanás, ami után maga a téma valóságos fellélegzés, de annak második megjelenése már magában hordozza a következő formarész és az expozíció lezárásának izgalmát. Talán említeni sem kell, hogy ezeket Fischer Annie maximumán kihasználja, mindenekelőtt aláhúzza a gesztusok jelentéstartalmát. Mindezt – ha lehet, még intenzívebben – továbbviszi a kidolgozásra, amelynek első része tagadhatatlanul jobban megfelel az ellenfelét makacsul kerülgető hős habitusának. A valóságos küzdelem feszültségét Chopin a motívumok ütköztetésével érzékelteti: a bevezetés szextlépése innen, a 137. ütemtől nyeri el a formaalkotó tényező szerepét. De egyfajta metrikai ütköztetés is lezajlik itt, mégpedig a triolák és a főtéma nyolcadhangjai között. Az egyensúlyt a két anyag egymástól független menete biztosíthatná, felvételünkön azonban a nyolcadok menthetetlenül a triolák áldozataivá válnak.²¹ Lehet vitatkozni a 151–

¹⁹ Nemkülönböztetve kezdődő skizoid hajlamokat. Már az 1836-ban megjelent, Schumann nevét mellőző első kiadás (Fr. Kistner, 1123) címlapján olvasható ajánlás is sokat elárul: „PIANOFORTE-SONATE. | CLARA | *zugeeignet von* | FLORESTAN und EUSEBIUS.” Ezt összkiadásában az ajánlás címzettje „*Fräulein Clara Wieck gewidmet*” („*Clara Wieck kisasszonynak ajánlva*”) formulára „tompította”, fontosnak tartván hangsúlyozni ezzel leánykori és művésznévet, valamint az ajánlás időpontjában fennálló családi állapotát.

²⁰ Chopin bizonyára ezért sem rajongott a nyilvános fellépésekért. Liszt és a többi zongoravirtuóz párizsi jelenléte is óva inthette őt attól, hogy előadóművészként vitézkedjen, pontosabban szólva kilépjön a komponista szerepköréből.

²¹ Nem lehetetlen, hogy ezt a felvetést Fischer Annie, ha élne, egy rövid és türelmetlen kézlegyintéssel intézné el, de a kérdés akkor is fennáll: hasonlíthat-e a ritmika olyan esetben, amikor a szerző tudatosan ütközteti a párost a páratlannal, a pontozott ritmust a triolával, szextolával vagy egyéb ritmikai formulákkal? Bachtól Brahmsig, Schuberttől Bartókiig számtalan példát lehetne felsorolni, amelyek előadói gyakorlat nem bizonyít más, mint azt, hogy a probléma maig sem nyert megnyugtató megoldást, illetve még azonos stíluson belül is lehetnek egyedi változatok. Ezek skálája igen széles, megtalálható rajta a Klemperer által a bachi pontozott ritmusokról hangoztatott – „*gordiuszi csomó átvágásával*” asszociálható – „*Natürlích triole!*” csöppet sem szimpatikus hozzáállása éppúgy, mint a historikus előadók mai gyakorlatának megfelelően duplán pontozott, franciás trocheus. Az említett formarészről Heinrich Neuhaus ír bővebben, kíméletlenül ostromozva a szöveg iránti hűséget mint elsődleges szempontot figyelmen kívül hagyó pianistákat (A ZONGORAJÁTÉK MŰVÉSZETE). Megjegyzendő, hogy

152. ütemek jobbkez-szólama második hangjának – sokan „G”-re, még többen „Geszt”-re esküsznek – alterációján, de ez a Fischer Annie által vállalt „G” után teljesen felesleges. A recenzens megint csak feltételezésekbe bocsátkozhat: annak tükrében, hogy az előadó nem akarja előre „lelőni” a 153. ütem „Geszt”-ét, a „G” indokolt lehet, ám legalább olyan súlyú érv a b-mollra nyíltan utaló „Geszt” váratlan berobbanása a 150. ütemben, ami a 149. ütem d-mollja után hasonlíthatatlanul érdekesebb, mint ha az előbbi hangnem párhuzamos dúrjában próbálnánk továbbhaladni. A tétel végén Fischer Annie nyíltan elárulja, hogy számára a tétel inkább a balladához közelít: a 235–238. ütemekből megint csak – mint a tétel bevezetőjéből – hiányzik a méltóság, illetve a 230. ütem *stretto*ját a legvégű szakaszra is érvényesnek tekintik.

A többi tétel előadási színvonala magasan fölötte áll az elsőnek. Értelmetlen lenne vitát nyitni arról, hogy a művész időközben föloldódott-e, netán felfogása többet fed-e le abból az általános képből, ami a szonátáról a közvéleményben meggyökeresedett. Annyi bizonyos, hogy ebben a három tételben Fischer Annie olvasata fölér a nagy óriáséhoz, Rachmaninovéhoz, akinek 1930-ban készült lemezét²² a legtöbben máig referenciavételnek tekintik. A SCHERZO félelmes vízióinak, a GYASZINDULÓ kéréllhetetlen menetelésének, a PRESTO elementáris természetidézésének hallgatásakor ne feledjük: az előadó-művészet legcsodálatosabb eredményeinek egyikében részesülünk. Ha csak ez

Chopin művei – a figurációs technika túlbujánzásából következően – tele vannak olyan ritmikail beosztásokkal, amelyek szabálytalansága miatt nem elég a két kéz függetlenítése sem: az egyik kéz által játszott anyag mindenképpen a mozgatószervek 100%-os automatizálására szorul. Előfordulhatnak a legkülönfélébb kombinációk, például 22:12, 20:6, 7:6 stb. (kiragadott példák), sőt a DESZ-DŰR NOCTURNE, Op. 27 No. 2 75. ütemében a jobb kéznek 7-7 tizenhatodot kell játszania a bal kéz 6-6 hangjára – nem kis feladat ezt a közönség számára is élvezhetően megvalósítani.

²² RCA Victor, BVE 59408-59414. Erről az előadásról írja Heinrich Neuhaus: „*Rachmaninov a maga képére átformált Chopinbe, az emigránsba, akkora adag egészséges, Moszkva folyón túli orosz vért fecskendez, hogy időnként felismeri is nehéz őt az ilyen operáció után.*” Neuhausnak igaza van, minden zsenialitása mellett sokszor érthetetlenek Rachmaninovnak a szerző dinamikai és egyéb előírásait alapjaiban felülíró önkényeskedései.

a három tétel maradt volna meg a hangversenyből, felvételének akkor is méltán lenne helye egy összkiadásban. A kákán is csomót kereső recenzensnek feltűnhetnek bizonyos félreolvasások, téves betanulási akkordfelrakások – ezek között a 3. tétel 22. ütemének negyedik negyedén található jobbkez-akkord a legfeltűnőbb, amely az analóg helyen (76. ütem) kínos pontossággal megismétlődik²³ –, de ezek egy jöttanyit sem vonnak le az előadás értékéből s főként abból a csodából, aminek, úgy látszik, ebben az esetben a mikrofon sem tudott ellenállni. Fischer Annie-nak még az is sikerült, amin a zongoristák legtöbbször elbukik: a zárótétel sajátos formájának érzékeltetése. A féktelen száguldás ellenére világosan kirajzolódik itt a fő téma (5–12. ütemek), a mellék téma (23–30. ütemek), logikusan következnek az előzményekből a visszatérés (39–46. ütemek), és élesen elkülönül a kóda (az 57. ütemtől kezdődően).

Bizonyára akadnak még ama koncert látogatói között is, akik az előadást újrhallgatva úgy vélik, hogy Fischer Annie túlságosan sokat és feleslegesen kockáztat. Nincs igazuk: az óvatosság semmiképpen sem vezet el az arany középút eszményéhez, az esetleges tökéletesség (ebb) megoldás éppen azért lógna ki adott helyről, mert inkoherenssé válik az eredeti művészi szándék lokális megváltoztatásával. Ilyenkor az előadó eltávolodik a mű fő vonalától, kikerül a saját maga előidézte erőteréből, elveszíti a darabbal való azonosulás lehetőségének fonálát, amelyet később már nagyon nehéz ismét megragadni. Nem szólván arról, hogy az arányok erőszakos megváltoztatása folytán az előadó-művész egyénisége kettészakad, de korántsem

²³ A dupla b-vel majdnem mindig baj van. A XIX. század közepétől megállíthatatlan elbujánzó kromatika használatának gyakoriságával (innen eredeztethető az atonalitás) egyenes arányban a kottákban egyre több az ún. *dupla* módosítójel. A zeneszerzők egy része kényszerül arra, hogy amit leír, összhangzattani szempontból pontos, beleköthetetlen legyen. Ha a mű dúsan kromatikus, ez a szándék komoly olvasási nehézséget okozhat, különösen a hangnemváltások esetében. Más komponisták éppen ellenkezőleg, az előadó olvasási készségét feleslegesen megterhelő nehézségeket elkerülendő, eleve az enharmonikus alternatívát használják. Gyakran Chopin is így tesz, sőt H-MOLL SZONÁTÁ-jának (Op. 58) harmadik tételében egy akkord enharmonikus változatát magyarázó (kisebb méretű) hangjegyekkel is kiírja.

a szerző által megkívánt értelemben, hanem az idővel való bánásmód tekintetében. Elkezdődik a felesleges gondolatok beszívárgása, olyanoké, amelyek még gyakorlás során sem jelentkeznek. Káros hatásukat leginkább a mű egységének rovására fejtik ki. Kiűzni ezeket a gondolatokat – ha már egyszer befészkeltek magukat a művész tudatába – igen nehéz. Legjobb be sem engedni őket, s Fischer Annie ezt bölcsen tudja. Amikor kilép a pódiumra, egyetlen dolog érdekli: a mű, csakis a mű. S ez a titka annak, hogy a két CD közel két és fél órás műsorát egyvégtében hallgatva sem unatkozunk egyetlen percig sem.

A Schumann-szonáta indulása Fischer Annie-nál olyan vehemenciával történhetett, hogy a felvétel készítője nemhogy az előadást megelőző tapsot, de még a kezdőhangot sem tudta időben „elkapni”, a felvételt fel kellett keverni, hogy legalább az élvezhetőség illúzióját keltse. Nagyon szerény ár ez azért az élményért, amit a következő, csaknem fél órában kapunk, s ami miatt itt már egyáltalán nem figyelünk a felvétel hangminőségére. Ugyanis a legteljesebb művészi azonosulás következik be, aminek oka tulajdonképpen definiálhatatlan. A darabbal való első találkozás primer élményének megőrzése éppúgy szerves részét képezi ennek az azonosulásnak, mint az adott koncert műsorába való, optimális helyre történő beillesztés; a munka intenzitásának állandó szinten tartása legalább olyan fontos, mint a megfelelő diszpozíció – és még sok-sok komponenst lehetne említeni. De mindezek között a legfontosabb, hogy a befogadó közeggel való kontaktust nem a közönség, hanem a kompozíció felől kell kezdeményezni, és éppen ez az a terület, ahol Fischer Annie soha nem teszi még a legkevesebb engedményt sem a publikumnak. Sehol nem találjuk a legcsekélyebb jelét sem, hogy a zenén, az előadott darabon kívüli eszközökkel próbálna meg bármit is tenni, akár saját sikerének, akár az előadás biztonságának érdekében. Kockázatvállalásai a művek életre keltésének szerves összetevői, egészséges zeneisége kivét vagy eleve elutasít mindent, ami nem tartozik a kompozícióhoz. Ennek makacs és konzekvens véghezvitele különleges összhangba kerül a karakterek megformálásának telitalálataival. Akár a nyitótétel főtemájának kérielhetetlen kopogását, akár az ARIA tétován álmódzó hangját, akár a SCHERZO Intermezzójának polacca-, illetve recitativoparódiáját idézzük is fel, mindenütt ugyanarra a

tévedhetetlen hitelességre találunk, mint a szonáta egyéb részeiben. Külön fejezetet érdemelnének a monumentális FINALE átlényegülései, a „színház a színházban” meglepő fordulatokra alapozott megjelenítésének érvényesítése. Elképzelhető, hogy lesznek, talán nem is kevesen, idegesnek, kicsit túl egzaltáltak találják: de hát nem éppen ezek a tulajdonságok a fiatal Schumann legfőbb jellemvonásai:²⁴ Aki itt boldog nyugalmat keres, rossz helyen tapogatózik, csak pillanatokra találhatja azt meg. Mint ahogy az arany középutat is aligha: a schumanni magatartásformákkal ez összeegyeztethetetlen. Aki az ő világában korlátlan úr akar lenni, igen rögzös utakat kell bejárnia, hihetetlen magasságokat és mélységeket megtapasztalnia. Fischer Annie ezt nemcsak megtette, de minden koncertjén meg is teszi. Ő nem reprodokál, hanem újra és újra átéli az első rácsodálkozás intenzitását s villantja fel az épp aktuális kaland távlatait. De csupán ettől még nem lenne helye a legnagyobbak között. Attól azonban már föltétlenül, hogy – idő- és térbeli korlátokat áthágyva – szédítő útjaira bennünket is magával ragad.

Kocsis Zoltán

GROTESZK TÖRTÉNETÍRÁS

Szabó Miklós: A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal

Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította

Jankó Attila

Szegedi Egyetemi Kiadó, 2013. 252 oldal, 3591 Ft

1983 tavaszán egy szűk, másfél szobás szegedi lakótelepi panellakásban, tizenöt-húsz, jobbára a padlón ülő fiatal lány és fiatalember gyűrtjében tartotta a magyar kommunista párt, illetve a Szovjetunió történetéről szóló sokórás repü-

²⁴ A fiatal Schumann szertelenül gyors tempóira a legjobb – és sokszor idézett – példa a G-MOLL SZONÁTA nyitótétele: a „*So rasch wie möglich*” alaptempó a tétel kódjában még két ízben gyorsul, először „*Schneller*”, majd valamivel később „*Noch schneller*” utasítás révén.

lőegyetemi előadásait Szabó Miklós, amelyek most Jankó Attila jóvoltából (szerkesztésében, bevezetésével és mindenféle kiegészítésével) megjelentek könyv alakban is. A padlón ülők közt ott ültem én is. Huszonegy éves voltam, a hallgatók többségével ellentétben nem egyetemista, hanem segédmunkás (noha fél év múlva már bölcsészhallgató lettem én is). Az én egyetemem a repülőegyetem volt: ezek a különféle szegényes lakásokban tartott illegális előadások, a hozzájuk laza szállal kötődő, más lakásokban vagy kopott egyetemi termekben tartott esti magánsemináriumok. A Zászló utcában jártam először repülőegyetemi előadáson, nem messze a bölcsészkartól, 1981 őszén, ahol talán Petri György vagy Széll Jenő volt a vendég; már nem tudom, melyik volt előbb. Nagy, rosszul megvilágított, dohányfüstös lakásra emlékszem, egybenyitható szobákkal.

Szabó Miklós előadásait már nem itt hallgattuk, hanem a szegedi repülőegyetemek legtovább kitért helyszínén, Demeter Anna lakótelepi lakásában, az északi városrészben; az utca nevét hiába próbálom felidézni. Később vagy előbb itt adott elő Bence György, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály is, s bizonyára mások is, akiknek az előadásán nem voltam ott. Nem tudom azt sem, melyik hónapban, milyen napokon került sor az előadásokra – s ez nem derül ki Jankó Attila könyvéből sem. Ennyi titka még mindig megmarad az egykori alkalomnak. Azért bocsátottam előre e személyes emlékeket, hogy jelezzem az elfogultságomat: az ifjúságomról beszéltek, amikor Szabó Miklós előadásairól írok. Nem vagyok előadástémáinak a szakembere, így hát írásom nem is lesz, nem is lehet szakkritika. Ugyanakkor sokat tudok az előadásairól – mert elismételtem őket. Néhány hónappal később, még 1983-ban, egy másik lakásban, másik húsz-huszonöt lány és fiatalember előtt (akik nem egyetemisták, hanem főiskolások voltak) elmondtam, amit a repülőegyetemen tanultam, beleszóve mindazt, amit összeolvastam a témáról azokban a hónapokban, Isaac Deutschertől Sinkó Ervinig. Szabó Miklós illegális előadásait a nyolcvanas évek elején sok százan hallgatták Budapesten és Szegeden. Némelyikről magnófelvétel is készült: harminc évvel elhangzásuk után a szegedi kazetták szavai jelentek meg nyomtatásban.

Szabó Miklós a vele készült interjúkban általában nem történetírói, hanem politikai teljesít-

ményként beszélt repülőegyetemi előadásairól. A Jankó Attila összeállította kötet utolsó betétlapja Szilágyi Sándor A HÉTFŐI SZABADEGYETEM ÉS A III/III című könyvéből származik. Itt Szabó így értelmezi 1956 utáni magatartását: „*nem voltam benne biztos, hogy ki tudom várni, de végül mégis az történt, amire titkon azért számítottam: hogy eljön ugyan a fordulat, még megérem, de már öreg leszek. '56-ban még túl fiatal voltam, '89-ben már nem voltam elég fiatal, közben meg eltelt az életem. Én tehát erre készültem. Nem arra, hogy a rendszer megdől, hanem úgy fogalmaztam magamban már '57-ben, hogy újra lesz majd egy progresszív korszak, mint '53-'54-ben és '56-ban is volt, arra készültem, hogy ebbe be tudjak kapcsolódni, egy demokratikus fordulat előkészítésében részt tudjak venni. Ezért teljesen tudatosan kétféleképpen választottam a tevékenységemet egy hivatalos és egy nem hivatalos részre...*” Mindezt talán úgy is érthetjük, hogy például Az ÚJKONZERVATIVIZMUS ÉS A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETE című disszertációja tevékenységének a hivatalos-tudományos feléhez tartozott, míg a repülőegyetemi kurzusok a „demokratikus fordulat előkészítésének” politikai munkájához.

E szegedi előadások tehát fontos politikai dokumentumok: lenyomatai, hogyan vélekedtek a demokratikus ellenzék köreiben a nyolcvanas évek elején a kommunista rendszerről és történetéről. Aki azonban ma, harminc év elteltével olvassa az előadásokat, valószínűleg azóta megjelent történettudományi művekhez méri hozzá – olyan munkákhoz, amelyek a téma „levéltári forradalma” után íródtak. Szabó előadásainak, különösen magyar felének, egyik legjellemzőbb vonása a szóbeli információkra való hivatkozás: a kommunista párt (rég, immár ellenzéki helyzetbe került) elitje tagjainak körében terjedt történetek, pletykák, anekdoták, hiedelmek felhasználása párttörténetének megírásakor. Számára zárva voltak az archívumok; aki ma ír a témáról, rengeteg, feldolgozhatatlan tömegű írott, képi, hangos forrással rendelkezik. De bizonyára a forrásokat is másként olvasta Szabó, mint egy mai kutató: az ő párthatalom-olvasásában volt némi kaján öröm, hogy a kommunista szargon szürke semmitmondásából képes kiolvasni elhallgatott titkokat. Ilyesféle szövegtelmezései néha bizonyára helyénvalók, néha tévesek, ám általában rendkívül érdekesek: a kötetben a legjobb példa erre talán Sztálin halálának a „rekonstrukciója” egy Hruscsov által Berija haláláról terjesztett hamis történetből. (201.)

A normál történettudományi művektől az is megkülönbözteti Szabó előadásait, hogy olykor személyes élményeire hivatkozik: a rádió épületének 1956-os ostromát például szemtanúként meséli el. Más eljárásai viszont nagyon is korszerű történettudományi trendeket jeleznek előre: például a hétköznapi élet történetének, a fogyasztásnak, a ruházatkodásnak szentelt figyelmé. (65., 121.) A politika hétköznapi társadalmi működésének (befogadásának, beágyazódásának, hártásának) a bemutatását szolgálják – a hallgatói figyelem fenntartása mellett – a fejtegetésekbe példaként beépülő korabeli viccek, tréfák, szófordulatok és rövid elemzéseik. Jankó Attila az egyik ilyen szófordulatot (a kommunista zsargon paródiáját) választotta az előadásokat közlétező könyv címéül: *„A jó kommunista szilárdan egyúttal ingadozik a párttal”*. S bár a nyolcszavas könyvcím talán hosszúnak tetszhet, én nagyon is jellemzőnek találom Szabó előadásaira – legalábbis a magyar felére. Mert miként a cím is, az előadások is egyszerre mutatják nevetségesnek és rémületesnek a magyar kommunistákat. Az előadások magyar kommunista párttörténete – amely egy idő után értelemszerűen az ország történetévé válik – első sorban antiheroikus történet, nagy eszmék és pitiáner alakok túl sokszor véressé s szinte mindig erőszakossá váló históriája.

„Közép-Európában az 1960 és 1980 közé eső időszakban kiteljesedő irányzatra a »groteszk« címkéje ragasztható – írja összefoglaló tanulmányában a régió irodalmáról Bojtár Endre (A POSZTMODERNIZMUS ÉS A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI IRODALMAK). – Az irányzat azért szülhetett egész sor világirodalmi rangú művet, mindenekelőtt a kisprózában és a drámában, mert híven tükrözte a mindig is Kelet és Nyugat közt hánykódó térség felemáságának mindenre kiterjedő felerősödését, az élet tragikumot és komikumot groteszk egységbe ötvöző jellegét. Olyan írók, mint Tadeusz Rózewicz, Sławomir Mrożek, Őrkény István, A látogatót író Konrád György, Bohumil Hrabal, Vladimír Páral, Ladislav Fuks, Václav Havel, a szerb Dušan Kovačević, a bolgár Ivan Radickov és még sokan, nagyon sokan mások” voltak e groteszk irányzat nagyszerű alkotói – s az én szememben e groteszk irodalom történetírói párdarabja Szabó előadás-sorozatának a magyar fele. Ám e megállapítás a szovjet-orosz felére már nem igaz. Leninnek és utódainak a történetét sokkal baljósabb hang beszéli el, mint Rákosiét és Kádárét. Oldalakon keresztül erősza-

kos, véres megnyilvánulások monoton ismétlődésévé válik a bolsevikok históriája, amelynek fenyegetően nagyszabású volta nem teszi lehetővé, hogy nevetségesnek találja az olvasó. Az ő történetük a pártnak a saját társadalmá ellen viselt folytonos háborúját foglalja magában: tragikus történet ez, s nem groteszk.

Szabó előadásait az is elválasztja a „levéltári forradalom” után készült történettudományi munkáktól, hogy vele ellentétben az utóbbiak már ismerik a történet végét. Az 1983-as előadások nem „látták előre” Gorbacsovot, a kommunista rendszer végét. Az előadott két történetnek nincs befejezése: nem zárulnak le, inkább csak abbamaradnak. Retorikus csonkaságuknak azonban, azt hiszem, megvan a maga értelme: mintegy azt jelképezi, hogy a kommunista rendszernek nincs jövője, mert nem fűződnek már hozzá várakozások. Már megtudtunk mindent róla, amit megtudhattunk. Szabó a történetmondását ritkán szakította meg elméleti reflexiók vagy általánosító magyarázatok kedvéért. A szovjet-orosz történet vége felé mégis találunk valami ilyesmit: *„Chile példája, az Allende-kormány elleni puccs bebizonyította, hogy államvédelmi hatóság nélkül nem életképes a szocializmus. Portugália példája bebizonyította, hogy az sem elég hozzá, szovjet megszállás nélkül nincs fenntartható szocializmus.”* (232.) Ezek a (konkrét eseteket illetően bizonyára vitatható) rideg politikai realizmussal megfogalmazott általánosítások talán az előadások záró tanulságlevonásai: a szocialista rendszer addig tart, amíg a szovjet megszállás, s amíg a szocialista rendszer tart, addig alapvető szerepet kell hogy játsszon benne az államvédelmi hatóság (vagy más nevű utódszervezete).

Perecz László nemrégiben az *Élet és Irodalom* hasábjain nagyszerű kritikát írt Kalmár Melinda új monográfiájáról, amely a TÖRTÉNELMI GALAXISOK VONZÁSÁBAN. MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJETRENDSZER 1945–1990 címet-alcímet viseli. Kritikája utolsó részében Szabó Miklós 1983-as előadásaival veti össze e monumentális munkát, rendkívül finom megjegyzéseket téve a két mű különbségeiről és hasonlóságairól. Ertér a történeti pozíciójuk, a módszerük és a kommunista rendszer értelmét illető koncepciójuk is, írja Perecz. *„Hanem maga az alap gondolat, az kétség-telenül ugyanaz. Hogy nincs magyar kommunizmus: szovjetkommunizmus van, amelynek a magyar kommunizmus apró függeléke mindössze. [...] A modern*

magyar történelem meghatározó korszaka nem létezik önmagában, egy másik létező függelékeként érthető meg csupán. Amit a magunkénak hittünk, ugye, valójában nem is a miénk.” Kalmár Melinda műve – vélem én – talán erősebben sugallja, állítja mindezt, mint az 1983-as előadások. De ennél világosabb magyarázata nem is lehetséges annak, miért és hogyan tartozik össze Szabó Miklós könyvének két fele.

Szabó fejből, jegyzetek nélkül tartotta sokóras előadásait, amelynek – noha hallgatni lenyűgöző volt – megvannak a következményei. Elbeszélése a kronológiát követi, ám hogy mely témáknál válik aprólékosabbá vagy szélesebbé a fejtegetése, s melyekkel végez gyorsan, némi képp esetlegesnek tűnik. Mondandójában hibák is maradtak, amelyeket biztosan nem követett volna el írásbeli fogalmazás közben: például a magyar részben megemlíti Deák Ferenc húsvéti cikkét (1865), tévesen azt állítva róla, hogy az áprilisi törvények (1848) előkészítője volt (71.); az orosz részben kétszer is, szintén tévesen, pópának nevezi Samil észak-kaukázusi vezért, aki mohamedán lévén csak imám lehetett. (161., 188.) Az ilyesfajta formátlanságerő és hibákért azonban kárpótolja még a kései olvasót is az előadások spontaneitása és óriási, sokrétű ismeretanyaga. Elbeszélte történetének számos részletét (hiszen eltelt harminc év, „levéltári forradalommal”, sok-sok kutatással) ma természetesen másképp tudják, másképp ítélik meg a téma kutatói, egyrészt azért, mert új információkra tettek szert, másrészt azért, mert már nem rendelkezhetnek régi, különleges (személyes) információkkal.

Mint említettem, a szóbeli források felhasználása az egyik legjellegzetesebb vonása Szabó előadásainak. A magyar illegális kommunista párt 1930-as évekbeli működéséről szólva a legális (olykor jobboldali) szervezetekbe való beépülés taktikájának taglalásakor az egyik példája ez volt: Madzsar Józsefnek „nagy és meredek dobásai is voltak. József Attilát is ő bízta meg, hogy szervezzen egy nemzeti kommunista pártot, fedőpártnak. Az akció tetőpontja az volt, hogy ennek megpróbálta megnyerni Rácz [vagy inkább Rátz – T. J.] Kálmánt, aki ’19 után az egyik kisebb fehér különítmény vezére volt...” (21.) Az előadásban nincsenek lábjegyzetek: Szabó, mint általában, itt sem mondja meg, honnan tudja, amit elmondott. Az eset a kilencvenes évek közepén vált igazán ismertté József Attila nemzetiszocializ-

musról szóló rövid programszövegének nyilvánosságra kerülésével. A legalaposabb filológiai tanulmányokat Lengyel András írta a szöveg keletkezésének a történetéről – s az ő elbeszélése másként hangzik. JÓZSEF ATTILA, RÁTZ KÁLMÁN ÉS „A NEMZETI SZOCIALIZMUS” című tanulmánya szerint a programszöveg nem új párt, hanem a Gömbös-féle Nemzeti Egység Pártja számára készült, s nem József Attila igyekezett megnyerni a maga (a kommunista párt) tervéhez Rátzot, hanem fordítva: Rátz József Attilát, ideiglenes sikerrel.

Az illegálisban működő szervezetek történetéhez eleve hozzátartozik a titkosság, a dokumentálatlanság, a dezinformálás, így aztán nemcsak a korabeli nyomozóknak gyűlt meg a baja velük, hanem a történészeknek is. Lengyel András magyarázata A NEMZETI SZOCIALIZMUS ügyéről igazán meggyőző – de vajon honnan tudta másként ezt az esetet Szabó Miklós? Nem lehetséges-e, hogy amit leír, az a kommunista párt elitje körében élő szájhagyomány verziója erről az esetről? S ha netán így volt, mi következik ebből? Hasonló kérdések merülnek fel Nagy Imre szovjetunióbeli éveinek Szabó-féle elbeszélése kapcsán is. Ő úgy tudta, hogy Nagy Imre a harmincas években a szovjet állambiztonsági szolgálat tisztje volt, később pedig az egyik szovjet vezető, Malenkov titkárságára került, s ez magyarázhatta, miért őt jelölték Moszkvában, 1953-ban, Malenkov karrierjének tetőpontján, Rákosi helyére miniszterelnöknek. (26.) Ma úgy tudjuk (én elsősorban Rainer M. János életrajzából és Charles Gati VESZTETT ILLÚZIÓK című könyvéből), hogy Nagy Imre valóban a szovjet állambiztonság informátora volt (de nem tisztje), viszont nem dolgozott Malenkov titkárságán. Tudtommal 1989 után kerültek elő az első dokumentumok moszkvai levéltárakból, amelyek felvetették, majd igazolták az NKVD-kapcsolat gyanúját. Szabó tehát ez esetben is a kommunista szájhagyományra támaszkodott. S ha ez így van, akkor a tévedései éppoly fontosak, mert forrásértékűek, mint valószínű bizonyul az állításai.

Három-három kulcskérdést emelek ki a továbbiakban a két előadás-sorozatból: három magyar politikai időszak megítélését (a moszkvai kommunisták 1945-ös hazatérésének, az 1945–1947-es demokráciának és az 1956-os forradalomnak az értékelését), illetve a szovjet-orosz kommunista rendszer történetének há-

rom problémáját (a bolsevizmus eredetének, az 1917-es szocialista kísérlet eltorzulásának és a szovjetunióbeli kommunizmus megszilárdulásának a kérdéseit). E hat példa talán elegendő lesz Szabó Miklós érdeklődése és értékelései jellemzőinek a bemutatására.

(1.1.) Vajon már eleve az ország szovjetizálásának programjával küldték-e haza Moszkvából Rákosiékat, vagy 1945-ben még más volt a birodalmi vezetők terve a közép-kelet-európai térséggel? Szabó előadásai amellett érvelnek, hogy 1945-ben a magyar kommunista vezetők még arra számítottak, hogy hosszabb, akár két évtizedes demokratikus átmeneti szakaszra kell berendezkedniük Sztálin elvárásainak következtében. *„Mindig meg szokták kérdezni tőlem – olvashatjuk az előadásokban –, ha valóban ezzel az utasítással jöttek haza, akkor az MKP miért törekedett rögtön, az első perctől, egyeduralomra? Szerintem ez a kommunista stratégia önmozgása, hiába határozzák el szentül, hogy együtt fognak működni a koalíciós partnerekkel, feltétlenül be akarják biztosítani magukat, elsősorban a rendőri apparátus kiépítésével.”* (45.) Szabó szerint a moszkvai terv 1946 őszén változott meg, s Magyarországon 1946 decemberétől kezdve érvényesítették a kommunisták az új utasítást. (47.)

Mai kutatók általában más állásponton vannak. Békés Csaba például EURÓPÁBÓL EURÓPÁBA. MAGYARORSZÁG KONFLIKTUSOK KERESZTTÜZÉBEN, 1945–1990 című kötetének egyik tanulmányában azt írja, hogy *„a szovjetek valójában kezdettől, 1944–1945-től fogva törekedtek a térség szovjetizálására”*, noha közben Sztálin a nyugati szövetséges hatalmakkal való együttműködést is fenn kívánta tartani. Ezért a kommunista pártok nem teljes hatalomátvitelre törekedtek, hanem *„a demokratikus intézményrendszer formális fenntartása mellett [akartak] olyan hatalmi monopóliumot szerezni, amely lehetőséget teremt a szovjet rendszer fokozatos, »békés«..., azaz polgárháború nélküli bevezetésére”*. Nem lévén a kommunista rendszer történése, nem mernék állást foglalni e vitában. A téma szakértőinek eltér a véleménye: Kalmár Melinda nagy könyve szerint a szovjet-orosz hódítás szokásos forgatókönyve érvényesült 1944 után; Rainer M. János szerint viszont nem létezett 1944–45-ös Terv, kész moszkvai forgatókönyv – a szovjetizálást a helyi kommunista eliték sürgették (BEVEZETÉS A KÁDÁRIZMUSBA). A „levéltári forradalomnak” mindenesetre megvannak a maga előnyei. Békés Csaba idéz egy

1946 tavaszán a magyar párt vezetősége előtt tartott, korábban nem ismert Rákosi-beszédet, amely – moszkvai iránymutatásra hivatkozva – már közvetlen célnak mondja a proletárdiktatúrát. A párt tehát nem ősztől, nem decembertől, hanem tavasztól már biztosan a szovjetizálási „forgatókönyvet” követte. De vajon már 1945-ben is? A Békés által idézett Rákosi-beszéd maga is „új perspektívának” nevezte az ismertetett moszkvai iránymutatást. Szabó Miklós, ha olvashatná fiatalabb kollégája tanulmányát, talán még nem adná fel (módosított) álláspontját.

(1.2.) Szabó Miklós *„kétes értékű demokráciának”* nevezte az 1945–1947-es magyar éveket, mert a többpártrendszer korlátozott volt, a parlamentje ellenzék nélküli. (42.) Azt olvasom ki az előadásaiból, hogy a „koalíciós éveket” nem sokra tartotta, s ellentétben 1956-tal, nem gondolta jelentős politikatörténeti szakasznak – talán, mert nem tartotta jelentős (és aktualizálható) politikai örökségnek. Jellemző, hogy azt állította például a koalíciós pártokról (a kommunistákat leszámítva), hogy semmiféle programjuk nem volt – ellentétben az 1956-os kommunista pártellenzékkel. (79.) Elgondolkodtatott az is, hogy szinte egyáltalán nem támaszkodott Bibó István 1946–1948 közti politikai elemzéseire ezen időszak bemutatásakor. Az 1956-ban újra színre lépett pártokról írva is, úgy látom, alulértékelt a kisgazdapárti és a szociáldemokrata politikai tradíció erejét, kidolgozottságát és személyi tartalékait. Szerintem ebben a kérdésben nem volt igaza. Ezek a politikai hagyományok, ugyan megtépzés, megőregedve, de még a rendszerváltást is megélték: 1990 miniszterelnöke a kisgazdapárti hagyományból érkezett, s a rendszerváltás alkotmánymódosításában nem jelentéktelen szerepet játszott az 1945–1947-es demokratikus örökségre való hivatkozás.

(1.3.) 1956-ról (előzményeiről, eseményeiről, utóvédharcairól, a megtorlásról) jóval részletesebben beszélt Szabó Miklós, mint történetének bármely más időszakáról. S megváltozott a forradalomról beszélve az előadások hangja is: átütött mondatain az odatartozása; a bukásról, megtorlásról szólva pedig retorikusabbá s tragikusabbá is vált az elbeszélése. A forradalmak értékelésében rendre visszatérő kérdés, „miért bukkott el?”, „győzhetett volna?”, az ő ’56-os oldalain nem merül fel, holott erről máig színvonalas vita zajlik a magyar történetírásban. Az

egyik oldalon például Charles Gati VESZTETT ILLÚZIÓK című remek könyve áll, amely azt feltételezi, hogy elvileg győzhetett volna, ha Nagy Imre felkészültebb lett volna a szerepére, ha a felkelők képesek lettek volna az önmérsékletre, ha az Egyesült Államok nagyhatalmi tárgyalásokba kezdett volna a forradalom érdekében stb. A másik oldalon például Békés Csaba nem látja ezt az esélyt: a szovjet birodalom önnön tágabb rendszere részének tartotta Magyarországot; adott esetben talán elfogadta volna Nagy Imre reformkommunista kormányát, további demokratizálás nélkül – de akkor ma nem beszélnének magyar forradalomról. Többet pedig Moszkva nem fogadhatott el (lásd SZOVJET DÖNTÉSHOZATAL ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM című tanulmányát).

Szabó Miklóst érdekes módon ez a dilemma ebben az előadásban nem érdekelte. Ő 1956-ot mint a Kádár-rendszer alternatíváját mutatta fel, ezért szentelt oly sok bekezdést az '56-os szereplők programjai elemzésének. A forradalmat összetett jelenségként látta, amelyben egymástól nagyon eltérő szereplők léptek színpadra a buharinista nézetekkel felvértezett kommunista pártellenzékétől a munkástanácsokon át a három-ötezer főnyi fegyveres munkásfelkelőig. E szereplők azonban, feltételezi Szabó, egyetértettek egy minimális politikai programban (amelyet elfogadott volna az akkori társadalom többsége is), amely valamifajta se kapitalista, se szocialista, harmadikutas társadalmi berendezkedést foglalt magában, nagy tulajdon nélküli, többpártrendszerű, az öngazgatás formáit meghonosító, kulturálisan a Nyugathoz tartozó, katonailag, külpolitikailag semleges országot. (98–100.) Szabó Miklós több interjúban beszélt arról a rendszerváltás után, hogy az ő szerepe (más '56-osokkal együtt) a demokratikus ellenzék történetében az volt, hogy a forradalom örökségét bekapcsolja egy fiatalabb, a marxizmus felől induló nemzedék politikai tájékozódásába. 1983-as előadásának az 1956-tal foglalkozó része, azt hiszem, ugyanerre törekedett.

(2.1.) Szabó magyar kommunista párttörténetének első bekezdései azt sugallják, hogy nem a hazai társadalomfejlődésben kell keresni a mozgalom létrejöttének az okát, hanem az I. világháborús oroszországi hadifogságban, majd az 1918-as háborús összeomlást követő különleges politikai vákuumhelyzetben. A szov-

jet-orosz párttörténet ellenben a cári Oroszországra nehezedő modernizációs nyomásnak s a rendszerkritikus értelmiség radikalizálódásának az elemzésével kezdődik. A bolsevizmus Szabó szemében nagyon is orosz jelenség volt, amely lényegesen eltért a nyugati típusú szocialista munkásmozgalmaktól. Az orosz forradalmi nihilizmus újabb alakváltozataként mutatta be a bolsevizmust, amelynek marxista szocializmusa másodlagos, sőt, „teljesen instrumentális” volt a fegyveres rendszerellenesség alapprogramjához képest (137.). Ez az eredeti jellegzetesség pedig magát 1917 októberét is meghatározta: a Lenin által kierőszakolt felkelést Szabó puccsnak nevezte (143.), s nem forradalomnak.

(2.2.) Ugyanakkor a bolsevik rendszer első évtizedeit bemutatva mégis feltette azt a revizionista kérdést, amelyet csak akkor lehet feltenni, ha Októbert forradalomnak tartjuk: „*a szovjet szocializmusban mikor következett be a retrográd fordulat, mikor kezdődött a nem teljes értékű szocializmus?*” A válasza így hangzott: „*A nyugati, új baloldali felfogás szerint a kronstadti felkelés leverésekor, '21-ben. Trockij '27-re tette a thermidori fordulatot, a hivatalos álláspont, amennyiben egyáltalán elismert ilyesmit, '34-re, a moszkvai perek kezdetére. Én '18 tavaszára, a hadikommunizmus bevezetésére teszem, hiszen ez a polgári viszonyok restaurációja, az üzemek hierarchikus szervezetének visszaállítása.*” (146.) Azt a néhány hónapot tekintette tehát Szabó igazi „szocialista kísérletnek”, amikor a hadseregben a katonai parancsnoklás hierarchiáját felváltotta a katonatanácsok közösségi-egyenlőségelvű rendje, a gyárakban az igazgatói-mérnöki irányítást a munkástanácsoké, a falvakban pedig földet osztottak, és tanácsokat: szovjeteket alakítottak. A leírása nem idealizálta ezt a rövid időszakot sem: a falvak, a gyárak, a sereg átalakulása gyakran véres volt. Inkább némi ironiával elemezte ezt az időszakot: a munkástanácsi irányítást például az tette lehetővé, hogy éppen állt az ipari termelés. Amint újra el kellett indítani a gyárakat, szükség lett megint az üzemi hierarchiára. Mégis, szocialista kísérletnek, a szó igazi értelmében, csak ezt a néhány zűrzavaros hónapot tartotta. S e közösségi-egyenlőségelvű, öngazgató kísérletet, úgy látom, rokonszenvvel is nézte (akárcsak 1956 munkástanácsait), csak épp nemigen hitt tartós működőképességükben.

(2.3.) Az 1917 utáni évtizedek szörnű szovjet-orosz története Trockij mondata jegyében

folyt le (Richard Pipes idézi Az OROSZ FORRADALOM TÖRTÉNETÉ-ben): „*a proletárhatalom szervezett polgárháború*”. A könyvben oldalakon keresztül sorolódnak koncepciók, perek, éhínségek, kuláktalanítás, népcsoportok tömeges deportálása, tisztogatási hullámok, lágerek. Ennek a társadalom ellen viselt folytonos háborúnak a II. világháború vetett véget, s – Szabó értelmezésében – nem a több mint két évtizedes terror és elnyomás, hanem a párt és a társadalom együttes erőfeszítésének, a német hadsereg kiűzésének, az ország felszabadításának az élménye szilárdította meg, fogadtatta el a Szovjetunióban a kommunista rendszert. (189.) S ugyan a háború idején is folytatódott a saját társadalom egyes csoportjai elleni terror (például a fogságba esett katonákkal, ellenségesnek ítélt népcsoportokkal szemben), s 1945 társadalmi felélézése után újra visszatért a hétköznapi elnyomás, a szovjet-orosz rendszer innen kezdve stabilnak tekinthető.

1983-ban e stabilnak látott, sőt a hetvenes években a geopolitikai befolyását kiterjeszteni is képes birodalom (231. k.) árnyékában hangzottak el Szabó Miklós előadásai, amelyek a változás reményével nemigen biztatták hallgatóikat. Ám előadásai mégis a hazai változás elősegítőivé váltak. Azt hiszem, aki meghallgatta ezeket 1983-ban vagy a megelőző években Budapesten, annak nemigen maradtak illúziói a kommunista rendszer jellegével, morális igazolhatóságával és átváltozási képességével kapcsolatban. Továbbá politikai realizmust lehetett tanulni belőlük, geopolitikai szemléletet, a történelmi igazság feltárásának elkötelezettségét és nem patetikus, nem szónokias módját, fanyarhumoros világlátást, amely ugyanakkor nem adja fel morális szempontjait. Percz László már említett ÉS-cikkében (VÖRÖS CSILLAGOK HÁBORÚJA), Kalmár Melinda monográfiájáról írva megjegyezte, nem tudja, hogy „*a maga munkáján dolgozva Kalmár ismerte-e vajon*” Szabó előadásait, amelyekre ugyan nem hivatkozott, ám „*mint szegedi egyetemista annak idején éppen lehetett résztvevője a magánlakáson tartott régi összejövetelnek*”. Hát így volt. Annak a panellakásnak a padlóján nemcsak én ültem akkor, hanem Kalmár Melinda, Békés Csaba s persze Jankó Attila is. „*Nagy hatással volt ránk*”, írta levelében nekem Békés Csaba, amikor rákérdeztem, így volt-e tényleg. Most pedig, 2014-ben, egymás

mellé helyezhetjük könyvespolcunkon a magyar kommunista rendszer történetéről írott köteteket, a harminc évvel ezelőtti mesterét és a „tanítványokét”, akik időközben már maguk is mesterek lettek.

Takáts József

A KULTUSZ SZAGA

Lanczkor Gábor: *Folyamisten*
Libri, 2014. 320 oldal, 3490 Ft

A FOLYAMISTEN három hosszabb történetből áll, melyek mindegyikét egy-egy rövidebb szöveg követi, s ezek az első pillantásra különálló részek végül kapcsolatba lépnek egymással. Ám a regény szüzséjét annál is bajosabb leírni, mivel nem csupán e szüzsé értelmezése, hanem már a felfejtése is az olvasó feladatává válik. Ugyanakkor – hiszen mégsem ismerheti e recenzió minden olvasója a regényt – mégis neki kell rugaszkodnom ennek a feladatnak, ha mégoly rossz lelkiismerettel is, előrebocsátva, hogy az alábbi zanza nem tartalmazza – nem is tartalmazhatja – azt a sűrű motívumhálózatot, amely a FOLYAMISTEN-t összetartja és egészsé szervezi.

Az első történet hőse egy Pest megyei kisváros katolikus papja, akinek az élete gyökere fordulatot vesz egy római zárandókút során: egy váratlan elhatározás nyomán megfürdik a Teverében, aztán még aznap este összejön egy transzvesztita prostituálttal. Hazatérve meggyónja ezt a vétkét, és ugyancsak meggyónja egy ifjúkori homoszexuális kapcsolatát. Később a padlón fekvő találnak rá, ahogy védence, egy fogyatékos kisfiú lábát csokolgatja, majd pszichiátriára kerül. A történet egy látomásjelenettel zárul, ahol a pap egy japán figurát követ a japán tájba; a figura a hét főbűnt személyesíti meg, a Japán-motívumot pedig Dunajcsik Mátyas MINT GENKYU-EN KERTJE JAPÁNBAN című versének, pontosabban a vers második és harmadik strófájának a beemelése magyarázza.

A második történet elején valaki megerőszkol egy angol lányt egy londoni parkban; a térfigyelő kamera felvételét vizsgáló nyomozók egy különleges eljárást követően is csak annyit

tudnak megállapítani, hogy a ködbe burkolóztott erőszaktevő hosszú, könnyű kabátszerűséget visel. Amikor kiderül, hogy teherbe esett, a lány úgy dönt, hogy megtartja a gyermeket, majd elhatározza, hogy még a szülés előtt tesz egy utazást Indiában. A Himalája lejtőin fekvő Shimlában megismerkedik egy vajdasági magyar lánnyal. Egy elhagyott tisztáson csókolózni kezdenek, és akkor valami vagy valaki kiszakítja belőle a magzatot – a szöveg „*leples bitangot*” említi, ami nyilvánvalóan a rejtélyes erőszaktevőre utal. A lány kórházba kerül, ahol az egyik orvos fölveszi, amint önkívületében valami ismeretlen nyelven beszél. A kórházban este tűz üt ki, és több fekvőbeteggel együtt a lány is bennég. A hangfelvételek az indiai orvos révén eljutnak egy spanyol–baszk nyelvészprofesszorhoz, aki számítógépes analízisnek veti alá őket, majd, miután nem sikerül megfejteni a szöveget, a fonetikai jeleket grafikai programba táplálja, és azok kirajzolnak egy eltorzult, üvöltő arcot.

A harmadik történet középpontjában egy Szegedről Londonba kerülő fiatalember áll, aki a kíváncsorságát magyar huszonévesek életét éli, és szabadidejében London eltemetett folyóinak a történetét kutatja. Londonban, egy Swans-koncerten találkozik újra azzal a lánnyal („*határozottan egy hatyúra emlékeztette*”), akivel még Szegeden töltött el egy éjszakát; a dologból ismét csak egy futó kaland lesz, majd a lány – ő volna az előző történetben szereplő vajdasági lány – eltűnik. Ezek után egy róka bukkan fel a londoni albérlet környékén, későbbi látomásjeleket szereplője; ezekben a látomásokban a hatyú is megjelenik. A fiú végül megismerkedik az angol lánnyal, és később álmában „*a rókaja segítségével*” megerőszkodik; ez ugyanaz az erőszaktevő, amellyel a második történet kezdődik. A fejezet végén egy rövid bejegyzés tudósít arról, hogy a történet hőse röviddel ezt követően közlekedési baleset áldozatául esik.

Aki olvasta a regényt, akár gonoszokodásnak is találhatja ezt a rövid összefoglalót, hiszen pontosan tudja, hogy a könyv szövege mennyivel gazdagabb és jelentéstelibb. Ráadásul Lanczkor műve nem annyira ijesztő, mint ahogy ez az összefoglaló mutatja. Kifejezetten olvasmányos könyv: élvezetesek a római leírások, ahogy az indiai útleírás vagy a londoni milió megjelenítése is nagyon érzékletes, és alapos tárgyismeretről tanúskodik. A FOLYAMISTEN szimpatikus vállalkozás, nagy fesztávú és ambiciózus

munka. Ugyanakkor az eredményt mégis felelősen találok. Ha egyetlen mondatban kelene válaszolnom a kérdésre, hogy mi az alapvető gondom vele, azt felelném, hogy a regény többet ígér, mint amennyit nyújt. A rengeteg belső utalás és motívumkapcsolat szövevényében az olvasónak úgy kell utat vágnia, hogy közben magának az elbeszélésnek alapvető szervezője lesz az információk visszatartása vagy éppenséggel az elrejtésük a sűrűre szőtt utaláshálóban. Úgy érzem, hogy a FOLYAMISTEN inkább titokzatoskodó, mintsem titokzatos könyv: mindvégig képes fölntartani az olvasó kíváncsiságát, ám válaszokat végül még a regény mítoszépítését körbejáró EPILÓGUS sem nyújt. És persze nyilvánvalóan nem is ez a célja, jóval inkább az, hogy a felvillanó jelentés-összefüggésekből az olvasó föl tudja skiccelni magának a képet – ha tetszik, a fonetikus jelekből kirajzolódó titokzatos arc képét.

A regény témája a folyamisten inkarnációja, megjelenése és kibontakozása a főszereplők életében. Magáról a folyamistenről ugyanakkor vajmi keveset tudunk meg, hiszen Lanczkor nem valamely közismert nagy alaptörténet átiratát nyújtja, jóval inkább szétteríti a folyamistenmítosz elemeit (elsősorban Léda és a hatyú történetét). A regény ily módon talán rá is szorul a cím, illetve a fülszöveg erős értelmező keretére, mely szerint „*egy titokzatos mítosz nyomában*” járunk, „*ami talán most, ennek a könyvnek a lapjain születik meg éppen*”. Mintha kifejezetten az volna a szerző célja, hogy ne nyújtson átfogó képet, hogy ne magyartörténetként prezentálja a folyamisten megjelenését. Mindennek a hátterében pedig valószínűleg az a szándék húzódik, hogy képessé váljon nem ironikus módon beszélni a mítoszról.

Lanczkor Gábor a mítosz és az ironia viszonyáról egy interjújában is szót ejt: „*számomra a mitológia versbe emelésénél általában alapszempont volt megmaradni valamiféle szikár középénél, már ami a nyelvhasználatot illeti. Sem pátosz, sem ironia. Nem bagatellizálni el a dolgot, nem tettetni egyfajta nyelvi frivolitással, hogy Amor és Vénusz itt élnek, és a sarki közértbe járnak kenyérért*”. („...DEMOKRATIZÁLNI A CSODA ÉS A BANÁLIS HÉTŐKNAPI TÖRTÉNESEK VISZONYÁT”. Ménesi Gábor beszélgetése Lanczkor Gáborral. *Tiszatáj*, 2012. július.) Ugyanakkor azt gyanítom, hogy ebben a gondolatmenetben az ironia fogalma rácsúszik a persziflázs fogalmára. Mert hiszen az ironia nem szükségszerűen

komikus: ha elsősorban távolságeremtésként fogjuk fel, úgy anélkül is képessé válhatunk modern viszonyt teremteni a nagytörténethez, hogy a paródia felé közelítenénk. Pusztán az, ha valaki felvesz egy karakteres nézőpontot és megalkot egy karakteres hangot, majd ezen a hangon meséli újra a nagytörténetek valamelyikét – klasszikus példa erre Thomas Mann József-tetralógiája, de nagyjából erre épül, mondjuk, Michel Tournier életműve is –, már önmagában óhatatlanul efféle távolságot teremt.

Ám a FOLYAMISTEN célja talán épp ezzel ellentétes. A célja talán épp a jelen és az ősi idők közti távolság felszámolása – a mítoszt talán éppen a jelen időben, távolságeremtés nélkül kívánja felmutatni egy mítoszt veszített vagy mítoszt kereső világ adottságai közepette. Ekkor viszont más csapda fenyegeti. Ha lemond a távolságeremtésről, könnyen átcsúszhat valamilyen nem kívánatos közvetlenségbe vagy akár példázatosságba. Hogy ezt elkerülje, üres helyeknek kell maradniuk a történetvezetésben. Ezért lesz az elbeszélés rejtélyes-titokzatoskodó, és ezért válik az információk visszatartása alapvető szervezőelvű. Az információhiány, az elhallgatás a nem ironikus mítoszépítés kényszerpályájának tűnik. (A lírában ez persze másképp működik, de azt hiszem, hogy a FOLYAMISTEN mozaikosságát mégsem a líraiság felől érdemes megközelíteni. Ráadásul a líra és a próza viszonya bukfcenet is vet a regényben, hiszen míg a történetvezetés erősen igényli az olvasó asszociációs készségeinek a működtetését, addig a felhasználó versbetétek szerepe jobbára illusztratív. Erdély Miklós ÁHÍTAT című hatsoros versének „cselekménye” például szó szerint „megtörténik” a regény lapjain, *a tengervízből csipesszel kihalszott ostyát a szél zsilletté dermeszti* – és mindez nyilvánvalóan leszűkíti a vers értelemgazdagságát.)

A regényben eleven és színes világ épül föl, mégis föltűnő, hogy a történetek központi hősei mennyire magányos figurák. A személyes környezetük, a kapcsolattrendszerük jobbára vázaltszerű. Az emberi viszonyok nem túlzottan dinamikusak és nem túlzottan motiváltak. És nagyjából ez a helyzet a szereplőknek a folyamistenhez fűződő viszonyával is: a regény szereplőivel csupán megtörténnek az események, amelyeket a regénybeli tekintetek nem látnak, nem is láthatnak egybe. A teljes látószög elvileg az olvasónak van fönntartva, aki, már ha tényleg

bízuk ebben az ígéletben, a vérmérsékletétől függően eljátszhat a kirakós darabjaival. Úgy tűnik, Lanczkort maga a mítosz ténye izgatja, és nem hőseinek az aktív viszonya a mítoszhoz.

Ennek folytán pedig a folyamisten is végzetesen magára marad. Számomra ez a FOLYAMISTEN legfőbb dilemmája, és ez mindenekelőtt elméleti dilemma. Ez a kérdés megelőzi a regény nagyszerű és gyengébb technikai megoldásainak a számbavételét, hogy – például – remek a miseborként használt, de megecetesedett csongrádi kékfrankos motívuma, ezzel szemben – például – a római transzvesztita figurája jobbra az érző szívű prostituált közhelyét adja. Számomra a fő dilemmát az jelenti, hogy Lanczkort könyvében maga az isten inkarnációja mint ha elfedné azt a kérdést, hogy mire is valók az istenek.

Az amerikai esszéista és irodalomkritikus, Lionel Trilling rendkívül izgalmas, magyarul is olvasható esszéjében éppenséggel a folyamisten erőterében mozgó műként értelmezi a HUCKLEBERRY FINN-t. Mark Twain klasszikusában explicit módon persze nem jelenik meg ez az isten, de Trilling szerint Huck karakterét minden ízében a hatalmas folyó istenének a jelenléte mozgatja: „*A Huckleberry Finn-t az teszi nagy könyvvé, hogy egy istenről, vagyis egy önálló értelemmel és akarattal rendelkező erőről szól, amely hatalmas erkölcsi eszmét testesít meg a morális fogékonyságú képzelet számára.*” (HUCKLEBERRY FINN. = L. Trilling: MŰVÉSZET ÉS NEURÓZIS. Európa, 1979. Széky Annamária fordítása.) Lanczkort Gábor regényében az istenség ebben az értelemben nem mozgatja, illetve nem ebben az értelemben mozgatja a szereplőket. A regény hősei leginkább az elszenvető az eseményeknek. A FOLYAMISTEN mindenekelőtt azt a kérdést veti föl, hogy tudunk-e bármit is kezdeni azzal az istenséggel, amely számunkra fölfejthetetlen értelemmel és akarattal rendelkező erőként jelenik meg.

Az első történet – és ennél fogva voltaképpen az egész regény – egy *action gratuite* révén vesz föl nagyobb fordulatszámot, amikor János atya a római kirándulás alkalmával beleereszkedik a Teverébe. Miután tempózni kezd, az elbeszélés így folytatódik: „*Egészen markáns szaga volt a víznek, a San Clemente-templom alatti Mithrász-szentély szagára emlékeztette, vagy a katakombákéra, egyszerre volt riasztó és bódító, mintha a kultusz nyers szaga lett volna, amely most úgy hatott rá, mint egy*

kamaszra élete első pohár bora.” A markáns hasonlatot megelőző fordulat, a „*kultusz nyers szaga*” némileg képzavargyanús ugyan, mégis roppant jellemző Lanczkor regényére. Egy szag, egy benyomás megmarad a folyamisten inkarnációja nyomán; magához a kultuszhoz ez mindenképpen kevés, s hogy képes-e egy regényvilág összetartó erejét biztosítani, az minden bizonnyal olvasói habitus kérdése is.

Keresztesi József

MI VÉGRE KELL A NYÚL?

Magyar László András: *Átváltozások*
Syllabus, 2014. 178 oldal, ár nélkül

Magyar László András akkor kezdett el hagyományos novellákat írni, amikor az írók fiatalabb és középnemzedéke egy ideje már másfelé kereste a kifejezés korszerű lehetőségeit, és mire a mindenkori kritikai figyelem középpontjában álló alkotók ismét elkezdtek fantáziát látni a műfajban, érdeklődése már részben személyesebb, részben groteszkebb irányba fordult. Ha kicsit korábban indul, most triumfálhatna – bár ettől szerintem semmi sem áll távolabb az egyéniségétől – azzal, hogy egykori hivatali főnökét és e minőségében elődjét, az Orvostörténeti Múzeum később más irányú tevékenységéről elhíresült igazgatóját idézi: alámerült, és kibekkelte őket.

Magyar tehát mintegy széllal szemben írta általában hagyományos szerkezetű novelláit, hiszen a kilencvenes években nem sokan voltak, akikről például ilyen mondatokat lehetne idézni: „*A kristálypoharakban sötét fénnel csillámlott a portói, és szökén ragyogott a száraz, rajnai fehérbor*” (A REPÜLŐ DERVIS), vagy: „*A furcsa pár Adelheid költségen meglehetősen vidám életet élt egy, a Montmartre-on bérelt manzárdszobában*” (KUSCAN HERCEGNŐJE). Kétkötetnyi remek novella megírása után mindenestre úgy tűnik, ő is megunta ezt. (Az olvasók szerencséje, hogy nem korábban ment el ettől a kedve.)

A legújabb kötetben olvasható írásokat már csak a fűlszöveg nevezi novelláknak (ahogy a novellafüzért szeretik regényfejezeteknek, a regényt rögtön nagyregénynek, a nagyregényt

meg nem is tudom, minek becézni a füleken), mert igazi elbeszélés alig akad benne, az írások műfaja – legalábbis a legtöbb és legjobban sikerült írásé – anekdota és emlékezés. Az olyan groteszk ötletek, mint a pokolbeli börtön minden cellájában Hitlerrel találkozni (POKOL), előre szerződést kötni a híres író egyszer majd kitömendő holttestére (OBJEKT) vagy a megbarátkozás szándékával vendégségbe hívni a harmadikon lakó halált (TALÁLKOZÁSOK A HALÁLLAL) inkább csak az Örökény vagy Karinthy emléke előtt lerótt tiszteletköröknek látszanak. A szexuális élet terén útmutatásokkal szolgáló, tizenkilencedik századi modorban megírt fikatív levél (HASZNOS JÓTANÁCSOK) nem több egy kissé hosszadalmasan előadott ötletnél, ahogy az se nagyon képes felcsigázni az olvasói figyelmet, hogy a közlekedési balesetet szenvedett Lichtmann egy hirtelen ötlettől vezérelve hiába próbálja meg az édesanyjának személyesen bejelenteni a tragédiát, az éppen nagyban traccsoló asszonynak ugyanis nem tűnik fel, hogy látogatóba jött gyermeke már nincs az élők sorában (A MEGBOLDOGULT).

A MEDVE című novellát szinte a sírból hozza vissza az utolsó mondat, valósággal új távlatokat adva az elbeszélésnek, mégpedig anélkül, hogy kimódolt csattanónak hatna. A groteszk darabok legjobbjá a DANYIEL AVRAMOVICS GOLOVEJ ÉLETE, amelynek olvastán csak szép lassan derül ki, hogy a huszadik század minden rezsimjén és szinte a teljes földkerekségen átívelő paradigmikus életrajz – teljes képtelenség. Ehhez képest a meglepetés erejével hat a gyanakvó olvasó internetes keresésének eredménye, mármint hogy a VEIT LUDEWIG VON SECKENDORF ÉLETE című írás főhőse viszont létező személy volt, és az egész nem csupán orvostörténeti paródia. Ennek tudatában még az is elképzelhető, hogy A KÉT CASTRO című párhuzamos életrajz azonos nevet viselő és azonos időben élt szereplői is valós személyek voltak, bár az utolsó mondatban megfogalmazott kétség akkor is nyugtalanító, ha a szereplők pusztán az írói fantázia születtei: „*vajon mi zavarba ejtőbb, ha két emberből van egy, vagy egyből kettő*”.

A kötet első írása ASZÜLETÉSEM TÖRTÉNETE címet viseli, és az olvasónak nincs oka kételkedni abban, hogy meditációba átcsapó családi memoárt olvas. Az anekdota műfajához igen szerencsés kézzel nyúló, ismétlődésre épülő második darab (ÜZLET) szerkezete viszont már olyan szesz, hogy az értelmező kitérők hiánya ellenére

is nagyon megalkotottnak látszik, a harmadik írás pedig, az OBJEKT nyilvánvalóan szintiszta fikció. A kétrészes BOLDOGSÁG első fele klasszikus parabola, míg a második rész egy kedves kutyáját elvesztő, „*ősz bajszos, kilencvenkilős férfi*” túlcorduló érzelmessége ellenére is a giccshatáron innen maradó, minden elemében valószínű, szép története, a Golovej-életrajz pedig kicsiben rajzolja fel a tényirodalomtól a groteszkig tartó skálát. A beadványok összeállítása közben magát versírára ragadtató hivatalnok története (MEDVE), a politikai nepotizmus irodalmi vonatkozásain gúnyolódó PÁLYÁZAT, az azonos nevű orvosokról (A KÉT CASTRO), illetve a jobb sorsra érdemes Seckendorfról szóló írások után következő KOMÁROM–KASSA–RÓMA–FIUME című füzér már a kötetet (majdnem) lezáró anekdotákat előlegezi meg, illetve műfajával az ÜZLET-re utal vissza.

Az talán ebből a kissé unalmasra sikerült öszszefoglalóból is kiderül, hogy Magyar jól keveri a különböző műfajokat, ezzel elbizonytalanítva a hol lendületes, hol kedélyes elbeszélésbe sokszor belefeledkező olvasót, úgyhogy az utolsó, ÉLETEM ELSŐ TÍZ ÉVE című remekbe szabott memoár egyik – különben már az első írásban felvetett, sőt szinte az író egész eddigi pályafutásán végig jelen lévő – gondolata már senkit sem érhet meglepetésként: „*az is lehet, hogy nincs is valójában énünk, nincs valódi személyiségünk, hanem csak annak a sokféle képnak vagyunk végösszegei, amelyet a külvilág alkot rólunk, illetve mi magunk alkotunk önmagunkról, ráadásul ezek a képek is folyamatosan változnak az idők során*”.

A kötetzáró visszaemlékezés előtt, többek közt a MEGBOLDOGULT és az ÁTVÁLTOZÁSOK után (ennek a kis rókaként viselkedő óvodásról szóló harmadik része nagyon jól sikerült), a NAGYAPÁM TÖRTÉNETEIBŐL és a FEJJEZETEK EGY FEJLŐDÉSREGÉNYBŐL című anekdotafüzerek vesznek körül egy önálló, részletesebben kidolgozott anekdotát (BRAZIL). Ennek főhőse maga a szerző, aki különben legtöbbször a személyes történeteiben is háttérben marad, miközben egy afféle írói fejjégp egy-egy éles villanása erejéig még egy „*kényszeresen kukorékoló trafikos*”-t vagy egy „*ősz vakondokra emlékeztető*” rokont is képes plasztikusn megeleveníteni.

Egyébként talán éppen ez a frappáns tömörség az, ami az egyik legfontosabb kapcsolatot jelentí Magyar László András prózája és költészeté között, legalábbis ami a műfaj klasszikus

remekei közé tartozó állatverseit illeti, amelyek voltaképpen sokszor egészen egzisztencialista hangoltságú, fanyar, miniatűr portréknak tekinthetők: „*Mire való a nyúl foga? Arra, hogy a nyúl egyen. Hát a nyúlnak mért kell enni? Azért, hogy a nyúl legyen. Ki-ki oka enfoganak – emmyit bárki megtanul. Mármost egy kérdés marad csak: hogy mi végre kell a nyúl?*”

Ami pedig az emberes verseket illeti, azok is azon az iskolázott, sokszor kissé ódonnak ható hangon szólalnak meg, amely többnyire a prózai darabokat, különösen az emlékezéseket jellemzi. Bár ez azért nem ilyen egyszerű. „*A házásra hajlamos, ülő foglalkozást űző B.-nek testmozgás szempontjából is jól jöttek ezek a háromnegyed órás reggeli-esti séták, ám mindemellett egyéb öröme is tellett a kutyában. Olvasás vagy tévzés közben például szerette simogatni az állat bársonyos bundáját, örült, valahányszor hazatérve víg csaholás és ugrálás fogadta, ha pedig lefeküdt az ágyra, különösen telente, igen jólesett neki a mellé fekvő eb testéből sugárzó meleg – a kutyák teste ugyanis köztudottan jóval forróbb az emberénél*” (TESTMOZGÁS) – az ilyen mondatok akár a Magyar írói karakterétől rendkívül távol álló, egészen a cinizmusig kiábrándult Michel Houellebecq valamelyik könyvében is szerepelhetnének.

A NAGYAPÁM TÖRTÉNETEIBŐL című anekdotacsokor HOGYAN LETT HORTHY MIKLÓS MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJA? című darabja ezzel szemben így kezdődik: „*Anyai nagyapámnak, dr. Fodor Hermann ügyvédnek volt szülővárosában, Kalocsán egy fiatalkori jó ismerőse, Szabóky Jenő (1881–1956) mérnök, későbbi országgyűlési képviselő, még később váci rab*.” A mondat ráérős, alapos, személyes és fanyarul szellemes, mint amilyen Magyar egész prózastílusa. Az író talán éppen ennek az alulintonáltságnak a jegyében emeli be a stílusába a nyelvi közhelyeket is, mintha csak Márainak azt a megjegyzését gondolta volna tovább, hogy tisztességes ember egy bizonyos kor fölött már csak szótárakat olvas. A BESZÉLGETÉS című részben például „*drámai vita*” után a szereplők végül „*békejobbot nyújtanak*”, majd „*szótlatlanul sétálnak*” egy „*neves pszichiáter*” „*könyvekkel zsúfolt agglégénylakásáig*”, ahol is a házigazda „*kedvesen fogadja*” a látogatókat, „*süteménnyel, kávéval kínálja őket*”, majd „*kellemes beszélgetésbe merülnek*”, amelynek során az „*élénken érdeklődő*” pszichiáter „*részletesen kifaggatja* [...] *súlyos elhatározásáról*” fiatalabb látogatóját, aki ki is fejtí „*szerteágazó gondolatait*”. Vannak még „*korszak-*

alkotó ideák”, „sugárzó mosoly” és „helytálló diagnózis” is – és mindez alig huszonöt sorban.

De Magyar egyedi, finom, elegáns, érzelmes férfihangját, amely a nagyszerű emlékezésekben szól a legtisztábban, mégis talán azokkal a szavakkal lehetne a legjobban jellemezni, amelyekkel Kosztolányi KÍNAI KANCSÓ-jának egyik szereplője írja le Bach AIR-jét: „olyan ez, mintha egy érett férfi énekelne vagy inkább dúdolna a sötétben, csukott szájjal, és mintha mindig vissza-visszatérne arra, amit nem lehet elégszer elmondani, mert ezt egy élet során tapasztalta, s ennél nincs szebb, szomorúbb, tartalmasabb”.

Kőrösi Imre

GASZTROSZKRIPT

Bíró Zsófia: *A boldog hentes felesége*
Libri, 2014. 172 oldal, 2990 Ft

Első kötetes szerző művéről mindig jó írni, hiszen tabula rasaként nyílik meg a kemény fedeles kisregény szövegvilága. Feltárul, miként az Ige, a séf asztalára terített állattetem vagy a birtokolni kívánt női test, s hogy melyik kebelezhető be inkább, arra hamar választ kapunk.

A Gilicze Gergő által illusztrált könyv borítóját tanulmányozva felmerülhet bennünk a kérdés: hogy a boldog hentesről vagy a hentes ugyancsak – vagy kevésbé – boldog feleségéről szól-e. Én a cím tekintetében rögtön a félreolvasás áldozata lettem, és később sem tudtam szabadulni az Oscar Wilde-reminiszcenciától, melyben a „hentesfi”, Budapest legjobb séfje, boldog herceg lett, míg az „otthon, egyedül pszichésen fázó” bölcsészfeleség fecskévé változott. A nő a férjét várja, és ebből az éjszakákba nyúló vágyakozásból születik meg a „lírai gasztropornó”-ként definiált szöveg. ÉTESS ÉS SZERESS – mondja a szerző neve felett lévő hatásvadász „alcím”, amely akár receptként is olvasható. Az evés, etetés, bekebelezés szerelemmetaforaként kissé elcsépelet toposz, ám Bíró Zsófia szövegvilágában eredeti módon válik látásmóddá és teremtőrévé.

A regény főhőse a filantróp alfáséf, küldetése: boldogra etetni az embereket, miközben

felesége az egyedüllétől szenved. A narrátor egy csetlő-botló balek (= bölcsész), aki többnyire csak jelen van, sokszor élő lelkiismeretként, és a férfiak mulatságához asszisztál. Kítaszított-ságának tünete, hogy Ő nem táplálhat senkit, miközben egy olyan világról álmodik, ahol ez fordítva van. A szimpatikus Bridget Jones-i karakter zavarba ejtő tettei dacára is vonzza a sikeres séfet, és nem azért, mert egy ilyen „mellett lehet csak igazán nagymenőnek lenni”, hanem mert a tökéletes rendbe (kertbe) is kell egy csipetnyi káosz (néhány szétszórt falevél), ahogy azt a séf kedvenc zenéje tanítja.

A séf harmóniában él mesterségével, menüjét az idénytermékekhez igazítja, elve a mértékletesség. „Jó pásztor”, „pedagógus”, „alkimista”, hallja a növényeket, beszélget a tengeri halakkal, ám az élő állatoktól zavarba jön. A regény groteszk jelenetében képtelen levágni gyermekkori barátját: „Az én kincsem megállt az ólajtó előtt, egy ideig semmi sem történt, mint a westernfilmekben, aztán elordította magát, de közben már sírt is, berohant az ólba [...] és azt kiabálta, hogy aki be mer jönni és bántani meri az ő kicsi kincsét, azt megöli.” Végül így került a disznó lelovásra, majd „amikor már darabjaira szét volt szedve [...] akkor bújt elő, hogy megadja a méltó végtisztességet a barátjának, akinek a teste tökéletes odaadással nyílt meg előtte, úgy, ahogyan azt tulajdonképpen az enyémtől is elvárta volna. A kezébe vette Szépségem máját, szívéjét, tüdejét, és áldozati lakomat főzött belőlük, hiszen miféle barát lenne, ha éppen azt nem volna hajlandó elismerni, hogy az ő cimborája mennyire finom?” A gasztromisztériumba történő beavatásunk során a feleség filmjén keresztül nézhetjük a mitikus növesztett séfet: „aki véres húsokat kaszabol néhány hasonlóan eszelőssel”, vagy kiterített állatok szerveivel legózik, amelyeket „visszafelé is össze tud rakni”. Ismeri az alapanyagok titkos rendeltetését, „semmit nem dob ki, számon tart mindent, mint a Jöisten a verebecskéket meg a hajunk szálait, mert valamiért bizonyos benne, hogy ebben a teremtett világban mindennek megvan a maga helye, még ha csak egy verebecske is, hát még ha gombatöng!” Ez a rend a teremtést és a teremtett világot képezi le, melyben semmi sem felesleges. Ennek metaforája az alaplé, „élet vize”, „ősleves”, a „nagy Egész”, melyben minden(ki) megtalálható. Még a feleség is, aki a „beteg plázában” gumicukornak nézi a szappant, és nemcsak megkóstolja, de ki is elemzi. Miközben a káosz és a rend kettősz

szemléljük, nem lepődünk meg a narrátor felismerésén: „Uramisten, én is ugyanolyan félkegyelmű vagyok, mint ezek!” „Hiszen írni egy három falat sajtból álló haikut és megetetni valakivel, akit nem ismerünk [...] mi más lehetne az élet értelme?”

A szerző MÁRK EVANGÉLIUMÁ-ból veszi mottóját: „Legyen bennetek só, és legyetek békében egymással.” Erre rímel a huszadik fejezetben: „hogy csipetnyi káosz, ízlés szerint, mint a só és a bors, nélkülözhetetlen”, míg a kötet utolsó lapján a MIATYÁNK parafrázisa áll. A huszonegy számozott egységben vissza-visszatér a naplószerű felütés, ám ez inkább egyfajta keretjáték, mely a közvetlen, szeretetteljes hangot legitimálja. A kötet darabjainak sorrendje felcserélhető, novellaüzérként is olvasható. A néhány oldalas esszészerű egységek gasztronómiai kérdéseket tárgyalnak nagyfokú személyességgel és bölcséleti igényvel. A magányosan töprengő krumpli, az állhatatosan és öntudatosan várakozó isler, az intellektuálisan érett sajt, az élet értelmén töprengő bor vagy a valóságot feltáró csokitabletta – értelmezhető a lírai én tulajdonságait megjelelő metaforaként.

Az ételrajzok mellett a vendéglő bűvkörében lévő személyek színes portréját is megismerhetjük. Mráz úr junior bokszbajnokból lett szakács, ám hatalmas termetétől megrettenve munkahelyeiről sorra elbocsátották. Külföldi hajókra szegődött, ám minden alkalommal meghalt egy családtagja, ekkor jött rá, hogy elátkozták. „Többet nem ment hajóra, mivel már csak az anyukája meg a nővére élt.” A séf egy hűtőkamrában talál rá, ahol éppen volt munkaadóját igyekszik kifizetni a vagyonából, az ötlet Móricz TRAGÉDIA című novellájából származhat, hiszen „Mráz úr lelkiismeretesen olvasott minden kötelező olvasmányt”. Don Juan archetipikus alakja is megjelenik a szövegben amúgy disney-sen: „A Vadász olyan szép, mint egy modell, sőt mint egy vízipólós, ragadnak rá a nők, és ezért ő most már örökre boldogtalan”, mert hiába castingolja a nőket, egy romlatlan és önérzetes lányt keres, aki szót ért a madarakkal, és hozzákezesedik a vadak. A konyha meghatározó alakja még a tisztaságért felelős Mama, akit azért alkalmaznak, mert százkilencvenkét centi lévén mindent elér, futballedző és tippeket ad. A mágikus realizmusból élénk lépő Mamának nemcsak tetoválása, priusza, de „varázsereje van”. Néhány napra rá, hogy megáldotta Koplárovics Bélát, az „csereként lőtt egyet

a Manchesternek”. Végül említést kell tennem Horvai főpincérről, aki kiugrott pap, és úgy szereti a focit, hogy egyszerre mindkét csapatnak szurkol; verseket ír, Pilinszky ivócimborája (volt), s állítólag a költő kéziratgyűjteményét őrzi, szemérmesen. Tudománya a borok, fények, zenék, asztaltársaságok összeállítása, az idillikus atmoszféra megteremtése.

A szerző irodalmi elődei kutatva Krúdy A NAGYÉTVÁGYÚ EMBER című pesti elbeszélése vagy SZINDBÁD-novellái jutottak eszembe. A cím és a szerelmi megszállottság felidézheti Füst Milán A FELESÉGEM TÖRTÉNETE című regényét, én mégis Hamvas Béla szövegeivel (A BABÉRLIGETKÖNYV, A BOR FILOZÓFIÁJA) rokonítanám. Eszünkbe juthat még Petri György lírájának gasztronovulata, illetve Parti Nagy Lajos gasztroenterológiai témájú előadása (AZ ÉTKEZÉS ÁRTALMASSÁGÁRÓL). Popkultúra-fogyasztóként pedig Joanne Harris CSOKOLÁDÉ vagy Patrick Süskind A PARFÜM: EGY GYLKOS TÖRTÉNETE című regényére asszociálhatunk.

Hogy a pornográfia az állatok lenyúzásán, darabolásán, az összetevők animista, az ízek pogány orgiáján túl mennyire jelenik meg a regényben? Egy-egy erotikus áthallás erejéig, de hogy a legmarkásabbat idézzem: „Ilyen neki egy szerelmes éjszaka, ételekkel szeret, ételekkel beszél hozzám, mert nem tud másképpen [...] a számba kanalazza a mondandóját, nem szól egy hangot se, csak kanalaz, gyöngéden, félreérthetetlenül, végighúzza az ajkam alatt a kanalat, mint a hisbabáknak, le ne csöppenjen a maradék [...] azért engem etet éjjelente, mert én hagyom magam a legodaadóban legyőzni ezektől az ízeiktől.” Szóval a „lírai gasztropornó” műfaji címkét inkább a marketing körébe utalnám. Bennem a regény olvasása során abból a szempontból támadt hiányérzet, hogy az élő, eleven személyiség nem kerül boncaszatra. Ezzel összefüggésben a narratívában kisé logikátlannak éreztem, hogy a magát hozzá nem értőnek tituláló feleség (elbeszélő) éppen a gasztronómia nyelvén szól a legékesebben. Az elbeszélő tehát, aki látszólag kívül áll a konyha, a szakácsok, azaz a férfiak világán, Karinthy novellájának hőséhez hasonlóan mégiscsak létrehozza a „mutatványt”, a gasztroregényt. A regény utolsó három fejezetében ugyanis az elbeszélő egy létrán ülve éli át az eseményeket, miként A CIRKUSZ hegedülése egy létra tetején egyensúlyozva játssza el a szomorú melódiáját.

A líraiság töpörtyűnyi aranyrögökként gurul elénk, jelzőkben és költői képekben gazdagon. Emlékezetes aforizmák: mindannyian elrontott sütik vagyunk; a gasztronómia a létezés metaforája, a rántott hús pedig nemzeti öntudatunké; a vaj a teremtés extrája. Bíró Zsófia merít a szlengből, miközben biblikus, archaikus fordulatokkal él. A keresztény hagyomány hívószavai (Isten, teremtés) és motívumai (bor, kenyér, kés, hal, pásztor, bárány) végig jelen vannak; sokszor ugyanaz a dolog (disznótor) minősül egyszerre pogány és keresztény rítusnak. A feleség „hazajön végre”, „végiül mindig hazajön” ismétlődő szavait olvasva bennem végig Pilinszky sorai lüktettek: „hazajutni végül – ahogy megjött ő is a Bibliában”, ám az APOKRIF világégés utáni magánya és messiásvárása csendes szólam maradt.

Bíró Zsófia kötete „ételekke bájolt lételméleti” kalandozásra hív bennünket. Boszorkánykonyhájában megfelelő stílusérzékkel és ironikus távolságtartással keveri az elemeket, melyek a szépirodalmi művet nemcsak széppé, de népszerűvé is tehetik: női írás, könnyedség, kulináris élvezetek, társadalomkritika, önironia, érdekes karakterek, burleszk és groteszk jele-
netek; példázatoság, mese, keleti és nyugati filozófia. Sokféle íz, illat, szín és textúra jelenik meg ebben a szeretetre vágyó és szeretni való könyvben.

Artzt Tímea

AKI NEM SZÜNIK MUTÁLNI

Simon Armitage: Válogatott versek
Fordította G. István László, Krusovszky Dénes,
Sirokai Máttyás
József Attila Kör–L'Harmattan Kiadó, 2013.
178 oldal, 2000 Ft

A vészesen fogyatkozó számú új versfordításkötetek egyik ritka példánya Simon Armitage VÁLOGATOTT VERSEI.

Armitage, az angol közép- és népmenedék kiemelkedő képviselője, 1963-ban született Anglia északi részén, Manchester közelében. Egyetemi tanulmányait földrajz szakon végezte, doktori disszertációját a televíziós erőszak fiatalok

bűnözőkre gyakorolt hatásáról írta. Évekig próbaidőre bocsátottak pártfogó felügyelőjeként dolgozott Manchesterben, ez a téma verseiben is fel-felbukkan. Angliában a leeds-i és a manchesteri, az USA-ban az iowai egyetemen tartott szemináriumokat írásművészetből; jelenleg a sheffieldi egyetem költészetprofesszora.

Első kötetével, az 1989-ben megjelent ZOOM-mal rögtön berobbant a fiatal angol líra élvonalába, ettől fogva nemzedéke egyik legtehetségesebb költőjeként tartják számon. Elnyeri a legígéretesebb angol pályakezdőnek odaítélt Eric Gregory-díjat. Hangja kiérlelt és félreismerhetetlen: egyszerre hallható ki belőle a kamasz mutálása és a millenniumi spleen. Ez a hangvétel egészen mehökkentően hasonlít az Armitage-nél két évvel idősebb Kemény István két évvel korábban megjelent első kötetére, a JÁTÉK MÉREGGEL ÉS ELLENMÉREGGEL címűre.

A ZOOM legtöbb versének színhelye felismerhetően Nagy-Manchester, ez a delelőjén egyszer már túljutott iparváros, buszvégállomásai-val, vasúti hídjaival, csökötszert reklámozó plakátjaival – és a felső tízezer elegáns, sikkos elővárosaival. Bár Armitage egészen más nyelven szólal meg, és más költői eszközöket használ, a ZOOM mikrokozmoszának atmoszférája erősen emlékeztet idősebb költőtársának, a szintén északbrit Douglas Dunn-nak éppen húsz évvel korábban megjelent, szintén nagy feltűnést keltő első kötetére, a szintén észak-angliai város, Hullt megjelenítő TERRY STREET-RE. (Dunn amúgy annyira északbrit, hogy már skót.) Mindkét kötet lokális, ám nem partikuláris; vidéki, ám nem provinciális. Mindkettő már a címében jelzi, hogy kisvilágot kíván bemutatni: Dunn a helyszín – egyetlen utca – megjelölésével, Armitage pedig a zoomolás filmes módszerének jelzésével.

A film hamarosan központi szerephez jut Armitage életművében. Második kötete, a XANADU voltaképp egy filmetűd lírai szövege. 1992-ben Rochdale-ben, Manchester közelében lebontásra ítélték egy néptelen, kihalt lakótelepet, amelynek huszonhat házát az angol ábécé huszonhat különböző betűjével kezdődő névre keresztelték. A névadónak nyilván az X-szel volt a legnehezebb dolga, a választás végül a Xanadura esett, amely a Marco Polo útleírásában és Coleridge KUBLA KÁN-jában emlegetett mongol uralkodói nyári rezidencia egzotikus

pompáját idézi. A pompa asszociációja – lakótelepről lévén szó – eleve ironikusan hatott, a távoli egzotikum pedig csakhamar istenhátamögöttségé változott, amikor a helyi gyár bezárásával a lakótelepből gyakorlatilag szellemváros lett. A bontásra ítélt lakótelep a BBC látókörébe került, és megörökítendő ezt az ipartörténeti emlékművet, elhatározták, hogy filmet forgatnak róla, amelynek szövegírójaul Armitage-et kérték föl. A BBC mindig is feladatának tekintette ezt a fajta televíziós és rádiós ismeretterjesztést, egyúttal a kortárs brit művészek foglalkoztatását. Így készült el ez a YouTube-on megtekinthető széljárta film, amelynek zárójelenete a helyi magyar klubban játszódik, miután kiderül, hogy az ottmaradtak többsége (így a film főszereplője, a kísértet-lakótelep gondnoka is) magyar.

A filmes kitérő után Armitage következő kötete, a KÖLYÖK, a ZOOM hangvételében folytatja. Talán kicsit több az ironia, de továbbra is az antiklimax a meghatározó. Itt jelenik meg először az a későbbi verses- és prózakötetekben egyaránt visszatérő, atipikus struktúra, hogy egyes, tematikailag összetartozó szövegek nem szerveződnek ciklusba, hanem a kötetben szét-szórva lelhetők föl. A KÖLYÖK-ben ilyen tartalmi egységet alkotnak a Robinson-versek. Robinsonról nem egykönnyen eldönthető, mennyiben szerep és mennyiben alteregó. Annyi bizonyos, hogy Robison előképét leginkább az amerikai John Berryman Henryjében, esetleg a szintén amerikai Charles Olson Maximusában vagy a lengyel Zbigniew Herbert Cogito urában találhatjuk meg.

Hogy kötetünkbe csak egy Robison-vers került, ennek oka az, hogy a magyar válogatás egy az egyben vette át Armitage 2001-ben megjelent válogatott verseit – a döntés tehát így magáé a szerzőé.

Ha csak egy-egy vers erejéig is, de jelen van a válogatásban a Glyn Maxwell-lel közösen írt HOLDORSZÁG, valamint még három jelentős kötet, a valamelyest személyesebb GYUFALÉVEL, a HOLT-TENGERI VERSEK és a részint csillagászati ihletésű FELHŐKAKUKKVÁR anyaga.

Kimaradt viszont az angol válogatás lezárását követően publikált, az érett Armitage-et reprezentáló TYRANNOSAURUS REX VERSUS THE CORDUROY KID és a SEEING STARS (CSILLAGOKAT LÁTNÍ).

Armitage versvilágát kezdetektől valamiféle fura, blazírt indulat jellemzi. Szociális érzékenysége mindvégig feltűnő: próbaidősök, narkósok, alkoholisták, munkanélküliek, kallódó fiatalok csellengnek költészetében. Politikai-történelmi meggyőződését sem rejtette soha véka alá: az utóbbi időben két kifejezetten háborúellenes kötetet is publikált, mindkettő – a XANADU-hoz hasonlóan – filmverseket tartalmaz. A THE NOT DEAD (A NEM HOLTAK) három háborús veterán beszámolóin alapuló verses monológ. Hárman vallanak a tág értelemben vett közelmúlt világtörténelmének három térben távoli konfliktusáról: a maláj, az öböl- és a boszniai háborúról. A vallomás itt szó szerint is értendő: a filmben a volt katonák maguk olvasásuk fel a verseket, és kommentálják is őket. Az OUT OF THE BLUE (DERÜLT ÉGBŐL) szintén három konfliktus évfordulójáról emlékezik meg. Ebben a kötetben két televíziós és egy rádiós vers szerepel. A címadó OUT OF THE BLUE a szeptember 11-i, USA elleni terrortámadásról szól. A WE MAY ALLOW OURSELVES A BRIEF PERIOD OF REJOICING (TÁN MOST ÖRVENDEZHETÜNK EGY KICSIT) címe egy Churchill-idézet, a politikusnak 1945. május 9-én, a Győzelem Napján mondott beszédéből. Végül a CAMBODIA (KAMBODZSA) a BBC THE VIOLENCE OF SILENCE (ERŐSZAKOS CSÖND) című rádiójátékában hangzott el, megemlékezve a Vörös Khmerek hatalomátvételének harmincadik évfordulójáról.

Mindamelletts bármiről szól is Simon Armitage, hangja részvétel, szentvelen. A nyitóversben például egy hóviharba keveredett, elakadt autós haláláról ennyi olvasható: „*És aztán a kocsmában vitakoztak forró puncsok fölött, / hogy kinek a verziója hitelesebb. // Azé, aki az antennára azt hitte, galagonyabokor ága? / Azé, aki felismerte a kocsikörvonalát? / Vagy azé, aki állítólag hallotta a dudát puhán / nyüszíteni, akár egy ébresztőórát a vastag paplan alatt.*” (Krusovszky Dénes fordítása.)

A részvét egyetlen jele a versvégé, hosszan tovahangzó kétségbeesett dudaszó.

A költészet kerülő útját járja be a MONDOM, MONDOM, MONDOM című vers is, amely egy erei felvágását túlélő öngyilkoshoz ilyen szentvelen szavakat intéz: „*Az pech. Mandzsetta, óra, karperec kell / neked, hihető: csipegetés közben / megszárt a szeder.*” (G. István László fordítása.)

Feltűnően nagy hangsúlyt kap a kegyetlen-ség: „*Egy faszí a hajó-csatornából került elő / lábán*

súlyos betoncipővel. / Másokat furgonok hátuljába gyömöszöltek // és faggattak, püföltek, / kinyírtak és szemétre dobtak / vagy eltüntették teljesen, mint Weldon Kees-t...” (A CUCC – Krusovszky.) Vagy máshol: „Mondhattam volna neki ezt, / de nem törődtem vele. Engedtünk egy kád vizet, / és belenyomtuk, megszáritottuk, felöltöztettük, / beraktuk a kisteherautó hátuljába, / aztán lekapcsolt fényszórókkal autóztunk // a megyehatárig. / Kinyitottuk a rakteret, és miután a fiam / átkutatta a zsebeit, mint egy matracot, / keresztülhúztuk a mezőn, háromra / átdobtuk a határ túloldalára.” (EGRES IDÉNY – Sirokai Mátyás fordítása.)

Ettől a kegyetlenségtől mintha még a – rendkívül plasztikusan ábrázolt – természet is menekülni próbálna: „A szökni próbáló levegő állati sikolya. / Puha ágak – csecsemőcsontok – roppanása. / Egy kiégett vastartály mélyvízi robbanása. / Mint a puská, egy túnyomásos konzervdoboz elsül...” (ÖT TIZENEGY KILENCVEN KILENC – Sirokai.)

A direkt személyesség kerülését Armitage különféle narrációs technikákkal oldja meg. Szóba került már a Robinson-versek kapcsán a szerepvers; ezt a verstípust már a ZOOM-ban alkalmazta (A CUCC). Máskor bonyolultan, két szálon futtatja az eseményeket, például A YOSEMITE PARK MEDVÉI-ben. Egy másik elidegenítő effektus, amikor a cím és a versszöveg közötti összefüggés vár megfejtésre; ilyen az ÉS TUDOD, MIT TETT A GONDOLAT vagy a NEM A LAKBERENDEZŐS JÁTÉK című vers.

Sajátos, Armitage hezitálóan dacos attitűdjére jellemző közelítésmód a negatív körülírás: „Miután nem vittem el oltásra a macskát, / nem tettem a locsolócsövet helyére, / nem diktáltam be semmit, nem hoztam húst haza, / nem sikáltam a konyhatűzhely felé...” (HERKULES – G. István László.)

Vagy a címében szintén tagadást tartalmazó NEM A LAKBERENDEZŐS JÁTÉK. Vagy akár ez a váratlanul bensőséges, már-már vallomások részlete a GYUFALÉVÉL-ciklusból: „Nincs hitem – ez a legnagyobb hibám. / Semmi nem készlet üvöltésre, nem indít tombolásra, / és dalra sem fakadok, táncra sem perdülök semmitől.” (NINCS HITEM – EZ A LEGNAGYOBB HIBÁM – Krusovszky.) És a nagyon erős zárlat ugyanonnan: „De okom nincs, okom nincs semmi sem.”

Szintén igen ritkán, de találkozhatunk ars poetica szerű részletekkel is Armitage költészetében: „Ő egyszerűen önmaga, teszi, amit jónak lát, / nincs fellengzős nótája, amit énekelhetne, / nincs választékos üzenete a nemzethez, / se zsenialitásról,

se nagy elhatározásról...” (KAPUS CIGARETTÁVAL – Krusovszky.)

Az önanonosság kérdése amúgy is egyre markánsabban jelen van Armitage-nél, például az elszabadult traktorgumikeréről szóló vers így végződik: „Jött egy pillanat, s más szférákba tévedt: / se irány, se út: nem volt önmaga.” (GUMIKERÉK – G. István László.)

Armitage kétségtelenül új színt vitt az angol költészetbe. Nyelvveléhez nehezen találunk előzményeket. Ted Hughes szokták emlegetni vele kapcsolatban, holott azon kívül, hogy mindketten yorkshire-iek, és hogy Hughes válogatott verseit Armitage állította össze, kevés a közös pont. Vagy Philip Larkint, csak hogy Larkin szarkazmusa sokkal univerzálisabb, pusztítóbb és felnőttebb, mint Armitage íróniája. Nyersesége és poétikai tájszólása leginkább a szintén északangol Tony Harrisonéra emlékeztet, de Armitage kíméletlensége mégis valahogy sokkal lekerekítettebb. Ugyanakkor Armitage is hagyományos verseket ír (bár a TYRANNOSAURUS-kötetben a talált verssel, sőt a csak tükörrel olvasható tükörverssel is kísérletezik), és végső soron a költészet ősi alapkérdéseire jut el. Mint például a remek MI KETTEN című versben, amely XIX. századi falubelije, folyamatos ihletadója, a lancashire-i dialektusban író Samuel Laycock művének, a TE ÉS ÉN-nek modernizált változata, és amely horatiusi zárlatra fut ki: „Így aznap, mikor majd kiásnak minket, / rögtön látni fogják, hogy te kurvára menő voltál, / én meg egy senki. / Tartsd ezt észben, // mert a férgek nem érzik majd csontjaink különbségét.” (Krusovszky.)

*

A kötet a József Attila Kör és a L'Harmattan Kiadó közös gondozásában jelent meg, G. István László, Krusovszky Dénes és Sirokai Mátyás fordításában, Krusovszky Dénes szerkesztésében. Úgy tűnik, túl sok gazdája volt a könyvnek, ám egyik sem az igazi. A L'Harmattan láthatóan kiváló nyomdával dolgozik, a szép külsőhöz képest annál bosszantóbb a sok félreütés (korrektor aligha látta a szöveget, jelen írásunkban az idézeteket sajtóhibátlanított változatban közöljük) és a tipográfiai hiba (sorok és versszakok tördelése, sorbehúzások elmulasztása stb.). Jelölés híján például csak következtetni lehet, igaz, nagy bizonyossággal, hogy az ÉGGÖMB című ciklus fordítása G. István László munkája.

Miután magyar kiadók versfordításköteteket mára gyakorlatilag teljes mértékben külföldi (döntően EU-s) pályázatokon elnyert pénzből adnak ki, és mivel sem a pályázatok elbírálói, sem a hazai kiadók emberei nem szeretik a bonnyodalmakat, megszűnt annak a lehetősége, hogy egy reprezentatív versfordításkötetet a szerkesztő és a fordítók rakjanak össze. Ezzel a magyar kötet összeállítóinak alkotói szabadsága nagymértékben csorbult. Evidens, hogy a magyar munkatársak esetenként máshova tennek a súlypontokat, arról nem is beszélve, hogy a válogatás során figyelembe vennék a fordíthatóság szempontjait meg azt, hogy mely darabokat fordítanak le szívesen. Fura paradoxon ez épp most, amikor a fordítót a világon egyre több helyen társszerzőként kívánják elismertetni, joggal.

Nemigen valószínű, hogy máskülönben a magyar Armitage-kötetbe a kontextus teljes ismeretlensége ellenére bekerült volna például a XANADU két verse, miközben az angol válogatás óta eltelt tizenhárom év – egy komplett költői periódus – természetéből még csak ízelítőt sem ad. A remek lehetőség, hogy megismerkedjünk egy jelentős kortárs költővel magyarul, így olyan, mintha egy ötvenéves pályázóról kizárólag érettségi fényképek állnának rendelkezésre.

Egyébként alig találhattak volna nehezebb feladatot a kötet fordítói. Armitage versei gyakran sztorik, de maga a történet nemegyszer enigmatikus, kihagyásos, egyszer csak elszakad a realitástól, álomszerűen szeszélyessé válik. A fordító így kődös éjszakai úton kénytelen előrehaladni, kopott útburkolati jelek és ki-kidőlt mérőldkövek között. Sokszor inkább csak a mögöttes indulat íve alapján sejtheti, merre kell továbbmozdulnia (például a KÖLVÖK című versben). Éppen ezért nagyon fontos, hogy ami az angolban enigmatikus, az magyarul ne legyen homályos. Sajnos ezt nem mindig sikerül megoldani. Néha érthetetlen, miért nem kezd el gyanakodni a fordító, hogy egy szó, kifejezés általa ismert jelentése biztosan nem passzol a szövegbe. Vagy a szerkesztő. De mi van akkor, ha maga az egyik fordító a szerkesztő? Sejtethető, hogy a cél itt is a spórolás – csak hát a könyvcsinálás szakmája épp az ilyen hibák kiszűrésére dolgozta ki néhány évszázada a független és elfogulatlan szerkesztő státuszát.

Néhány példa a félrefordításokra. Egy pénz-tárcába rejtett fotó nyilván nem „ingeny” fény-

kép (ahogyan Sirokai fordítja), hanem árulkodó (give-away). Egy versben, amely azzal a pánasszal kezdődik, hogy „*Nincs hitem – ez a legnagyobb hibám*”, igen bizarr fordulatnak tűnik a harmadik sortól, hogy „*Egy maréknyi ember lehet csak olyan, mint én, / ki virradóra benzimbe áztatja magát / s lángra lobban a világ nevében*” (Krusovszky). Persze, hiszen az angol így szól: „*A man like me could be a real handful*”, azaz itt a „*handful*” egész más értelemben áll: kb. „egy hozzám hasonló ember lehetne akár nehezen kezelhető is...”. Elveszett szerelméhez írt versében az, hogy „*nem nyugtatta tenyerében a lány mellét, / elvesztése: mintha húskönnyet // sírna szíve / a fájdalom helyéről*” (Krusovszky), nemcsak értelmét tekintve hátborzongató (Armitage, mint láttuk, elvileg bármikor képes volna mellrákot megverselni, ám itt semmi sem indokolja), hanem szintaktikailag is széteső. Pedig az angol nem az: „*nursed in his hand her breast, / her left, like a tear of flesh // wept by the heart / where it hurts*”. Azaz a „*left*” itt nem ige, hanem melléknév: a lány bal melle – így rögtön érthetővé válik a szív hullatta húskönnny képe is. Gyanús az is, amikor a tűzről a vak azt mondja: „*Szépén lobog, de árnya a múltra vetül*” (Sirokai). Valójában („*A decent blaze, but a shadow of those in the past*”) csak árnyéka elmúlt idők tüzeinek. Ugyanitt az „*egy medence hamu*” („*a pool of ash*”) természetesen hamutócsa. A visszatérő nyomorhoz szóló allegorikus versben ez áll: „*Túl sokáig néztem már a hátad. / Előző telen, mikor náthával törtél rám, / szakítanom kellett volna veled...*” Itt a fordító, Krusovszky Dénes két soron belül két kifejezést is félreért. „*I’ve tried too long to see the back of you*”: túl régóta próbálok a hátadat látni, magyarán kinézni téged, megszabadulni tőled. „*When you came down with the flu*”: amikor influenzával ágynak estél.

És akkor arról még nem is beszéltünk, hogy ez a vers végig felismerhetően, helyenként újszerűen, de legtöbbször a régiék modorában rímel, már csak a klasszikus mintául szolgáló Laycock-vers okán is. A magyar változat teljesen elhagyja a rímelést. Ha nem volnának a tartalmi félreértések, föl sem merülne, hogy talán azért, mert a fordító nem vette észre az eredeti rímelését; bár akkor sem győzne meg, hogy miért döntött így. Hiszen Armitage költészetének a hol blazírt, hol új szentimentális hang és a pop- és képregénykultúra szóképlete mellett épp az angol költészetben hosszú

időn keresztül nagy ívben elkerült rímelés megújítása, hol slendrián, hol virtuóz, hol az észrevehetőség határáig visszafogott, telt, elhangolt, kecske-, bokor- és különféle rímek a jellemzői. A rímek egyúttal természetesen generátorai is Armitage verseinek. Amikor például egy motor hátsó ülésén utazó lányról így ír: „*on her new man's Honda /who, with the lights at amber, // put down both feet*”, akkor nyilván azért nem sárgára, hanem borostyánszínűre vált a lámpa nála, hogy a *Honda* és az *amber* rímelhessen, ám a rímbravúrral járó kissé affektált megfogalmazás egyúttal nagyon is jól beleillik Armitage némileg spleenes versvilágába. E rímelés átültetése roppant nagy kihívás, feltételezi az angol és magyar rímtörténet ismeretét, egymásra vetítésüket és talán a magyar rímarzenál megújítását is. És ezt a feladatot a fordítók helyenként kitűnően oldják meg, efféle rímleletekkel és rímtalálmányokkal: *neki/senki, átugrottam/nadrágomban, inkább/dékánt, halni meg/addig megy, kész cirksusz/ágyba bújsz, ég falevele/éljen vele, vörösbegy/özvegy*. Az egész versen végigvitt bravúros rímelésre példa a TALPIG FELFEGYVERKEZNI EZERNYI VIRÁGGAL, G. István László fordításában. Nem véletlenül – hármuk közül ő a legrutinosabb fordító.

Krusovszky és Sirokai erőssége a helyes regiszter (G. István László időnként megemeli az eredeti szöveget, például a MONDOM, MONDOM, MONDOM című versben).* Krusovszky sokszor bátran rugaszkodik el az eredetitől, és találja meg a szöveg intenciói alapján a kellő szleng kifejezéseket (*kiütötte magát, arra varrjál gombot, csordaszellem*). Ugyanez igaz Sirokaira is (*mi volt azzal a bigével*); emellett az ő képei időnként, például a KÖLYÖK-ben vagy az ÖT TIZENEGY KILENCVEN KILENC-ben, elképesztően erősek (*egy örláng körlégzése, ólomsúlypont*). Viszont mindketten bántóan sokat használják a folyamatos határozói igenevet.

A rímhez kapcsolódóan kell még szólni Armitage másik központi versszervező eleméről, a versritmusról is. A mai angol lírában kevesen használják ugyanis ekkora virtuozitással a nyelv metrikájának lehetőségeit. A blank verse-t hol a klasszikus shakespeare-i formájában alkalmazza, hol fellazítja, anapesztizálja, hol megújítja a sort, hol dalszerűen rövidíti – a ritmus

versen belül is válthat, de a verszene (különösen a tematikához képest) mindig már-már zavarba ejtően tiszta. Armitage ennek nagyon is tudatában van, és különböző trükkökkel tördeli saját harmóniáját. A YouTube-on található felvételek szerint felolvasás közben rendre kiköckenti magát a tempóból. De az írásképpel is képes interferenciát létrehozni. Egyik verse például így kezdődik: „*Anyone here had a go at themselves / for a lough? Anyone opened their wrists / with a blade in the bath?*” A mondatvég és a sorvégek együttes erővel szinte teljesen észrevehetlenné teszik, hogy két tökéletesen szabályos és rímelő anapesztusi mondatról van szó.

Talán Armitage verslűktetésének visszaadásával marad leginkább adós a fordításkötet. Krusovszky és Sirokai fordításaiban helyenként egészen hosszú, hús szótag feletti, ráadásul ütemtelen sorok találhatók. Nyilván van úgy, hogy az angol 10 db egy szótagos szava megoldhatatlan helyzet elé állítja a fordítót („*No dog howls like a dog kicked out at night*”), az olvasóban mégis az az érzés alakul ki, hogy ha megpróbáltak volna egy-egy sort szelektálással és átstrukturálással tömöríteni, egyszerűen megmunkálni, az eredmény verszerűbb lett volna.

Érdekes módon épp az ellenkező utat választotta G. István László. A szabályos blank verse-t vette zsinórmértékül, akkor is, amikor lett volna játéktér egy kicsit hosszabb pórásra ereszteni egy-egy sort.

A XX. századi magyar versfordítás igazi hungarikum. Nemcsak a tautologikus nyelvi értelemben, hanem elsősorban azért, mert alig néhány nyelven alakult ki ekkora kultúrája, hagyománya, nem sok helyen művelték a legkiválóbb költők, nem sok nyelven jött létre ilyen terjedelmes, ilyen magas színvonalú és, mondhatni, népszerű versfordításkorpusz.

A műfordítás médiuma a könyvkiadás. Miután az utóbbi bő évtizedben elvette adtak ki magyar versfordításkötetet, a szerkesztőségekből eltűnt a gondos hozzáértés, a versfordítóműhelyek is lassan megszűntek, és a magyar versfordítói tradíció megszakadt. Legjobb esetben lappang. Az ilyen körülmények között megjelent Armitage-kötet magán viseli e hanyatlás minden nyomát. Nagy vállalkozás, nem kevés kudarccal. Kár, hogy nem lett jobb. De jó, hogy lett.

* Új fordítását lásd az 1452. oldalon, FIGYELJ FIGYELJ FIGYELJ címmel. (A szerk.)

EGY FEJEZET HEIDEGGERHEZ*

Martin Heidegger: *Überlegungen, II–VI, VII–XI, XII–XV.* = *Uő: Gesamtausgabe, 94–95–96. kötet Szerkesztette Peter Trawny Vittorio Klostermann, 2014.*
536 + 455 + 285 oldal

„Régebben még voltunk valakik, akkor nemzetiszocialisták voltunk, ma már csak nációk vagyunk.”¹

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy rektor, aki a tanévkezdés alkalmából így köszöntötte a diákjait: „A megszerzett tudás nem lehet pusztán a magántulajdonotok. Őriztétek meg mint a vezető ember [führerischer Mensch] őstulajdonát az állami-népi hivatásokban. Ti már nem lehettek csak »hallgatók«, hanem az a kötelességetek, hogy a tudásotokkal és a cselekedeteitekkel részt vegyetek a jövőbeli német egyetem fölépítésében.”² A freiburgi egyetemen vagyunk, a beszéd 1933. október elején hangzik el; a rektor pedig az ekkor negyvennégy éves filozófus, Martin Heidegger. Heidegger hat évvel korábban publikálta a XX. századi német filozófia egyik legjelentősebb könyvét, a LÉT ÉS IDŐ-t. Ezzel a művel „Heidegger szinte egyetlen éjszaka alatt nagy jelentőségű gondolkodóként lépett a színpadra”.³ Nem akárki beszél tehát a diákokhoz, és a diákok talán észre sem vették a „führerischer Mensch”-ben rejlő utalást. Ez a német szóösszetétel meglehetősen szokatlan, és minden bizonnyal a „verführerischer Mensch” (a csábító/megrontó ember) ellentétéként kell értelmeznünk. Ez az utóbbi kifejezés pedig elsősorban a XIX. század első felének liturgikus irodalmában fordul elő, a megrontó, bűnre csábító emberek megnevezéseként.⁴ Ha a „führerischer Mensch” a „verführerischer Mensch” ellentéte, akkor a diákokat nem a gonoszra és a bűnre való csábítás, hanem a jó úton haladás jellemzi. És emellett a kifejezés még a „Führer” szóval is egybecseng, ahogy Hitler nevezte magát. A „führerischer Mensch” így végső soron a nemzetiszocializmus hűséges polgárát jelenti. Majd egy bő évvel később a német professzor-

roknak hűségesküt kellett tenniük. Szövege a következő volt: „Esküszöm, hogy a Német Birodalom és nép Führeréhez hű és engedelmes leszek, a törvényeket tiszteletben tartom, és a hivatásbeli kötelességeimnek lelkiismeretesen eleget teszek. Isten engem úgy segítjen!”⁵ Heidegger mintha már ilyenfajta egyetértést vagy hűséget feltételezne a diákjairól is. És ez a hűség két dologban fejeződik ki: egyrészt a tudásnak a munkában való továbbvitelében és az egyetem megújulásához való hozzájárulásban. Aztán a beszéd lassan a végéhez közeledik: „Nem a tantételek vagy az eszmék a létekek szabályai. – A Führer maga, és kizárólag ő, a mai és a jövőbeli német valóság és annak törvénye. Tanuljatok meg egyre mélyebben tudni. Mostantól minden dolog döntést követel, és minden tett felelősséget. – Heil Hitler!”⁶ A beszéd kellően általános, de ugyanakkor alapvető is, amennyiben arra válaszol, hogy milyen elvárásoknak kell a nemzetiszocializmus hűséges diákseregének eleget tennie. A diákoknak döntő szerepük lesz abban, hogy teljesüljön az, amit Heidegger az első mondatban kimond: „A nemzetiszocialista forradalom a német jelenvaló lét teljes átalakulását hozza magával.”⁷ (Heidegger újabb érdekes játékot játszik: a felhasznál „Dasein” szó köznapi értelemben léte és létezést, esetleg ittlétet jelent, de azt is tudjuk, hogy a SEIN UND ZEIT-ban az egyedi emberi létezés leírására szolgál.) Mindenesetre ehhez a nyitómondatához zár vissza a beszéd végén álló „Heil Hitler!” buzdító fölkiáltás. Mintha csak azt mondaná: úgy legyen! 1933 őszén Heidegger mint rektor szemernyi kétséget sem engedett felmerülni a nemzetiszocialista forradalom érvényességét illetően.⁸ Ez a beszéd is jól mutatja, hogy milyen harsány volt Heidegger rektori fellépése; a professzortársak megrökönyödve figyelték. Joseph Sauer, a katolikus teológia professzora 1933. augusztus 22-én ezt írta naplójába: „Ma hozták az újságok a hírt az egyetemi reformokról [...], amelyek egyelőre badeni kuriózumok. Finis universitatis! És ezzel ez az örült Heidegger ajándékozott meg minket, akit mi választottunk rektorra, hogy elhozza nekünk az egyetem új szellemiségét. Micsoda ironia! Egyelőre nem tehetünk mást, csak reménykedhetünk abban, hogy a többi német, illetve porosz egyetem nem fogja követni ezt a szakadékba vezető utat.”⁹ Voltak persze, akik egyetértettek Heideggerrel, így pl. Erich Rothacker is, a bonni egyetem professzora, az NSDAP frissen belépett tagja:¹⁰ „A német egyetemista elvárhatja és el is kell várnia, hogy az egyetemen megszerezze

* Köszönettel tartozom Schwendtner Tibornak a segítségért. Lásd továbbá e témában megjelent dolgozatát: FILOZÓFIA ÉS NEMZETISZOCIALIZMUS. *Magyar Narancs*, Nr. 28, 2014. július 10.

*Németország és a német lényeg ismeretét, az elgondolható legátfogóbb értelemben, és a német alkotás minden lényeges irányába, mint az összes egyéb tudás bázisát. És ebben az értelemben népünk egyik sorskérdése, hogy a »politikai képzés« megszervezésével együtt a »németiség nevelésének« nagy problémáját is meg tudjuk-e oldani.*¹¹

I

Heidegger elsőpró lelkesedése 1933 őszén nem vitatható. És ez él tovább abban, amikor az 1935-ös BEVEZETÉS A METAFIZIKÁBA című előadásában a „mozgalom belső igazságáról és nagyságáról” beszél,¹² majd 1948-ban Marcusénak azt írja, hogy a nemzetiszocializmus lényegét nem lehet csak a végpontja felől megítélni.¹³ Heidegger hívei és követői viszont (több-kevesebb joggal) arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a kép talán mégsem általánosítható, méghozzá két érv miatt.

Egyrészt a feltétlen lelkesedés nem tartott sokáig, Heideggert 1933. április 21-én választják rektorrá, és a következő év április 27-én lemond hivataláról. A visszalépésről április 23-án értesíti a karlsruhei kultuszminisztert, a levél rendkívül rövid, indoklás nincs benne, de az elköszönés újra „Heil Hitler!”¹⁴ Ez év május 23-án Joseph Sauer ezt írja a naplójába: „Ma megint rektorátusi ünnepség volt, de ez más volt, mint a korábbi. Az egész ünnepség, beleértve az érkezést is a »Kopf«-ban, olyan volt, mint egy öngyilkos, tudniillik Heidegger temetése, róla már egyáltalán nem esett szó. Az éves beszámolót, amelyet elő kellett volna adnia, Fehrlé röviden és egyszerűen ismertette. Aztán az új rektor [...] beszélt, érdekesen és jól [...].”¹⁵ Ebből egyértelműen kiderül, hogy Heidegger lépése politikailag valóban merész volt, de az is látható, hogy azok is örültek neki, akik nem szimpatizáltak a nemzetiszocialista kultúrpolitikával. A lemondás okairól Heidegger a SPIEGEL-INTERJÚ-ban számolt be: eszerint 1933 őszén új dékánokat javasolt az egyetem négy fakultása élére, méghozzá a politikai pártállásuktól függetlenül.¹⁶ Heidegger azt állítja, hogy a nemzetiszocialista hatóság ezt nem nézte jó szemmel, és próbálta megakadályozni a kinevezéseket. „1933 karácsonyán már világossá vált számomra, hogy az egyetem szemem előtt lebegő megújítása sem a kollégák körében tapasztalható ellenállással, sem a párt ellenállásával szemben nem valósítható meg.”¹⁷ Igen, a kollégák ellenállásáról Heidegger ke-

veset árul el. Joseph Sauer naplójából megtudjuk, hogy Hans Draggendorff (aki archeológus-professzor volt, és 1929 és 1931 között maga is betöltötte a rektori posztot) már 1933 szeptemberében azt javasolta, hogy Heidegger pozícióját megerősítendő, támogató levelet kellene írni a minisztériumnak. „[De] kevés hajlam van a kollégák körében, hogy Heideggerért valamit tegyenek. Nagy az elkéséredés.”¹⁸ Lehet, hogy Heideggert már öt hónappal a megválasztása után a lemondás vagy a lemondatás fenyegette? Közben mindösszesen egyetlen szemeszter telt el? Heidegger közvetlenül a háború után azt mesélte egykori tanítványának, Herbert Marcusénak, „hogy 1934-től kezdve [...] szakított a náci rezsimmel, hogy az előadásaiban rendkívül kritikusan hangot ütött meg, és [...] a Gestapo megfigyelte”.¹⁹ Valamit nem szabad tagadni: Heidegger ezt valóban így érezte és érezhette. Az érzés valóságtartalma pedig az volt, hogy a lemondással tényleg fenyegetett helyzetbe került. Az „elfordulás” azonban többnyire csak annyit jelentett, hogy Heidegger az előadásain politikailag egyre közömbösebb témákat tárgyalt;²⁰ de a Gestapo általi megfigyelésről eddig sem közvetlen, sem közvetett bizonyítékok nem kerültek elő.

Másrészt sokan azt állítják, hogy egy nagyon rövid és felületesnek tekinthető megingástól eltekintve (ez nagyjából a rektori beszédet és a köré szerveződő kisebb írásokat, beszédeket és előadásokat jelenti) Heidegger filozófiáját a nemzetiszocializmus sohasem hatotta át. Mégpedig azért, mert ennek „vulgáris ideológiája” nem épülhet be a filozófiába, és különösen nem egy évszázados jelentőségű filozófiába. Bernd Martin 1991-ben írta a következő sorokat: „Még akkor is, ha Heidegger két lábbal benne állt a maga allemand hazájában, és archaikus értelemben hitet tett a rög mellett, a vér és a rög mitológiája és mindenféle lapos antiszemitizmus mégis teljesen idegen volt tőle. Antiszemita megnyilvánulások vagy hitvallásokat a német faj mellett – ellentétben a legtöbb rektorokollégájával – legalábbis a nyilvánosság előtt nem tett. Sok freiburgi professzorral összevetve [...] Heidegger, amennyire csak lehetett, a tisztogatásoktól visszatartotta magát, és ha ez lehetséges volt, még ki is állt a zsidó kollégái mellett.”²¹ És 2009-ben ezt az álláspontot fejtette ki Holger Zaborowski is. „A filozófiáját semmiképpen sem lehet antiszemitának tekinteni. A filozófiai életművében – ezt mutatja a Gesamtausgabe számos köteté, amelyek a hetvenes évek közepe óta jelentek meg – nem található olyan

szisztematikusan antiszemitizmus, amely megengedné, hogy antiszemita filozófiáról beszéljünk. És a gondolkodásán belüli antiszemita mozzanatokról sem lehet beszélni. Az antiszemitizmus a gondolkodásától távol áll – nem utolsósorban azért, mert Heidegger minden biológiai rasszista álláspontot elutasított.”²² Így – állítják sokan – a filozófiáját végső soron a nemzetiszocializmus nem tudta „megfertőzni”.

Mindezt a következőképpen összegezhethetjük: Heidegger rövid ideig és politikai tekintetben a nemzetiszocializmus híve volt (nem szép dolog, de hát messze nem ő volt az egyetlen), ám a filozófiáját ez soha meg sem érintette. Semmiféle fenntartásunk és ellenérzésünk tehát nem kell hogy legyen, ha Heidegger filozófiáját tanulmányozni kezdjük. Eddig mehetett el az apológia. Ebben a helyzetben már Victor Farías könyve is határozott áttörést jelentett, amennyiben Heideggernek a nemzetiszocializmushoz való viszonyát átfogó narrációban mesélte el.²³ Ugyanakkor ezt a könyvet sok támadás is érte, és ezek még jogosnak is mondhatók, amennyiben a filozófiai elemzések hiányát panaszolták föl; a könyv ugyanis azt a benyomást kelti, hogy Heidegger nemzetiszocialista kötődésének bemutatása egyfajta „filozófiátlanítást” követel. Habermasnak a könyvhöz írt előszava mintha már reflektálna erre a problémára: „Azok az előadások és írások, amelyek Heidegger filozófiai fejlődését a nemzetiszocializmus alatt fémjelzik, még nincsenek teljesen publikálva. De ugyanakkor a két Nietzsche-kötet gondos tanulmányozása már fölvilágosíthatott arról, hogy Heidegger a kezdeti politikai véleményétől a háború végéig nem határolta el magát.”²⁴ Ennek a megállapításnak legalább két nagyon fontos implikációja van: (1) a nemzetiszocialista elkötelezettség a filozófiában is megjelenik,²⁵ és (2) ez az elköteleződés legalább a háború végéig nem (vagy nem sokat) változott.²⁶

II

A fenti áttekintés alapján már érezhető, hogy micsoda hatalmas várakozásnak kellett megelőznie a nemzetiszocializmus idejéből származó megfontolások és feljegyzések publikálását. Heidegger fia így beszélt egy közelmúltban készült interjúban: „A Fekete füzetek, amelyek most fognak kijönni, tartalmazznak a korral kapcsolatban nagyon kritikus megjegyzéseket is.”²⁷ Vagyis az apolitikus oldal várakozása az volt, hogy ezek a

feljegyzések végre egyértelműen megmutatják Heideggernek a nemzetiszocializmussal való szembenállását vagy legalábbis a korai elhatárolódását.

A feljegyzések elé Heidegger ezt írta, mint egy versszerű tördeléssel: „A Fekete füzetek feljegyzései // alapjában véve / az egyszerű megnevezés kísérletei / és nem kijelentések vagy jegyzetek / egy tervezett rendszerhez.” (GA, 94, 1.) Már ebből világosan lehet látni, hogy Heidegger publikálásra szánta őket, tehát nem privát feljegyzéseket készített; és ugyanakkor ezek nem mutatnak előre valamilyen mű felé sem. A kiadó, Peter Trawny egyedülálló műfajú szövegekről beszélt, *gondolati naplók*nak nevezve őket.²⁸ Egy másik helyen Heidegger ezt írja a feljegyzésekről: „Ezek a »megfontolások« [...] nem »aforizmák« az »életbölcsesek« értelmében, hanem észrevétlen előőrsek és utóvédhelyek, egy még kimondhatatlan lényegi gondolkodás (Besinnung) kísérletei egy olyan egészen belül, amely újra a kezdeti kérdés útjának meghódítására törekszik, és amelyet a metafizikával ellentétben lét-történeti gondolkodásnak nevezhetünk. Mert nem az a döntő, amit elképzeliünk, és egy képzet-épitményre összeállítunk, hanem az, hogy hogyan kérdezzünk, sőt egyáltalán, hogy a lét után kérdezzünk.” (GA, 95, 274.) A filozófia így mindezekelőtt a lényegi gondolkodáshoz (Besinnung) kötődik: „A Besinnung – nem egyszerűen valamilyen utánagondolást jelent. Utánagondoltságot, sőt aggályoskodást, hanem előreugrást a lét igazságába. A lényegi gondolkodásnak ez a lényege egyszerű, ugyanúgy, mint ahogy a pillanata is egyedi.” (GA, 95, 37.) Heidegger most egyértelműen átlépi a formai-műfaji meghatározást. Nézzük először az elhatárolást: Heidegger azt mondja, hogy ezek a feljegyzések nem „életbölcsesek”. Vagyis nagy valószínűséggel azt feltételezi, hogy a töredék-, feljegyzés- és vallomásirodalom, amely végigkíséri az európai filozófia történetét, ilyen életbölcsesegekből áll. (A német idealizmus idején ezt az irodalmat még „épületesnek” nevezték.) Heidegger ettől az egész irodalomtól szeretné elhatárolni a preszokratikus gondolkodást. Olvashatunk egy egészről, amelyben ezek a feljegyzések elhelyezkednek, vagy amelyek ezekből a feljegyzésekből állnak. Itt finom feszültség lép fel az előző idézethez képest: „nem kijelentések [...] egy tervezett rendszerhez”. Ezt úgy lehet feloldani, hogy ez az „egész” nem öltheti rendszer alakját. A meghatározás fonákján tulajdonképpen az „előzetesség” fogalma helyez

kedik el. Ezek a megfontolások nem abban az értelemben „előzetesek”, hogy egy majd megvalósítandó egészét anticipálnának. Ebben az esetben nem is lennének publikálásra méltók. Mindenesetre az így megvalósítandó egész lenne a rendszer. Ehelyett Heidegger furcsa képeket használ: „előrs”-ről és „utóvédhely”-ről beszél. Ezek már egyértelműen földidéznek az út képét (a képeknek enyhe militáris konnotációjuk van, és semmiképpen sem *Holzweg*-ről van szó). Ez az út a léttörténeti gondolkodás; és Heidegger most azt sugallja, hogy ennek nem is lehet más formája, mint a megfontolásokban és feljegyzésekben artikulált gondolatok. A léttörténeti gondolkodás így „megnevezési kísérletekből” áll. S ez a kísérlet nem lehet csak előzetes, hanem egyúttal utólagosnak is kell lennie. Ebből már érezhető, hogy Heidegger olyan nagyszabású metafizikai koncepciót állít föl, amely a preszókratikus gondolkodást tartja szem előtt. Pontosabban: Heidegger e tradíció strukturális sajátosságait most úgy határozza meg, hogy biztosítsa a folytathatóságot is. Ennek a gondolati mintának az alaptémája a „kezdeti kérdés” (*das anfängliche Fragen*); a léttörténeti gondolkodás azonos ezzel a kezdeti kérdéssel. De a kérdés ebben az esetben nem egy valamire utaló anticipáció, hanem már egyúttal a végeredmény is: ezért beszél Heidegger az előrs mellett utóvédhelyről is.²⁹ Vagyis ezek a megfontolások és feljegyzések a maguk különössége ellenére készek. Ez persze azt is jelenti, hogy a léttörténeti gondolkodás nem jeleníthető meg többé egy filozófiai műben; az út metaforájára támaszkodva Heidegger azt sugallja, hogy az egész vállalkozásnak antiműkaraktere van.³⁰ Mintha csak Heidegger azt akarná mondani, hogy a filozófiának újra le kell vetnie a művekbe való bezártságát. Tulajdonképpen ennek a filozófáló stílusnak a működéséről szólnak a FEKETE FÜZETEK feljegyzései.³¹ Ugyanakkor ezeknek a feljegyzéseknek van egy másik vonása is. Láttuk, hogy Heidegger a „megnevezés kísérleteiről” beszél. Jó okkal a nyelvi megragadásra gondolhatunk, de minek a megnevezéséről van szó? Azt mondhatnánk, hogy ez a létre vonatkozik. Csakhogy e program alapvonásai közé tartozik, hogy a lét nem tematizálható közvetlenül. És ezért, ha a lét kérdése valami örökkévaló lenne (vagy annak tűnne), akkor ez most újraértelmezésre szorul. „Örökkévalóság. – Különös tévedés uralja az em-

beri gondolkodást, amely azt szeretné, ha az örökkévalóságot az időtlenséggel magyaráznánk; miközben az örökkévaló lényege nem lehet más, mint az idő legmélyebb átlendülése, a maga visszatartásában és ajándékozásában, a megőrzésében és az elvesztésében.” (GA, 95, 120.) Ha igaz, hogy az örökkévalóság a létkérdés általános megítélésére vonatkozik, akkor azt mondhatjuk, hogy a lét csak az időre tekintve lehet meghatározni. És most térjünk vissza egy korábbi idézetre: „A Besinnung – nem egyszerűen valamilyen utánagondolást jelent. [...] Miközben alá van vetve annak a félreértésnek, hogy nem más, mint a »jelenlegi helyzet« egyszerű leírása.” (GA, 95, 37.) Lassan láthatóvá válik, hogy Heidegger tulajdonképpen a lét és az idő konstellációját értelmezi újra: ahogy a létről most csak előretekintve lehet beszélni, úgy az idő kapcsán a „jelenlegi helyzet” leírásához közeledünk, habár mégsem egészen erről van szó. Ezt óvatosan úgy értelmezhetjük, hogy a „megnevezésnek” az adott korra kell vonatkoznia, de mégsem lehet egyszerűen a „helyzet leírása”. Inkább arról van szó, hogy az adott helyzetben újra kell gondolni a filozófia alapkérdését, és ebben az újragondolásban az adott konkrét kornak is meg kell jelennie.

A feljegyzések közül kitüntetett figyelemre tarthatnak igényt azok, amelyek a rektorság ideje alatt készültek, vagyis akkor, amikor Heidegger nemzetiszocializmus iránti lelkesedése a csúcsponton volt. Ezek a feljegyzések nagyjából három témakör köré csoportosíthatók. – (1) A nemzetiszocializmus képezi az általános időbeli-társadalmi hátteret. Az ebbe a háttérbe való belesimulás maradéktalan. És vannak olyan helyek is, amikor Heidegger úgy beszél, mint ha az egész mozgalom szellemi vezetője lenne. „A tulajdonképpen, de legtávolabbi cél: a nép történelmi nagysága, amint a léthatalmak alakítják és formálják. – A közelebbi cél a nép önmagához való eljutása a maga gyökerezettségéből kiindulva, és a felhatalmazásának átvétele az állam által. A még közelebbi cél: a népközösség ideiglenes megeremtése – mint a nép önmaga-léte. – Munka és vezetés. – A legeslegközelebbi cél pedig: minden néptársunk képes legyen a jelenvaló létre és a munkára – a munkakedv és az új munkaakat kialakítása. – Az egymás utáni célok az alakitás különböző síkjait követelik meg, és ezeket a mindenkor tapasztalat tágassága és a vezető generáció mozgató alapjai és az ifjúság átalakítási szándékai határozzák meg.” (GA, 94, 136.) Amikor Heidegger ezeket a so-

rokat papírra veti, az állam és a társadalom átalakítása rohamléptekben zajlik. A célok hátulról tekintve így épülnek föl: munkakedv, a népközösség megteremtése, a népnek a történelmi nagyság pozíciójába való emelése. A társadalmi-politikai kérdésekben általában naiv Heideggertől ez nagyon logikus leírás. De a passzus igazi jelentősége talán mégis az, hogy elkezd a megvalósítás erőit keresni, és ezek között – némileg meglepő módon – a Führer most nem is szerepel. Ugyanakkor más feljegyzésekben azt is láthatjuk, hogy Heidegger szerint a nemzetiszocializmus nem válhat teljesen áttekinthetővé. „*A nemzetiszocializmus csak akkor valóságos kibontakozó hatalom, ha minden tevékenysége és szava mögött még van valami takargatnivalója [...]*” (GA, 94, 114.) A nemzetiszocializmus a célok világos megadása és elkülönítése ellenére nem lehet teljesen transzparens. (Heidegger így a kezdetektől fogva föl volt készülve arra, hogy nem kell és nem is szabad mindent látnia, hogy a mozgatóerők között vannak és maradnak olyanok, amelyek a háttérből, titokban hatnak.) Aztán találhatunk már 1933 tavaszáról olyan feljegyzéseket is, amelyek azt mutatják, hogy Heidegger a célok közötti előrehaladást nem tartotta elég gyorsnak, és már-már a mozgalom megakadásától tartott. „*Ha azonban a jelenlegi már az elért és az akart helyzet lenne, akkor már csak a széteséstől való borzongás maradna vissza.*” (GA, 94, 114.) Azt nem tudjuk meg pontosan, hogy Heidegger ezekben a korai hetekben és hónapokban mivel volt elégedetlen. A következő feljegyzésben még érezhető az elégedetlenség, de az mintha már háttérbe szorulna, mintha már sikerült volna túllendülni rajta. „*A nemzetiszocializmus nem mint kész és örök igazság esett le az égből – így tekintve eltévelyedés és bolondság. Úgy, ahogy kialakult, keletkezésben lévő keletkezésnek kell lennie és a jövőt kell alakítania – vagyis mint képződménynek vissza kell lépnie.*” (GA, 94, 114–115.)³² – (2) Heidegger néha a nemzetiszocializmus „szellemi lényegéről” is beszél. „*Kedvelt szófordulat: a nemzetiszocializmust először nem »elméletként« alkották meg, hanem a cselekvéssel kezdődött. Rendben van. De ebből az következik, hogy az »elmélet« fölösleges; sőt az következne belőle, hogy »egyébként«, »egyebekben« beérhetjük a rossz elméletekkel és »filozófiákkal«?*” (GA, 94, 133.) Heidegger mintha vitakozna valakivel vagy valakikkel, a sok idézőjel is erre utal; de egyáltalán nem hajlandó tudomásul venni a nemzetiszocializmus elmélet- és

értelmiségellenességét. Szerinte a nemzetiszocializmus elementárisan rászorol az „elméletre”. (De ha a célok fenti hierarchiájában meg kellene mutatnunk, hogy hol van feltétlenül szükség az elméletre, akkor nagy zavarba jönnénk. „*Minél eredetibb és erősebb a mozgalom értelemképző ereje és annak munkája, annál szükségesebb a tudás.*” (GA, 94, 134.) És ez a tudás – erre később még visszatérek – nem épülhet többé a számokra és a számolás tudományára, hanem új tudásnak kell lennie. Ezt Heidegger néha elméletnek is nevezi, de érdekes módon nem nevezi sem filozófiának, sem *Besinnung*nak. A célok fenti sémájában ez az elmélet azért helyezhető el nehezen, mert nem annyira az egyes szintekhez, hanem az előrehaladás lendületéhez és gyorsaságához kötődik. A nemzetiszocializmussal Heidegger szerint olyan társadalmi berendezkedés valósult meg, amely igényt tart a filozófiára, de egyúttal át is alakítja azt. Egy egysoros feljegyzésben írja Heidegger, kiemeléssel: „*Metafizika mint metapolitika.*” (GA, 94, 116.) És valamivel később ezt részletesebben is kibontja: „*A jelenvaló lét metafizikájának [...] el kell mélyednie és ki kell bővílnie a történelmi nép metapolitikájává.*” (GA, 94, 124.) Heidegger nem sokat mond erről a metapolitikáról, de azt mindenestre megkockáztathatjuk, hogy ennek példaszerű megjelenését a saját rektori beszédében láthatta. De ugyanakkor ez még sincs teljesen összhangban a rektori beszéd alapvető beállítottságával, amelyben arról van szó, hogy a vezetőknél (mint amilyenek a rektorok) maguknak is vezetetteknek kell lenniük.³³ És ha az alávétést nézzük, akkor ezt látjuk: „*[A vezetőket] annak a szellemi felhatalmazásnak a könnyörtelensége kell hogy vezesse, amely a német nép történelmét a maga medrébe kényszeríti.*”³⁴ Heidegger így ingadozik aközött, hogy a filozófiának a politika fölé kell-e emelkednie (metapolitikává kell-e válnia), vagy pedig önként alá kell rendelnie magát a politikai mozgalomnak. (Ennyiben mondhatjuk, hogy Heidegger a saját rektori beszédét bírálja.) – (3) A metapolitika mint tevékenység, mint az elmélet sajátos tevékenységi formája nem más, mint az egyetempolitika, vagyis a rektori tevékenység. Az egyetemen és a tudáson keresztül a nemzetiszocializmus maga lendül tovább. Korábban láttuk, hogy Heidegger az egész mozgalom egyik hajtóerejét az ifjúságban látta. És aztán néha csalódik a diákokban: „*Mindazok után, amit a diákság most a*

nyári szemeszter elején felkínál [1933 májusában vagyunk], arra kell következtetnünk, hogy a teljes spektrumon kudarcot vall – és nemcsak az újjáépítésben, hanem az egyetemen belüli forradalom vonatkozásában is.” (GA, 94, 116.) A kudarc oka az egyetemi ifjúság műveletlensége: „A teljes szellemi éretlenség nem helyettesíthető a bátorsággal és lelkesedéssel. A tudományra kezdetben nem is lenne szükség – de az egyetemi nevelés lehetőségeit és feladatait sokkal jobban kellene érteni [...]” (GA, 94, 116.) Heidegger ingadozik a két modell között: néha az egyetempolitikát a Führerprinzip alá rendeli, és egyfajta alkalmazkodást kér tőle, ez esetben az egyetem nemzetiszocialista „funkcionalizálására” kerül sor. Ebben az összefüggésben Heidegger néha az egyetem (a hagyományos egyetem) haláláról is beszél. „Az egyetem halott, éljen a németek tudásra való nevelésének jövőbeli egyeteme.” (GA, 94, 125.) Rektorként Heidegger biztosan ennek megvalósítására törekedett, és hogy pontosan mit értett ezen, azt a klasszika-filológia kapcsán magyarázza el a legvilágosabban: „Az úgynevezett »klasszika-filológiának« most csak az a feladata, hogy a görögséget és a rómaiságot a lehető legkeményebb velük folytatott vita számára prezentálja, vagyis a lehető legnagyobb erővé kell kibontakoztatni őket.” (GA, 94, 124.) Sejtethetjük, hogy ezen az új egyetemen a klasszika-filológiának kitüntetett helye lesz (tudjuk, hogy a rektori kinevezése után rögtön egy klasszika-filológust akart kinevezni dékánnak a filozófiai fakultás élére). A többi tudományról nem sokat tudunk. Másrészt ha Heidegger a mozgalom dinamikájáról beszél, vagy a társadalmi aspektust, vagy általában a diákokat tartja szem előtt, akkor a filozófia vagy inkább a vele azonosított egyetemi képzés a metapolitika pozíciójába emelkedik. Ilyenkor úgy néz ki, mintha a filozófus kezében lenne az irányítás. – Nagyon érdekesek továbbá azok a szöveghelyek, ahol Heidegger a maga vezetési stílusáról beszél. „Növekvő keménység a támadásban. – A főlény biztosítása a vezetési kényszer gyakori szükséghelyzeteiben. – Nem menekülni, nem elfáradni, mindig támadni. – Nem teljes körű hatalommal rendelkezni, hanem a hatalomnak lenni!” (GA, 94, 116.) Heidegger ezt beleírta az egyetempolitikába és a megújított filozófiába. Nem csodálkozhatunk, ha a vezetési stílus hatalmas visszatszést váltott ki. Heidegger rektorságában a filozófia frigyre lépett nem egyszerűen a hatalommal, hanem az erőszakkal. Talán így értelmezte a maga Führer-

szerepét, sőt így értelmezte valószínűleg a Führer-princípiumot általában. „Növekvő keménység a támadásban.” Néha úgy tűnik, mintha Heidegger különbséget tenne a vezetés és a szellemi vezetés között. „Vezetni annyit jelent: önállóságra és önmagával szembeni felelősségre nevelni; és a szellemi vezetés annyit jelent: a teremtetőket felébreszteni és a vezetői léting fokozni.” (GA, 94, 138.) Azt várnánk, hogy ez a megkülönböztetés a politikai szféra és az egyetemi világ elkülönítésére fog kifutni; de itt inkább úgy tűnik, hogy csak fokozati különösség van: ha a vezetés az önállóságra és az önálló felelősségre nevel, akkor a szellemi vezetés azt a képességet közvetíti, hogy valakiből vezető legyen. A vezetés így a vezetettek vezetővé tevését jelenti, vagyis a vezetés lényege szerint a vezetés és a követés közötti határvonal elmosására törekszik. „A vezetést és a követést nem szabad a lent és a fent viszonya szerint értelmezniünk. A rang a feltűnés nélküli, átfogó hatalom, amely éppen a másikban ápolja a lényegeset és juttatja kifejezésre azt.” (GA, 94, 138.) Ha vezetni annyit tesz, mint vezetővé tenni, akkor ez adja a nemzetiszocialista mozgalom belső dinamikáját. „Döntő marad, hogy a szellemi-történeti átnyúlások [...] olyan eredmények és ugyanakkor világosak legyenek, hogy kikényszerítsék a jelenvaló lét teremtő átalakítását [...]” (GA, 94, 141.) Azt is tudjuk, hogy a jelenvaló lét ebben az időben már a népet jelenti, és a népnek kell életben tartania ezt a dinamikát. „Nem szeretnénk az elértet csak élvezni és igazgatni – új harcot kell indítanunk [...]” (GA, 94, 138.)

III

A nemzetiszocializmus idején készült feljegyzések kétféle filozófiai programmal számolnak: az egyik a „Besinnung” és a „kezdeti gondolkodás”, a másik pedig a rektori tevékenység köré szerveződik (még akkor is, ha ezt Heidegger különbözőképpen értelmezi). De bármelyik programról legyen is szó, mindkettő egy „elavult” filozofálás visszautasítására épül. Korábban láttuk, hogy Heidegger szerint az egész újkori tudás a számokra épül. Heidegger 1938-ban előadást tartott, amelyben a modern tudomány lényegét így határozta meg: „A tudomány kutatással lesz a teretelen keresztül és ennek az eljárás szigorával való bebiztosításán keresztül. A tervezés és a szigor csak az eljáráson keresztül bontakozik ki azzá,

ami.³⁵ A modern tudomány nem a lét iránt érdeklődik, hanem az eljárást és annak egzaktságát állítja előtérbe.³⁶ A FEKETE FÜZETEK-ben ezt a legszívesebben a szám fogalmával ragadja meg, amely az egzaktság képviselője is.³⁷ Tudjuk, hogy Heidegger alaposan tanulmányozta Spengler nagy művét, aki egy helyen ezt írja a modern matematikáról: „*A nyugati matematikus azonban – mihelyt megszabadul az antik előítéletektől, s a saját lábára áll – az n (s többé már nem 3) dimenziójú végtelen számsokaság teljességgel absztrakt közegébe kerül át, melynek határain belül az ő ügynevezett geometriája mindennemű szemléleti segítségtől eltekinthet, s legtöbbször el is kell tekintenie.*”³⁸ Ennek a határtalanságnak és határozatlanságnak felel meg az újkor alapvető beállítottsága, amelyet Heidegger mesterkedésnek (*Machenschaftnak*) nevez. „*Ettől a legmesszebb a megőrzés áll. Ennek helyébe a túlzás és a túlkiabálás, a vak, pusztá rákiabálás lépett [...]. A mesterkedés számára, mivel nem ismeri a határoltságot és a zavart [...], minden nyitott és semmi sem lehetetlen.*”³⁹ Aztán kicsit tartalmibb leírás következik: „*A mesterkedés a megcsinálás és a megcsináltság uralma. Itt azonban nem az emberi tevékenységre és szorgoskodásra és ennek üzemére kell gondolni, hanem megfordítva, ez a maga feltétlenségében és kizárólagosságában csak a mesterkedés bázisán lehetséges.*”⁴⁰ Heidegger úgy gondolja, hogy ez az operacionális, a megcsinálásra orientált tudás csak a matematika alapján lehetséges. Ebből a perspektívából minden alakítható és képlékeny, nem a megőrzés, hanem az átalakítás kerül előtérbe. Ebben a perspektívában vesztett el végleg a létező léteire vonatkozó kérdés. És így egy fordulatra van szükség, amelyről láttuk, hogy kétfelé ágazik, vagy a „*Besinnung*” és a „*kezdeti gondolkodás*”, vagy a rektori tevékenység felé. Mindkettő alapja az antikvitáshoz való egyfajta „*visszatérés*”, „*[De] az antikvitást [nem] kell újra föléleszteni – ennek erre nincs szüksége – hanem a népiünket és annak feladatát kell újra életre kelteni. Ehhez azonban ki kell hogy tegyük magunkat a kezdet kényszerhelyzetében lévő keménységnek.*” (GA, 94, 100.) Ezek a sorok még 1932-ből származnak, de nem nehéz látni, hogy Heidegger számára ez lesz a nemzetiszocializmus lényege.⁴¹ És ez nemcsak filozófiatörténeti fordulatot jelent, hanem történelmi-társadalmi forradalmat is.⁴² Pontosabban: ehhez a forradalomhoz a filozófiának kell elvezetnie.⁴³ Szintén 1932 őszén jegyzi föl Heidegger: „*De – a filozófiára előbb meg kell érniünk, és ehhez az*

éréshez talajt, vihart és Napot kell teremteniünk – a népi történetés ebbe az irányba terelhet – de fog is?” (GA, 94, 109.) A nemzetiszocialista filozofálás mindkét formája végső soron a mesterkedés ellen irányul. És ezen a helyen csattant a FEKETE FÜZETEK igazi szenzációja: Heidegger több helyen is antiszemita kijelentéseket tesz, és ezeket ráadásul a fajfogalomhoz köti. Vagyis az újkori gondolkodás alapvető tendenciáját a „*zsidó szellemiségre*” vezet vissza. Érdekes és külön értelmezésre szorulna, hogy ezek a kijelentések miért csak 1937 után kezdenek föl-föltündezni.⁴⁴ Heideggernél korábban csak nagyon ritkán fordultak elő az antiszemitizmus környekére merészkedő kijelentések. (1) 1920-ban egy magánlevélben Heidegger ezt írta a feleségének: „*Itt most sokat beszélnek arról, hogy sok marhát a falvakból a zsidók vásárolnak föl. [...] A parasztok itt fönt lassan elszentelenednek, és mindent ellepnek a zsidók és seftelők.*”⁴⁵ (2) Az 1934/35-ös szeminárium jegyzőkönyvében is van egy furcsa kiszólás: „*Hallottuk, hogy a nép és a tér kölcsönösen összetartozik. Egy népnek a tere természetére vonatkozó tudásából tudjuk meg, hogy a természet hogyan jelenik meg a számára. Egy szláv népnek a mi német népiünk tere biztosan másképp jelenne meg, mint nekünk, a szemita nomádoknak pedig talán sehogy se.*”⁴⁶ A második mondatban megjelenik némi indulat, ami még azt a gyanút is fölvetette, hogy a mondat nem is Heideggertől, hanem Helmut Ibachtól, a jegyzetelőtől származik, akiről semmi biztosat nem tudunk.⁴⁷ De most nézzük a következő, 1939-ből származó heideggeri feljegyzést: „*Hogy a mesterkedés korában a fajt emelik a történelem [...] kimondott és sajátosan berendezett »princípiumává«, az nem a »doktrínerek« önkényes találmánya, hanem a mesterkedés hatalmának következménye, amely a létezőt az összes szférája szerint a teruzserű számításba kényszeríti. A fajgondolaton keresztül »az életet« a tenyészhetőség formájára hozzák, amely maga is a számolás egyik fajtája.*” (GA, 96, 56.) Heidegger itt kerek percc visszautasítja a „*faj*” fogalmát: ez nem az emberek valamilyen eredeti csoportjának megragadására szolgál, hanem maga is a mesterkedéshez tartozik. A „*Besinnung*” világában nincs helye a fajokban való gondolkodásnak.⁴⁸ De nézzük a folytatást: „*A zsidók »élnék« a maguk hangsúlyozott számolási tehetsége mellett már a legrégebb óta a fajprincípium szerint, amiért ők tiltakoznak a leghevesebben a korlátlan alkalmazása ellen. A faji nevelés berendezése nem az »életből« magából származik, hanem az életnek a*

mesterkedés általi legyűréséből. Amit az ilyen tervezés kivált, az a népek teljes fajtalanítása minden létezés egyformára épített és csiszolt berendezése által. A fajtalanítással együtt jár a népek önelidegenülése – a történelem elvesztése – vagyis a létre vonatkozó döntési körök elvesztése. És ezzel betemetődik az az egyetlen lehetőség, hogy a népek őseredeti történelmi ereje a maguk egymáshoz való alkalmazkodásában egységgé forrjon [...]” (GA, 96, 56.) Úgy tűnik, hogy Heidegger legalább három fajfogalommal számol. (1) A nemzetiszocialisták által használt fajfogalom túlfeszített fogalom, ami maga is a mesterkedéssel van összhangban, és így nem tartozik a mozgalom produktív magjához. (2) Ettől alig különbözik, de talán mégis elválasztható az a fajfogalom, amely szerint – így Heidegger – a zsidók élnek. (3) És utána nem lehet pontosan tudni, hogy a túlfeszített vagy a zsidók által élt fajfogalomra támaszkodik-e. Azt gondolhatnánk, hogy az előbbire, de ha ez a nemzetiszocializmusban valósul meg, akkor túl kicsi lenne a következő mondatok potenciális időtávja. Inkább azt lehetne mondani, hogy a megélt fajfogalom olyan univerzalizáláshoz vezet, amely a fajtalanítást eredményezi. Ha ez így van, akkor a zsidók nemcsak faj, hanem ezzel kapcsolatban kétféle bűnük is van: egyrészt ők szolgáltatják a nemzetiszocializmus számára a fajfogalmat,⁴⁹ és másrészt ők okozzák a népek fajtalanítását. Kínosan primitív tételek: ellentétes bűnökkel egyszerre vádolni valakit vagy valakiket, mindig különös ellenszenvet takar.⁵⁰ Hermann Heideggerrel szemben a már említett interjúban az interjú készítője, Iris Radisch egy ponton szóvá tette, hogy a FEKETE FÜZETEK-ben megjelennek antiszemita hangok is, „legalábbis azok szerint a kivonatok szerint, amelyek eddig ismertté váltak”. És erre az ifjabb Heidegger: „Ezeket a helyeket a maguk időbeli és szövegbeli összefüggésében kell olvasni. Én apámban nem láttam antiszemitát, sem akkor, sem most.”⁵¹ A szövegbeli kontextus ezen semmit sem csillapíthat, Heidegger kimerítően beszél, és ez egy följegyzésnek majdnem a fele, és mivel a följegyzések elszigeteltek, más följegyzésektől sem lehet sok segítséget várni. A történelmi kontextus pedig különösen érdekes, de ez inkább súlyosbítja a helyzetet. A fenti följegyzés olyan időből származik, amikor a zsidók megalázása, üldözése és halállal való fenyegetése már mindenki számára ismert kellett, hogy legyen. 1938. november 10-én Freiburgban is felgyújtották az

egyetemről nem messze lévő zsinagógát, és a gyújtogatók a zsinagógaközösség vezetőit arra kényszerítették, hogy végignézzék a tűz pusztítását. És ugyanezen az éjszakán még a zsidó temetőt is meggyalázták.⁵² A *Zeit-interjú*ban Iris Radisch mondja, illetve kérdezi: „1938-ban Freiburgban égett a zsinagóga, és 1940. október 22-én a freiburgi zsidókat gyűjtőhelyekre terelték és onnan deportálták. Az ön apja erről nem szerzett volna tudomást?”⁵³ De nem is csak egyszerűen arról van szó, hogy Heidegger zsidózott vagy antiszemita lett volna, vagy némi körülményeskedés után mégiscsak használta a fajfogalmat, hanem arról, hogy a zsidóságnak a mesterkedéshez való kötése révén az antiszemitizmus a filozófiájának szerves része lett. Mostantól kezdve már nem lehet azt mondani, hogy az egyik oldalon állnak a politikai nézetek és a másikon a filozófiai koncepció.⁵⁴ Ha a FEKETE FÜZETEK-től tisztázást várunk, akkor azt mondhatjuk, hogy az egyik oldalon találtunk ugyan arra utaló jeleket, hogy a rektorság alatt képviselt koncepció más, mint az utána következő években követett általános filozófiai program. (Így beszélhetünk az akcionista filozófiafelfogás korrekciójáról, illetve az attól való távolodásról.) De ennek fonákján talán még súlyosabb dolog derült ki: Heidegger politikai nézetei nem maradtak kívül a filozófiáján.⁵⁵ Nem nehéz megjósolni: súlyos recepciós válság előtt állunk.⁵⁶

Jegyzetek

1. Roberto Rossellini: NÉMETORSZÁG, NULLA ÉV (GERMANIA ANNO ZERO), 1948.
2. Martin Heidegger: ZUM SEMESTERBEGINN. = Uó: GESAMTAUSGABE, 16. kötet. Vittorio Klostermann, 2000. 184.
3. Jürgen Habermas: HEIDEGGER – WERK UND WELTANSCHAUUNG. = Victor Farías: HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS. S. Fischer Verlag, 1987. 12.
4. Lásd például VOLKASANDACHTEN. EIN GEBET- UND GESANGBUCH FÜR KATHOLISCHE CHRISTEN. Kempten, 1837. 65. és HOMILIEN DER ERSTEN ART, DAS IST: PREDIGTEN AUF ALLE SONNTAGE IM JAHRE. Passau, 1825.
5. Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE. Verlag Karl Alber, 2009. 251.
6. Martin Heidegger: ZUM SEMESTERBEGINN, 184. k. 7. Uo. 184.

8. Végül még rövid pillantást szeretnék vetni a heideggeri beszéd stílusára. A beszéd alig több mint egyvoldalas, összesen tizenöt mondatból áll, megszólítást nem tartalmaz. A tizenöt mondat tizenegy bekezdésbe rendeződik. A mondatok nagy része apellatív: ezt kell tennetek, így kell gondolkodnotok és viselkednetek. És mindezt keretbe foglalja a nemzetiszocialista mozgalom nagyszabásúságára vonatkozó nyitómondat (amely bizonyos értelemben a megszólítást is helyettesíti) és a „*Heil Hitler!*” felkiáltással való zárás. A szövegben egyetlen kurzíválás van, és ez éppen akkor jelenik meg, amikor Heidegger a Führer jelentőségére utal. A beszédmód nem kifejtő, nem emlékeztet semmilyen filozófiai gondolatmenetre vagy egyéb értekező prózára. A beszédnek hitvallásjellege van. Heidegger a kerettel a saját személyes hitvallását fogalmazza meg, ezen belül viszont arról beszél, hogy ebben és ennek keretei között a diákokra milyen feladatok hárulnak. Az apellatív mondatokkal a diákoktól átveszi a hitvallásuk megfogalmazását. És végül ezt a törést retorikailag úgy oldja meg, hogy tegezi a maga diákjait. Ami a korabeli szokások fényében egyenesen hajmeresztő.

9. Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 232–233. – Heidegger egyik nagy ellenfele Walter Eucken, a német jóléti közgazdaságtan megteremtője volt; Eucken 1927-től volt professzor Freiburgban, és Heidegger rektori ideje alatt a szenátus tagja volt. Joseph Sauer folyógyezéseiben Eucken neve is elő-előfordul. „Hosszú idő után ma meglátogatott Eucken professzor úr”, aki Heideggerről így nyilatkozott: „Az az ember benyomása, hogy a saját feje szerint a Führer-rendszer szellemében akar eljárni. Heidegger nyilvánvalóan úgy érzi magát, mint született filozófus, mint az egyetlen nagy és meghatározó gondolkodó Hérikleitos óta.” A bejegyzés dátuma: 1933. május 13. I. m. 230.

10. Rothacker ugyanakkor a propagandaminisztérium egyik osztályának vezetője is volt, és ebben a minőségében ő tartotta a kapcsolatot a könyvet égető diákokkal, akik a „nem német szellem ellen” indítottak harcot.

11. Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 154.

12. Martin Heidegger: EINLEITUNG IN DIE METAPHYSIK. = Uő: GESAMTAUSGABE, 40. kötet. Vittorio Klostermann, 1983. 208.

13. A levél keltezése 1948. január 20. Martin Heidegger: GESAMTAUSGABE, 16. kötet, 430.

14. Martin Heidegger: GESAMTAUSGABE, 16. kötet, 274.

15. Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 233.

16. A filozófiai fakultás élére Wolfgang Schadewaldtot javasolta, a görög nyelvel és kultúrával foglalkozó fiatal klasszika-filológus professzort. (Ekkor még csak egyetlen könyve jelent meg: MONOLOG UND SELBSTGESPRÄCH, 1926.) Később a XX. század egyik legjelentősebb német klasszika-filológusává vált, aki lefordít-

totta az ODÜSSZEIÁ-t és az ILLIÁSZ-t is (de nem hexameterben); Johann Heinrich Voß fordításai mellett ezek mind a mai napig a legjelentősebb fordítások. Az NSDAP-nek nem volt tagja, nemzetiszocialista elköteleződéséről nem tudunk.

17. Martin Heidegger: GESAMTAUSGABE, 16. kötet, 663.

18. Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 233.

19. Peter-Erwin Jansen (szerk.): BEFREIUNG DENKEN – EIN POLITISCHER IMPERATIV. Verlag 2000, 1989. 111.

20. Heidegger az 1933-as nyári szemeszterben DIE GRUNDFRAGE DER PHILOSOPHIE címmel tartott előadásokat. Ezek elején mondta: „Az akadémiai fiatalság tud a történelmi pillanattól nagyságáról, amelyen a német nép ezekben a hetekben keresztülmegy. Mi történik? A német nép visszatér önmagához, vagyis megtalálja a maga vezetését [Führung]. És ebben a vezetésben az önmagához eljutott nép megteremtí a maga államát. Az önmagát az államba beleképző, a tartósságot és az állandóságot megalapító nép felnő a nemzetig. A nemzet átveszi népének sorsát. Az ilyen nép szellemi felhatalmazást harcol ki magának a népek között, és megteremtí a maga történelmét. Ez a történelmeszse belenyúlik egy sötét jövő nehéz keletkezésébe. És ebben a keletkezésben az akadémiai ifjúság is feltörekvőben van, és teljesíti hivatását.” (Martin Heidegger: GESAMTAUSGABE, 36–37. kötet. Vittorio Klostermann, 2001. 3.) És ehhez szorosan látszik kapcsolódni az 1933/34-es téli szemeszterben tartott szeminárium, melynek címe ÜBER WESEN UND BEGRIFF VON NATUR, GESCHICHTE UND STAAT volt. A szeminárium 1934 januárjában és februárjában jutott el az állam fogalmához. „Ha most az állam után kérdezzük, akkor saját magunk után kérdezzük.” Vagyis az államra a nemzetiszocializmus felől tekintünk rá, vagy a nemzetiszocialista állam filozófiáját fejtsük ki. Az állam létezése, szubsztanciája és hordozó alapja a nép. És aztán Heidegger bevezeti a „Führer” fogalmát. „Mert minden állami cselekvés és vezetés eredete nem a tudásban, hanem a létben van. Minden Führer vezető, a maga létének kialakult formája szerint vezetőnek kell lennie, és a saját maga lényegének eleven kibontakozásával azt váltja ki és határozza meg gondolatilag, hogy mi a nép és az állam.” Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 69. és 73.

21. Bernd Martin: UNIVERSITÄT IM ÜMBRUCH: DAS REKTORAT HEIDEGGER 1933/34. = Eckhard John–Bernd Martin–Marc Mück–Hugo Ott (szerk.): DIE FREIBURGER UNIVERSITÄT IN DER ZEIT DES NATIONALSOZIALISMUS. Ploetz Verlag, 1991. 16. – És Heidegger fia kapásból sorolja: „A Berufsbeamtenum helyreállításának törvényei már életben voltak, mielőtt édesapámat 1933. április 21-én rektorrá választották. Éppen hogy megválasztották, sikerült elérnie, hogy sokan, akiket ez a törvény érintett, visszatérhettek hivatásukba. Már 1933. április 28-án fölfüggesztették sok zsidó szabadszolgálatát a filozófiai fakultáson. A saját asszisztense is visszatérhetett hivatalába. És ő gondoskodott arról is, hogy Husserl 1933 nyarán hivatalos levelet kapjon arról, hogy újra tarthat előadásokat.” Hermann Heideg-

get: ER WAR MEIN LIEBER VATER. *Die Zeit*, Nr. 11, 2014. március 6.

22. Holger Zaborowski: WAR HEIDEGGER EIN ANTISEMIT? ZU EINER KONTROVERSEN FRAGE. = Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS II. INTERPRETATIONEN. Verlag Karl Alber, 2009. 243. k.

23. Aztán erre a koncepcióra épült a GESAMTAUSGABE 16. kötete is, amelyet Hermann Heidegger adott ki 2000-ben.

24. Jürgen Habermas: HEIDEGGER – WERK UND WELTANSCHAUUNG, 22.

25. Habermas Otto Pöggelert idézi: „*Heidegger a harmincas években a létigazságára vonatkozó döntést, amelyet keresett, politikai kontextusba állította.*” Uo. Azt hiszem, Oskar Beckertől – aki a húszas évek első felében Heideggerrel együtt volt Husserl asszisztense, a negyvenes évek végétől pedig Habermas egyik tanára a bonni egyetemen – származik az a gondolat, hogy Heidegger a nemzetiszocializmus győzelmétől a jelenvaló létet kollektív szubjektummá értelmezte át, és így teremtett helyet a népnek a maga filozófiájában.

26. Farias egyik új empirikus kutatási eredménye volt, hogy Heidegger a párttagsági bélyeget 1945-ig, vagyis a nemzetiszocializmus összeomlásáig fizette; miközben a nemzetiszocializmus vége felé a fizetés elmulasztása a pártból való kilépés viszonylag gyakori módja volt.

27. Hermann Heidegger: ER WAR MEIN LIEBER VATER.

28. Peter Trawny: NACHWORT DES HERAUSGEBERS. = Martin Heidegger: GESAMTAUSGABE, 94. kötet, 530.

29. ANFANG UND ENDE című feljegyzésében Heidegger ezt írja: „*A lét egykor hirtelen fölemelkedő villám volt, amely minden dolgot a maga mértéke, törvénye és súlya szerint a maga fényébe vont – most fáradt látszat, amelyből minden súly és mérték kiúszott.*” GA, 94, 89. Ez azt mutatja, hogy Heideggernek voltak kételyei abban, hogy a létre vonatkozó kérdést föl lehet-e eleveníteni, meg lehet-e ismételni. Aztán kicsit később: „*A lét – elhasznált tulajdon, fecsegés, unalom, egy név – a vég.*” Uo.

30. Heidegger 1934. november 24-én írt levelében így fogalmaz: „*Az egész alakja az eljárásból ugrik elő; és ha utólag azon töprenek, hogy a mondas mennyiben felel meg a gondolkodásnak, akkor egyre egyértelműbb lesz, hogy a filozófiai gondolkodás minden eddigi »irodalmi formája« lehetetlenné vált. És hogy mi az »új«, azt nem tudom megmondani.*” Alfred Dener–Holger Zaborowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 239.

31. A kezdeti gondolkodáshoz való visszatérés talán az utolsó lépése lesz a filozófiának, s ez nagyjából analóg azzal, ahogy Nietzsche a ZARATHUSZTRÁ-ban az utolsó emberről beszélt. Lásd Friedrich Nietzsche: KRITISCHE STUDIENAUSGABE, 4. kötet. Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999. 9.

32. És van egy hely, ahol Heidegger mintha önmagát nyugtatná meg: „*A mozgalom fenyegető elpolgárosodása*

lényegében éppen azért válik lehetetlenné, hogy a nemzetiszocializmus szétzúzza a polgárság szellemét és a polgárság által igazgatott »szellemet«, a kultúrát.” GA, 94, 136.

33. Martin Heidegger: DIE SELBSTBEHAUPTUNG DER DEUTSCHEN UNIVERSITÄT. = Uó: GESAMTAUSGABE, 16. kötet, 107.

34. Uo.

35. Martin Heidegger: DIE ZEIT DES WELTBILDES. = Uó: GESAMTAUSGABE, 5. kötet. Vittorio Klostermann, 1977. 79.

36. A háttérben Heidegger Spengler nagy művének matematikaelemzését recipiálja. Vannak olyan pontok, amikor úgy tűnik, hogy elfogadja Spengler elméletét az antik és a nyugati-modern matematika szembeállításáról. De az esetek nagy részében a matematikát kizárólag a modern értelemben tekinti, és azt állítja, hogy ez határozza meg a modern világképet általában. Lásd Oswald Spengler: A NYUGATI VILÁG ALKONYA. Európa, 1994. I. kötet, 101–164.

37. Itt már Heidegger nem követi Spengler fontos megkülönböztetését: az újkori számfogalom nemcsak sokkal tágasabb, mint az antik, nemcsak bevezeti a határozatlan szám fogalmát, hanem ugyanakkor még a függvényre is építi azt.

38. I. m. I. kötet, 149. Juhász Anikó és Csejtei Dezső fordítása.

39. Martin Heidegger: BEITRÄGE ZUR PHILOSOPHIE. = Uó: GESAMTAUSGABE, 65. kötet. Vittorio Klostermann, 1994. 131.

40. Uo. 131. k.

41. Peter Trawny ebben az összefüggésben szívesen beszél „*léttörténeti nemzetiszocializmusról*”. Lásd uó: HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG. Klostermann, 2014.

42. Ez bizonyos értelemben – Spengler fogalmai szerint – az antik szám világának helyreállítását jelentené. „*Az antik matematikus csak azt ismeri, amit maga előtt lát és megragad. Ahol gondolatmenetének voltaképpeni tárgya, a lehatárolt és a lehatároló láthatóság megszűnik, ott véget ér a tudománya.*” Oswald Spengler: i. m. I. kötet, 149.

43. „*Minden nagy és egész tudás a filozófia hatalmában és tartósságában található, és teríti ki a maga lényegét. A filozófia a tudomány keletkezésének és elmúlásának és továbblétezésének előfeltétele és ültetőszéke [...]*” GA, 94, 129.

44. „*Ha Heidegger valóban belső és mély meggyőződésű antiszemita lett volna a nemzetiszocialisták által képviselt rasszista antiszemitizmus értelmében, akkor 1933-tól 1945-ig és különösen a rektori ideje alatt bőven lett volna lehetősége arra, hogy ezt nyilvánosan meg is mutassa, és a hatalom új birtokosainak kezére dolgozzon. És a freiburgi diákságban is jelen lévő antiszemita tendenciákra is tekintve, már 1933-ban is bőven lett volna alkalma arra, hogy nyilvánosan is – így az előadásában is – antiszemita álláspontot foglaljon el, és ezáltal kiváltsa sok diák szimpátiáját.*” Holger Zaborowski: EINE FRAGE VON IRRE UND SCHULD, 637. Zaborowski még nem ismerte a FEKETE FÜZETEK-et. A kérdés

így az, hogy miért fogta vissza magát Heidegger a maga antiszemitizmusával?

45. Idézi Peter Trawny: HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG, 35. lábjegyzet.

46. Martin Heidegger: ÜBER WESEN UND BEGRIFF VON NATUR, GESCHICHTE UND STAAT. ÜBUNG AUS DEM WINTERSEMESTER 1933/34. = Alfred Denker–Holger Zabrowski (szerk.): HEIDEGGER UND DER NATIONALSOZIALISMUS I. DOKUMENTE, 82.

47. De talán ő volt a következő mű szerzője: KLEINE FELDPÖSTILLE. SOLDATISCHE RICHTBILDER AUS DREI JAHR-TAUSENDEN, lásd Peter Trawny: HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG, 33–34. lábjegyzet.

48. Ez Spengler-kritika is, aki a „*rassz*”-t valamilyen összónak tekintette, és aztán úgy határozta meg, ami a heideggeri koncepciónak elébe látszik menni. „... meghatározott kapcsolat áll fenn a rassz és ama létezési mód között, amit úgy nevezünk, hogy hatalomért folytatott harc, sorsos történelem, vagy ma: politika.” Oswald Spengler: i. m. II. kötet, 160.

49. Peter Trawny dolgozta ki nagyon szépen, hogy ez azt jelenti, hogy ebben a centrális vonatkozásban a nemzetiszocializmus maga is zsidó „találmány” lenne. Lásd HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG, 39–45.

50. Én itt csak erre az egyetlen följegyzésre összpontosítottam, Trawny így válaszolja a koncepció körvonalait: „A »világ-zsidóság« Heidegger szerint azoknak a hatalmaknak az egyike, amelyek a mesterkedésnek (azaz a modern technikának) alávetve magukat, a világhatalomért harcolnak. A »világ-zsidóság« azt tűzte ki maga elé célként, hogy a német különszerepet a nyugat filozófiai sorsában keresztelyze. Ez a gondolat csak a »Cion bölcséinek jegyzőkönyvei« alapján érthető.” Peter Trawny: EINE NEUE DIMENSION. Die Zeit, 2013. december 27. Arról kisebb vita bontakozott ki, hogy Heidegger olvasta-e a modern antiszemitizmusnak ezt az alapdokumentumát. Lásd: Peter Trawny: HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG, 120.

51. Hermann Heidegger: ER WAR MEIN LIEBER VATER.

52. Peter Trawny: HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG, 42.

53. Hermann Heidegger: ER WAR MEIN LIEBER VATER.

54. Ezt Peter Trawny nagyon plasztikusan kidolgozta, lásd a már többször hivatkozott könyv mellett: EINE NEUE DIMENSION.

55. A vitában fölmerült az a kérdés, hogy az antiszemitizma nézetek a „*mesterkedés*” fogalma számára konstitutívok-e vagy pusztán annak konnotációi. Günter Figal recenzójában így fogalmaz: „A döntő kérdés azonban az, hogy milyen helyi értéke van Heidegger antiszemitizmus megjegyzéseinek. Ha a megjelent szövegek alapján ítélünk, akkor beleülleszkednek a modernség Heidegger által fölvázolt totálképébe. Heidegger abban, amit ő »világ-zsidóság« nevez, a minden létező gyökértelenségének hordozóit

látja. Ennyiben a Fekete füzetek vonatkozó megjegyzései nem mellékesen beletartoznak Heideggernek a modernségről kialakított világhképébe. De ugyanakkor Heidegger eddigi publikált szövegeiben nincs arra vonatkozó utalás, hogy az antiszemitizmus a modernség fogalmi meghatározása számára konstitutív lenne.” Günter Figal: NICHT ALLES HAT MIT ALLEM ZU TUN. Neue Zürcher Zeitung, 2014. április 12. Ez a kérdés biztosan eldönthetetlen, mert az antiszemitizmus hangok csak sokkal később jelennek meg, mint a modernsége vonatkozó koncepció.

56. Fölmerül a kérdés, hogy van-e továbbgyűrűző hatása a „*mesterkedés*” fogalmában rejlő antiszemitizmusnak. Erre most csak egy példát szeretnék felhozni. Gondoljunk csak Heideggernek a háború után (1951–52-ben) tartott híres előadására, melynek címe: WAS HEISST DENKEN? Ebben a roppant invenciózus Nietzsche-rekonstrukcióban Heidegger azt állítja, hogy az egész eddigi utánagondolás a bosszú szellemére épült. És ez alá tudja foglalni a világháborút éppúgy, mint a háború utáni megtorlásokat, valamint a kezdődő hidegháborút. „Bosszú, megbosszulni, viszszafelezni, szorongatni annyit jelent, mint lökni, üzni, száműzni, üldözni. Az utánagondolás, az eddigi ember képzetalkotása a bosszú és az üldözés által meghatározott.” Martin Heidegger: WAS HEISST DENKEN? Reclam, 1992. 50. Az embert ettől a bosszútól vagy pontosabban bosszúgondolkodástól kell megmenteni. Heidegger rekonstrukciói a ZARATHUSZTRÁ-ra támaszkodnak, de óvatosan kerülget egy híres nietzschei szöveghelyet: „Mindaz, amit a Földön »az előkelőkkel«, »a hatalmasokkal«, »az urakkal«, »a hatalom tulajdosáival« szemben elkövettek, az szóra sem érdemes, összevetve azzal, amit a zsidók követtek el ellenük; a zsidók, ez a papi nép, amely az ellen-ségeivel és a legyőzöttével szemben végül is csak azok értékeinek radikális ártérkelésével, vagyis szellemi bosszúján keresztül tudott szembeszállni.” Friedrich Nietzsche: ZUR GENEALOGIE DER MORAL. = KRITISCHE STUDIENAUSGABE, 5. kötet. Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999. 267. Heidegger szemmel láthatóan a „szellemi bosszút” helyettesíti a „bosszú szellemével”. De lehet-e azt mondani, hogy a bosszú (Rache) a számoláshoz (Rechnen) kötődik, csak azért, mert korábban ezt is a zsidókhoz rendelte hozzá? Amikor Heidegger elkezdte elmagyarázni, hogy mi a bosszú, egyetlen olyan jelentés sincs, amely a számolás közelébe menne. (Trawny itt szerintem nem jár el elég körültekintően; lásd HEIDEGGER UND DER MYTHOS DER JÜDISCHEN WELTVERSCHWÖRUNG, 104.) De ez tulajdonképpen nem is olyan fontos; a lényeges az, hogy az utánagondolás eddigi meghatározó trendje – Nietzschehöz át vezető utalással – megint a zsidókhoz kötődik. És Trawny a GESAMTAUSGABE ez év végén megjelenő 97. kötetének anyagára hivatkozva azt állítja, hogy ez a bosszú – Heidegger szerint – a németeket fenyegeti. I. m. 103. A további következtetések könnyen átláthatók.

Weiss János

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI)
és a MOL támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864